

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

ДИВОСВІТ ПРИРОДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Національний університет
“Чернігівський колегіум” імені Т.Г.Шевченка
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ДИВОСВІТ ПРИРОДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Інформаційно-краєзнавчий довідник

*За загальною редакцією
Інеси Марисової та Володимира Сердюка*

Місто
Львів
2020

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки за результатами конкурсу рукописів місцевих авторів 2020 року.

Не для продажу.

УДК 502 (477.51)

Загальна редакція Інеси Марисової та Володимира Сердюка

Авторський колектив:

Валентина Горностай, канд. біол. наук, доцент,

Юрій Карпенко, канд. біол. наук, доцент, завідувач кафедри екології та

охорони природи НУ “Чернігівський колегіум” імені Т.Г.Шевченка,

Інеса Марисова, канд. біол. наук, професор,

Валентина Шевченко, канд. біол. наук, доцент,

Наталія Сидоренко, вчитель-методист,

Клавдія Семеніхіна, канд. біол. наук, доцент,

Петро Шешурак, провідний фахівець кафедри біології НДУ імені Миколи Гоголя,

Володимир Сердюк, викладач біології.

Д44 Дивосвіт природи Чернігівщини [Текст] : інформ.-краєзнав. довід. /
В.І. Горностай, Ю.О. Карпенко, І.В. Марисова та ін. ; за заг. ред.
І.В. Марисової, В.О. Сердюка. – Львів: Мульти Арт, 2020. – 232 с. : іл.

ISBN 978-966-2614-12-1

У довіднику розповідається про рослинний і тваринний світ Чернігівщини, надаються практичні рекомендації щодо проведення екскурсій у природу.

Для вчителів біології, географії, початкових класів, студентів, природолюбів-краєзнавців.

ISBN 978-966-2614-12-1

© В.І. Горностай, І.В. Марисова, Ю.О. Карпенко,
Н.Б. Сидоренко, К.А. Семеніхіна, В.О. Сердюк,
В.Л. Шевченко, П.М. Шешурак, 2020

П Е Р Е Д М О В А

Коли після важкої праці виїжджаєш на лоно природи і спостерігаєш, й усе живе жадібно підставляє себе під сонячне проміння, купається у ньому, коли дивишся на квітучі луки чи обережно підступаєш до таємничого болота, слухаєш пташиний спів у лісі чи стоїш біля джерела-животоку, заворожений його невтомною роботою, - тоді особливо виразно відчуваєш, яка прекрасна Чернігівська земля наша, кожен її куточок.

Батьківщина. Рідний край. Ненька-земля. Що може бути дорожчим для кожної людини?

Кожен раз нас охоплює щире і радісне відчуття духовного та морального задоволення від спілкування з дивовижним і прекрасним світом рідної природи, що оточує нас. Бо вона звеличує душу людини, збагачує її духовну культуру, виховує в ній доброту та порядність, викликає відчуття гордості за рідний край.

Видатний педагог В.О.Сухомлинський у своїй книзі „Серце віддаю дітям” відмічав, що природа є одним з найбільш благодатних джерел у вихованні дитини. Він писав: „Природа стає могутнім джерелом виховання лише тоді, коли людина пізнає її, проникає думкою у причинно-наслідкові зв'язки...”.

Зараз у розпорядження наших дітей є телевізор, комп'ютер, радіо, газети, спеціальні та науково-популярні журнали, книжки про природу. Але цього всього недостатньо для всебічного виховання особистості. Як тут не пригадати слова одного з письменників про те, що лісова стежина – це найцікавіша книжка. І дійсно, безпосередній контакт дітей зі світом природи дозволяє та дає можливість на конкретних прикладах розширити та поглибити їх знання про різноманіття рослинного і тваринного світу, про екологічні зв'язки між ними, природні явища і народні прикмети, багатство природних ресурсів та вплив господарської діяльності людини на природні угруповання, рослини та тварин. І лише безпосереднє спілкування зі світом живої природи допоможе дитині відчути відповідальність за свої вчинки перед нею і зробить її свідомим господарем рідної землі.

Тому треба якомога більше уваги приділяти екскурсіям та подорожам на лоно природи, систематичним фенологічним спостереженням, громадсько-корисній праці по наведенню порядку у лісах, на берегах річок та озер, у ярах тощо. Але організація та проведення екскурсій у природу чи походу до лісу – справа не така вже й проста, вона потребує від екскурсоводів різноманітних знань, певних педагогічних навичок та цілеспрямованості своїх дій.

Ця невеличка книжка і є спробою допомогти, перш за все, викладачам біології та географії, початкових класів, працівникам дошкільних закладів у підготовці та проведенні таких екскурсій. Може вона стати у пригоді й усім любителям подорожей, а також кожній людині, яка відчуває необхідність ближче познайомитись з чудовим світом природи рідного краю.

Будемо вдячні вам, шановний читачу, за всі зауваження, побажання та пропозиції щодо цієї книжки, а також за цікаві власні спостереження та знахідки з життя рослин та тварин.

ПРИРОДНІ УМОВИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Мабуть, всім нам у дитинстві снились джунглі Амазонки, африканські савани, пампаси Південної Америки, величні вершини Гімалаїв та засніжені простори Антарктиди. Всі ми мріяли про далекі подорожі, але далеко не кожному вдалося здійснити ці мрії. А от мандрівка по рідному краю, де ми живимо, - цілком реальна.

І головне, - не менш захоплююча. Ви не зустрінете тут екзотичних, велетенських квітів, не побачите пташок розміром з метелика і метеликів, розміром з пташку.

Та варто лише від'їхати трохи від міста, пройти по зелених луках, зупинитись на березі неквапливої річки, заглибитись у ліс, поглянути на стіну струнких сосен, на кристалі дуби, тонкі гілки плакучих верб,

вслухатись у різноголосий хор пташиної дрібноти, що дзвенить навкруги, - і ви зрозумієте – оце і є справжня, неповторна краса, тиха, довірлива й велична.

От і ми з вами, шановний читачу, спробуємо здійснити невеличку подорож до рідного нашого Сіверського краю, пройти його стежками по лісах та гаях, по барвистих луках, по берегах численних річок, озер та боліт – щоб більш детально ознайомитись з тим багатством, яке нам подарувала наша рідна земля.

Але, перш ніж ми здійснімо таку подорож, хочемо навести деякі цікаві відомості про наш регіон.

Чернігівська область займає площу 32,9 тис. км². З півночі на південь вона простягнулась майже на 220 км, а з заходу на схід – на 180 км. В геоструктурному відношенні північна частина області розміщена на схилі Воронезького щита, південна і центральна частини пов'язані з рифтовою зоною та північним бортом Дніпровсько-Донецької западини. Розташована область на півночі України у 2-х фізико-географічних зонах – Полісся і Лісостепу, що обумовлює своєрідність ландшафту. Майже цілком область розміщується у Придніпровській низовині, південна ж її частина у межах Полтавської рівнини і має переважно рівнинну, злегка хвилясту поверхню, в цілому сприятливу для господарської діяльності. Абсолютні висоти: 100 – 220 м (максимальна відмітка 222 м біля с. Березова Гать). Переважають ерозійно-аккумулятивні форми рельєфу (річкові долини, яри, балки) у поєднанні з аккумулятивними (льодовикові і водно-льодовикові вали, зандрові рівнини). Виключенням є сильно еродовані території Придеснянського плато (західні відрогі Середньо-Російської височини), численні лесові «острови» у північній та південно-східній частинах області, а також болота і знижені та перезволожені землі давніх річкових та прохідних долин (Замглай, Смолянка та інші).

Клімат області помірно-континентальний, з досить теплим літом і порівняно м'якою зимою. Північна частина області розташована у помірно теплій вологій агрокліматичній

зоні (до 650 мм опадів на рік), а південна – у теплій, недостатньо зволоженій зоні (до 450 мм опадів на рік). Кордон між агрокліматичними зонами майже відповідає зональному кордону «Полісся» - «Лісостеп». За даними багаторічних спостережень середня температура січня сягає від -7 до -8° С°, а липня +19 ...+19,5° С°. Довготривалість безморозного періоду в області становить: у повітрі – 160 - 180 днів, на ґрунті – 140 – 150 днів. Більшість опадів випадає у теплий період року. Серед несприятливих природних процесів, які негативно впливають на сільське господарство, найбільший вплив мають суховії, які частіше трапляються у травні та серпні і тривають 5 – 9 днів, а також посухи, які також бувають у ці місяці, але не щорічно (через 2-3 роки). Іноді трапляються зливи інтенсивністю 3-4 мм опадів на хвилину.

Водну сітку області складають 196 річок довжиною понад 10 км та 1065 річок довжиною менше 10 км. Загальна річкова мережа області становить 8480 км. Головна водна артерія області – річка Десна з основними притоками: Сеймом, Остром, Удаєм. Середньорічний стік річок складає 29,4 км³. Біля 65 % стоку річок проходить у період весняної повені, в середині літа та восени. В області є понад 1800 озер, ставків та водосховищ, водна поверхня яких складає близько 0,3% площі області.

Значні на Чернігівщині земельні ресурси. 62 % площі займають сільськогосподарські угіддя, в тому числі 1454,7 тис. га ріллі, 320,5 тис. га - сіножаті, 240,8 тис. га – пасовища. 22,3 % площі (710,5 тис. га) – це ліси, з яких ліси першої групи складають 40%, а другої – 60% від загальної площі лісів.

У Чернігівській області є майже всі типи ґрунтів, які характерні для Полісся та Лісостепу України. Найбільш розповсюджені дерново-опідзолені ґрунти (680 тис. га), сірі, темно-сірі лісові та близькі до них опідзолені чорноземи, які займають 508 тис. га, малогумусні вилужені чорноземи займають 113,4 тис. га, а типові для Лісостепу малогумусні чорноземи - 272 тис. га. Ґрунти лучного, болотного ряду, а також торфові ґрунти розповсюджені окремими ділянками і разом складають близько 840 тис. га. Для поліпшення сільськогосподарської продуктивності ґрунтів в області осушено біля 230 тис. га перезвожених земель та зрошується біля 15 тис. га угідь.

Рослинність Чернігівщини у природному стані збереглася лише приблизно на 1/3 території, переважно у поліській частині області у вигляді лісів, трав'яного покриву луків і болотної рослинності. У лісах на півночі області переважає сосна звичайна (73%), а на півдні – дуб звичайний (44%).

За ландшафтними особливостями Чернігівщина поділяється на 3 фізико-географічні провінції: Чернігівське і Новгород-Сіверське Полісся та Лівобережно-Дніпровська лісостепова провінція (Маринич, 1993).

Чернігівське Полісся охоплює близько 13 тис. км² у північно-західній частині області і являє собою слабкохвилясту піщану рівнину морено-льодовикового походження з розповсюдженими тут боровими та суборовими лісами. Рілля займає тут близько 42% площі. Для нього характерна наявність незначно піднятих лесових «островів», які складаються з лесових суглинків та рис, притаманних північно-лісо-степовим еродованим ландшафтам. Чисельні пониження (давні річкові та прохідні долини) досить заболочені.

Новгород-Сіверське Полісся площею 5,5 тис. км² займає північно-східну частину області. Основу його складає Придеснянське лесове ерозійно-денудаційне плато з численними глибокими ярами, які врізані до корінних крейдових порід. Є тут і карстові заглибини. Рілля тут займає близько 45% площі.

На півдні області 7,3 тис. км² займають ландшафти понижених слабкохвилястих і тут

древньо-алювіальних лесових рівнин (Дніпровські тераси) з численими лощинами, балками і западинами (степові блюдця). Близько 73% площі тут становить рілля.

Південний схід області являє собою незначно підняту, глибоко розчленовану річковими долинами, ярами та балками лесову рівнину (Полтавське плато). Майже всі придатні землі займає рілля (до 83% площі).

Геоботанічне районування нагадує фізико-географічне. Геоботаніки поділяють область таким чином (Андрієнко та інші, 1976):

1. Область Європейська широколистянолісова

Провінція Східноєвропейська

Підпровінція Поліська

Округ Чернігівсько-Новгород-Сіверський (Східнополіський) дубово-соснових лісів

Райони: 1. Ріпкінсько-Добрянський соснових лісів зелено-мохових, евтрофних відкритих боліт, торф'янистих та болотистих лук

2. Городнянський дубово-соснових і соснових лісів, евтрофних осокових та осоково-гіпнових боліт

3. Щорсько-Семенівський соснових зеленомохових лісів та евтрофних боліт

4. Новгород-Сіверсько-Понорницький дубово-соснових лісів, дубових лісів та заплавних лук

5. Чернігівсько-Сосницький дубово-соснових та дубових лісів і справжніх лук

6. Остерський соснових лісів зеленомохових та лишайникових, евтрофних осокових боліт та справжніх лук

7. Олишівсько-Коропський дубових лісів ліщинових, справжніх лук та евтрофних боліт

2. Область Європейсько-Сибірська лісостепова

Провінція Східноєвропейська

Підпровінція Лівобережнопридніпровська

Округ Бахмацько-Кременчуцький терасових лучних степів, терасових дубово-соснових лісів, заплавних лук, евтрофних боліт та лучно-галофітної рослинності

Райони: 8. Баришівсько-Бориспільський широколистяних та сосново-дубових лісів, галофітно-лучної рослинності, низинних боліт

9. Бобровицько-Бахмацький галофітної рослинності, лучних степів, низинних боліт та в'язово-дубових лісів

Округ Роменсько-Полтавський лучних степів, дубових, дубово-грабових та дубово-соснових лісів, евтрофних боліт

Райони: 10. Прилуцько-Роменський лучних степів, дубових та грабово-дубових лісів, заплавних лук та низинних боліт

А от зоогеографічне районування відрізняється від попереднього. Зоологи поділяють область таким чином:

Область Палеоарктична

Підобласть Бореальна Європейсько-Сибірська

Провінція Європейсько-Західносібірська лісова

Округ Східноєвропейський

Район Мішаного лісу та лісостепу

Ділянка Східноєвропейського мішаного лісу

Підділянка Східного (Чернігівського та Н.-Сіверського) Полісся

Ділянка Східноєвропейського листяного лісу і лісостепу

Підділянка Лівобережна

Рослинний світ Чернігівщини включає понад 900 видів судинних рослин, що становить біля 18,4 % від загальної кількості судинних рослин, поширених в Україні.

Тваринний світ характеризується ще більш багатим видовим складом, який становить близько 41 % від загальноукраїнського. Так на Чернігівщині поширені:

Найпростіші	- 81 вид,
Кишковопорожнинні	- 10 видів,
Кільчасті черви	- 150 видів,
Членистоногі	- 37 видів,
Молюски	- 25 видів,
Риби	- 50 видів,
Земноводні	- 11 видів,
Плазуни	- 7 видів,
Птахи	- 286 видів,
Ссавці	- 48 видів.

Для охорони, збереження та відтворення рідкісних і зникаючих видів рослин, тварин, ландшафтів, цінних природних комплексів, які мають значну наукову, історичну, екологічну та естетичну цінність, в області створений певний природо-заповідний фонд. Він нараховує 665 об'єктів різних категорій заповідності, загальною площею понад 261,22 тис. га, що складає 7,8 % всієї площі області.

ЯК ПРОВЕСТИ ЕКСКУРСІЮ

Ну а тепер, шановний читачу, настав час і для нашої подорожі, яку варто здійснити у весняно-літній період, коли жива природа знаходиться у повному розквіті. Почнемо її зі знайомства з нашим зеленим другом – лісом, потім помандруємо стежками по зелених луках, навідаємось до берегів різних водойм (озера, ставка, річки, болота), і дізнаємось про ті рослини і тварини, якими багатий наш край, які стали постійними супутниками людини або найчастіше зустрінуться нам у природі. Тож як провести екскурсію?

Успіх будь-якої екскурсії залежить від чіткої організації всієї роботи, а також від підготовки до неї. Визначивши мету екскурсії, вчитель повинен переглянути відповідну літературу, визначити, що саме порекомендувати учням прочитати до і після екскурсії, продумати індивідуальні і групові завдання.

На екскурсії застосовуються різні методи роботи: розповідь, бесіда, демонстрації, спостереження, самостійна робота. Для самостійного виконання завдань, а також для проведення спостережень, учнів поділяють на невеликі групи (ланки) по 3-5 чоловік. Така організація підвищує відповідальність учнів, зміцнює дисципліну, полегшує проведення екскурсії.

Керівник екскурсії (вчитель біології, екології, географії, природознавства) повинен сам добре розумітися у видових назвах хоча б найбільш поширених для даної місцевості рослин і тварин, знати особливості їх біології та господарське значення. Для цього вчителю необхідно ще до проведення екскурсії більш детально ознайомитись з місцевістю, накреслити маршрути екскурсій, виявити рослини та тварин, що там зустрічаються, продивитися відповідну літературу. Незнайомі види рослин і тварин треба визначити з допомогою визначників. Треба також намітити об'єкти, що потребують більшої уваги.

Важливо ознайомити дітей з певним набором видів рослин і тварин, який дав би їм уяву про різноманітність рослинного і тваринного світу рідного краю, дав можливість з'ясувати закономірності розміщення організмів та причини, що зумовлюють ці закономірності. До цього набору повинні увійти, перш за все, найбільш звичайні, багаточисельні та господарсько важливі види рослин та тварин даної місцевості, які доступні для спостережень під час групових екскурсій.

Кожна екскурсія складається з таких етапів:

1. Підготовка до екскурсії.
2. Вступна бесіда. Оголошення теми, мети екскурсії (1-ша зупинка).
3. Тематична екскурсія.
4. Самостійна робота учнів за завданнями.
5. Підведення підсумків екскурсії.

Готуючись до екскурсії необхідно продумати, що взяти з собою, і підготувати необхідне обладнання. Всі екскурсії в природу передбачають обов'язкове вивчення рослинних і тваринних об'єктів, тому до екскурсій готують як ботанічне, так і зоологічне обладнання і знаряддя.

Ботанічна папка – виготовляється з фанери або товстого картону, розміром 50 x 40 (45 x 30) см. Картон обклеюють клейонкою або фанерою (щоб не намокла під час дощу). Через прорізи просовують мотузку і зав'язують так, щоб папку можна було носити через плече. Складений удвоє папір нарізають за розмірами папки.

Ботанічний прес – це дві дерев'яні рамки розміром 45 x 30 см, на які натягнуті ме-

талеві сітки. Якщо немає сіток, роблять ґратки з тонких дерев'яних брусків або затягують рами дротом, стягуючи їх ремінцями чи міцним шнуром.

Сачок водяний – складається з мішка-сітки глибиною 30-35 см. Мішок шиють з тонкої, але міцної тканини, що добре пропускає воду. Обруч прикріплюється до легкого держака завдовжки 2-2,5 м.

Сачок ентомологічний – складається з мішка, обруча і держака. Мішок (глибиною 60-70 см) шиють з марлі або тонкої і рідкої тканини, діаметр обруча 30-35 см. Держак (довжиною 1-1,5 м), повинен бути легким і зручним.

Планктонна сітка – складається з конусовидного сачка, виготовленого з тонкої шовкової тканини. Знизу до вузької частини сачка прикріплена скляночка з затискачем.

Морілка. Її виготовляють із скляної банки або широкої плоскодонної пробірки. До неї підбирають корок або гумову пробку, до дна якої шпилькою прикріплюють жмуток вати, загорнутої в марлю і змоченої ефіром або хлороформом.

Пляшечки з хлороформом або ефіром, конверти для перенесення комах з морілки.

Копачка (можна замінити широкою сталеву стамескою); садовий ніж (можна замінити міцним складним ножем). Невеличка сокирка, лопата саперна, поліетиленовий мішок розміром 50 x 70 см.

Пакети для плодів та насіння. Виготовляються вони з цупкого паперу, різні за розмірами, етикетки розміром 10 x 5 см, нарізані з чистого цупкого паперу, або блокнот відповідного розміру.

Бінокль призматичний із збільшенням у 6-8 разів для визначення птахів та інших тварин на відстані та спостереження за ними.

Лупи кишенькові або ручні із збільшенням у 10-15 разів.

Фотоапарат з відповідним оснащенням та матеріалами.

Рюкзак або екскурсійна сумка для перенесення різних інструментів.

Екскурсійне відерце, брезент або клейонка.

Компас, карта або план місцевості, рулетка і сантиметрова стрічка.

Блокноти, олівці, ручки.

Одежа для екскурсії повинна бути з цупкої тканини, бажано маскувального, зеленого кольору. Взуття – зручним, легким, щоб дозволяло ходити безшумно (кеди, кросівки тощо).

Кількість учасників групової екскурсії не повинна бути великою, оскільки багато тварин ховаються задовго до наближення групи, або ведуть себе настільки обережно, що побачити їх майже неможливо. Нормальний кількісний склад групи – 10 -12 чоловік (максимум 15-20).

Успіх екскурсії багато в чому залежить від порядку руху у групі та дисципліни учасників. На чолі екскурсії повинен йти керівник. Не слід допускати, щоб частина екскурсантів йшла попереду від керівника, бо при такому порядку руху багато тварин будуть сполохані і сховаються ще до того, як їх помітить керівник, а рослини можуть бути пошкоджені перш, ніж він зверне на них увагу екскурсантів. Останні повинні рухатись компактною групою слідом за керівником, не розтягуючись у довгий ланцюжок, не розходячись у боки.

Під час екскурсій можуть зустрітись найрізномітніші рослини та тварини зовсім немає потреби звертати увагу екскурсантів на кожну рослину чи тварину, що зустрічаються, - в цьому немає потреби. При використанні матеріалу без відбору буде розкидання, екскурсія не отримає тієї чіткості та визначеності, які необхідні для успішного знайомства з видо-

вим складом рослин і тварин, з закономірностями їх розміщення у біоценозах. Тому є необхідність заздалегідь обмежити матеріал кожної екскурсії у відповідності по поставлених перед нею завдань.

При зустрічі з тваринами чи рослинами необхідно звернути увагу екскурсантів на умови життя, в яких живе цей організм, а також на найхарактерніші риси зовнішньої будови і поведінки (у тварин), за якими цей вид можна відрізнити від інших. Слід відмітити розміри і форму тіла тварини, її забарвлення (виділити найбільш впадаючі в очі ознаки), те, як вона тримається (поза), спосіб та характер пересування та звуки, які вона видає. Останні відіграють велику роль у розпізнаванні видів птахів, деяких ссавців, земноводних та комах. За голосами та піснями можна, наприклад, легко розпізнати більшість видів птахів.

Для з'ясування умов життя, в яких живе даний вид, необхідно відмітити, у яких місцях тримається тварина або росте рослина; де і чим вона харчується, спосіб добування їжі, що пов'язує тварину з середовищем її існування (їжа, сховища від ворогів, місця для розмноження тощо). Дуже важливо звернути увагу екскурсантів на особливості пристосування тварин до даних умов життя (форма тіла, будова ніг, дзьоба, крил, хвоста тощо).

Під час групових екскурсій важко розраховувати на тривалі спостереження за біологією окремих видів рослин або тварин. У більшості випадків ці спостереження будуть мати відривочний характер, і цілий ряд цікавих сторінок з життя тварин залишається нез'ясованим. Тому бажано, щоб безпосередні спостереження екскурсантів були обов'язково доповнені розповіддю керівника екскурсії про найбільш важливі особливості біології даного виду, про його господарське та природне значення. Ця розповідь повинна відбуватися під час екскурсії, під час зупинок, при зустрічі з тваринами.

Тривалість екскурсії залежить від місцевих умов, віддаленості того типу угідь, де вона проводиться, а також погодних умов. У всякому разі, екскурсія не повинна продовжуватись менше ніж 2 – 4 години. Більш коротка екскурсія буде дуже швидкою і поверхневою і не дасть тих результатів, які від неї очікуються. Найкращий час проведення екскурсій – ранкові години (до 11-12 годин), або ввечері – з 17 до 20 години. Це пов'язано, перш за все, з годинами найбільшої активності птахів і деяких ссавців (гризунів, кажанів).

Важливою частиною екскурсії є самостійна робота учнів за завданнями, під час виконання яких вони безпосередньо спілкуються з природою. У завданнях слід передбачити вимірювання, визначення, спостереження, опрацювання, збирання матеріалу. Наприклад, під час екскурсії з вивчення біоценозу лісу – вимірюють висоту дерев та трав'янистих рослин різних ярусів, підраховують кількість видів рослин на певній площі, спостерігають за поведінкою тварин та способами їх живлення і т.д.

Виконуючи завдання, учні ознайомлюються не лише з окремими явищами, а й з методикою їх вивчення. Таким чином, у процесі самостійної роботи учні набувають елементарних навичок дослідницької роботи у природі і збирання матеріалу для висновків. Наслідки виконаних кожною ланкою завдань доводяться до відома всіх учнів. Зібраний матеріал також слід обов'язково показати всім учням. Дрібні об'єкти (комахи, водорості, частини рослин тощо) треба передавати з рук в руки. Повідомлення учнів вчитель вправляє і доповнює.

Наприкінці екскурсії проводиться підсумкова бесіда, в якій учитель підводить учнів до потрібних узагальнень і висновків, до поняття про еволюцію живої природи.

Після екскурсії учні пишуть звіти, доповіді, відповідають на контрольні запитання,

заповнюють таблиці, складають схеми, колекції, гербарії, оформлюють альбоми, вітрини, стенди тощо.

Велике значення у формуванні цілісної системи науково-природничих знань школярів відіграють комплексні екскурсії у природу. В їх підготовці та проведенні можуть приймати участь вчителі біології, географії, хімії, фізики. Такі екскурсії проводяться з метою розширення, конкретизації екологічних знань учнів, формування в них впевненості у необхідності охорони оточуючого середовища.

Але для того, щоб Природа розкрила нам свої таємниці, треба під час екскурсій дотримуватись певних правил:

1. *Все живе навкруги заселяли не ми. Ліс – це не дачна ділянка, а річка – не акваріум. І не нам вирішувати, кому тут можна жити, а кому – ні. Право на життя мають навіть оси та комарі.*
2. *Йдіть якомога тихіше, інакше ви нічого не побачите і не почуєте, все живе буде розбігатися від вас.*
3. *Дивіться уважно не тільки під ноги, але й по сторонах. Тварини і рослини не артисти і позувати не будуть.*
4. *Пам'ятайте, що зіпсувати відбиток чи інший слід дуже легко, для цього достатньо наступити на нього ногою. Але після цього слід не полагодити, а він може виявитись єдиним за всю екскурсію.*
5. *Їсти можна будь-які гриби чи ягоди, - якщо ви абсолютно впевнені, що вони не отруйні.*
6. *Зриваючи квітку – поміркуйте, чи варта ваша хвилинка насолода тієї рани, що ви завдали рослині. Найкращі квіти – живі.*
7. *Дерева ростуть зовсім не для того, щоб хтось бавився калічачи їх. Якби так зробили з вами – вам би це не сподобалось. Їм також це не подобається.*
8. *Перш ніж когось зловити, поміркуйте: „А чи буде приємне йому ваше товариство?“ У Природі ми у гостях, а права господарів слід поважати. Тим більше, що багато тварин може вкусити чи завдати болю.*
9. *Перш ніж кудись стати (пролізти, залізти), подивіться, чи немає там кого-небудь.*
10. *Розпалюючи багаття або розкидаючи запалені сірники пам'ятайте, що спалити тисячу гектарів лісу, луків чи степу дуже легко. Світ від того майже зміниться. І так кожного року згорають тисячі гектарів. Але від вашої пожежі загинуть мільйони живих істот, за загибель яких ви будете нести відповідальність.*
11. *Все, що ви принесли з собою – заберіть. Жодна жива істота не приходить до вас додому, щоб насипати купу сміття. Поважайте і ви чистоту їхнього дому.*

Пам'ятайте й про те, щ зараз нас, людей, дуже багато. В лісі, у полі, на річці у кожного живого організму своє життя. Нам дуже просто це життя зруйнувати – достатньо в деяких випадках лише декілька разів пройти по галявині.

Тож нехай після екскурсії ліс залишиться лісом, болото – болотом, а луки – луками. І тоді Природа відкриє вам свої таємниці. І як сказав відомий чернігівський поет Василь Буденний:

*Дзвенить зоря над лугом вечоровим,
В міжхмар'ї місяць грає в «гойдаша»,
Й від пісні солов'їної раптово
Аж скинулася зболена душа.*

*Так захотілось все довкруг любити,
Голубить Всесвіт в крапельках роси,
Й разом з весною цілувати літо,
П'яніючи від Божої краси.*

*Стою по пояс в срібному тумані,
Немов чаклун, піднявши руки ввись,
Й не відаю, чи в дійсність, чи в оману
Розхристано душею задививсь.*

*Не руште цього дивомерехтіння,
Воно ж і так одну коротку мить
Живе для нас, в собі відчувши нині,
Таку жагу життя, що в жилах кров шумить.*

ЗЕЛЕНИЙ ОКСАМИТ ЛІСІВ

*Обступи мене ліс!
Я тихо з тобою побуду.
Нахилися до мене
І дай жменьку суніць.
Поклонюся знайомому дубу,
Розпитаю, як справи у сосен,
І звірів, і птиць...*

Ліна Костенко

Чернігівщину не даремно називають лісовим краєм, адже понад 20% її території займають ліси. Колись їх було ще більше – понад 30 % площі. Але діяльність людини призвела до їх значного скорочення. Ліси збереглися переважно на Чернігівському та Новгород-Сіверському Поліссі. Звідси ми й почнемо нашу мандрівку.

Найбільш розповсюджені в нас ліси, в яких переважає сосна звичайна. Це так звані бори та субори. Суто соснові ліси (бори) на перший погляд досить непоказні, одноманітні й бідні на види рослин.

Сосна звичайна

Сосна звичайна – золотокоса струнка вічнозелена красуня, яка є основною лісоутворюючою породою на Чернігівщині. Вона надає неповторної краси борам та суборам, завдяки їй повітря в них цілюще, духмяне та багате на фітонциди (леткі речовини, які згубно впливають на хвороботворні бактерії).

Сосна – світлолюбна рослина з добре розвинутою кореневою системою і має два типи пагонів – видовжені та вкорочені. Пагони несуть два листки голчастої форми.

Вона не має квітів, проте має насіння з півчастими крильцями, які відіграють роль парашутиків. Це насіння утворюється у жіночих шишках, які розвиваються 2,5 роки. Колір шишки першого року – червоний, другого – зелений, а 2,5-річної – темно-коричневий. Деревина сосни дуже ціниться

як будівельний матеріал. З живиці сосни отримують скипидар і каніфоль для виробництва лаків, фарб, парфумів, пластмас тощо. Бруньки, живицю, смолу, дьоготь і хвою („соснову шерсть”, хвойно-вітамінне борошно, хлорофілокаротинову пасту) використовують для лікування різних хвороб.

На високих піщаних пагорбах панують **лишайники** – **кладонії** та **цетрарії**. Вони у вигляді сіруватої чи сірувато-зеленої ковдри вкривають ґрунт з моменту розтавання снігу і до глибокої осені та до нового снігу. У спекотну суху погоду слань лишайників стає дуже крихкою і легко кришиться під ногами. Талом лишайників наростає дуже повільно,

близько 1-3 мм за рік, проте лишайники фотосинтезують навіть і в зимовий період. У вологу погоду їхня слань стає еластичною.

Зелені мохи

На фоні зелених мохів, у пониженнях, можна бачити окремі плями **плаунів**, сучасників славнозвісних велетнів з кам'яновугільного періоду – **лепідодендронів**, які досягали до 40 м заввишки.

У борах та суборах Чернігівщини ростуть лише трав'янисті багаторічні плауни, які з ранньої весняної пори милують наше око своєю чудовою свіжою зеленню. Ось чому з них роблять гірлянди для прикрашання приміщень та подвір'я під час релігійних свят. Спори плаунів використовують у медицині. Їх заготовляють тільки стиглими, після досягання спороносних колосків. З давніх давен люди вірили у цілющу силу цих рослин, і тому масові збори плаунів призвели до зникнення їх у багатьох місцях в

Україні, і зараз майже всі види плаунів (**плаун колючий**, **дифазіаструми**, **плаун-баранець звичайний**), крім **плауна булавоподібного** занесені до Червоної книги України.

Влітку у сосняках можна зустріти такі псамофіти (що ростуть на піску) трави, як **чебрець повзучий**, **кипець сизий**, **цмин пісковий**, **агалик-трава гірська**.

У сосняках-зеленомошниках ростуть і різні ягідні рослини: **чорниця**, **брусниця**, **малина**, **суніці**.

Лишайник кладонія

Коли спускаєшся вздовж схилу пагорба, то бачиш, що лишайники поступово звільняють місце **зеленим мохам** (**плевроцію Шредера**, **дикрану зморшкуватому**). Тому ці ліси ще звать сосняками-зеленомошниками. Вони мають більш різноманітний видовий склад.

Плаун булавоподібний

Чебрець повзучий

Кипець сизий

Цмин пісковий

Агалик-трава гірська

Чорниця – це невеликий чагарничок з зеленими гранчастими пагонами, які скидають на зиму листя. Зимують рослини під снігом, а навесні з маленьких, гострокінцевих бруньок, які вкриті білуватими захисними лусочками, розвиваються молоді пагони з листками, а потім і пуп'янки квітів. Плоди чорниці використовуються у медицині, зокрема при проносах, оскільки мають в'язучі властивості, а сік – як харчовий барвник.

Чорниця

Брусниця

Дикоросла *малина* – чагарник, який росте у підліску, на галявинах та вирубках. Малину здавна використовують як лікарську рослину. І не лише плоди (збірні кістянки), а й гілки для лікування різних хвороб. Плоди малини мають винятково високі харчові якості та дієтичні властивості. Окрім того малина – чудовий медонос. Малиновий мед світлий, має приємний смак і аромат.

Сон широколистий

На момент дозрівання плодів стебло витягується, а біля його основи розвивається жмуток довгочерешкових трійчаторозсічених листків. До речі, дуже декоративні ніжні квіти соню широколистого, будучи зірвані, у букеті негайно втрачають свою красу. Тому краще милуватися ними у природі.

Досить поширеною рослиною хвойного лісу є й *брусниця*. Це вічнозелений чагарничок з овальними щільними шкірястими листками. Цвітіння брусниці можна спостерігати лише там, де є достатньо світла – у розрідженому лісі, на узліссі та галявинах. Брусниця також є лікарською рослиною і використовується як сечогінний засіб, а також призначається у випадках подагри та ревматизму. Збираючи ягоди брусниці слід пам'ятати, що рослина ця потребує бережливого ставлення та охорони.

Малина

У соснових лісах на сухих сонячних схилах рано навесні можна зустріти *сон-траву*. З настанням теплих весняних днів сон-траву квітує, утворюючи подекуди суцільні килими.

Сон широколистий цвіте ще до розпускання листків. Він має стебло, яке складається з лівійних листків покривала, над якими здіймається велика поодинокі шестипелюсткова квітка світло-бузкового чи фіолетового забарвлення з простою віночкоподібною оцвітиную. Сама квітка, покривало та стебло рослини вкриті шовковистим опушенням.

Орляк звичайний

Фрукти та овочі, загорнуті у листя цієї папороті, довго не псуються, не викриваються цвіллю. Молоді листки орляка (гачковидно зігнуті) у фазі інтенсивного росту мають цінні смакові властивості. З них готують різноманітні блюда (смажать, як гриби, тушкують зі свининою, маринують тощо). Орляк ще й чудова декоративна рослина.

Навесні у хвойних лісах (ялинових чи соснових) можна зустріти зарості *квасениці звичайної*. Листки цієї маленької рослини трійчасто-складні, трохи нагадують листки конюшини. Вони мають здатність змінювати своє положення у просторі. Перед настанням негоди та на ніч листочки складного листка квасениці складаються вздовж та поникають. Закриваються на ніч і гарненькі квітки. Вони у рослини білі, п'ятипелюсткові. Якщо уважно придивитись, то можна помітити, що вздовж пелюсток проходять тонкі малиново-фіолетові жилки. При основі кожної пелюсточки є жовта пляма, тому центр квітки виглядає яскраво-жовтим. Рослини утворюють зарості, що добре прикрашають ліс.

Квасениця звичайна

Квасениця містить солі щавлевої кислоти і тому листя та стебло мають кислий смак, а також вітамін С, через що рослину можна використовувати в їжу у сирому вигляді або готувати з неї соуси, салати, супи. Квасениця – медоносна і лікарська рослина.

У хвойному лісі зимує під снігом зеленою *ожика волосиста* яка зустрічається на більш вологих місцях. Вона має вигляд пухкої зеленої дернини, листки якої з краю та при основі вкриті довгими білими сплутаними волосками. В перші ж теплі дні ожика зацвітає. Квітки у неї дрібні, малопомітні й складаються з шести гострокінцевих листочків оцвіттини, схожих на коричневу зірочку, та шести жовтих тичинок. Квітки об'єднуються у суцвіття у вигляді жмутка, що складається з групи гілочок, які включають квітки на квітко-

ніжках. Ожика цікава тим, що зацвітає однією з перших навесні серед рослин хвойного лісу.

Одинарник європейський

дається з 7 чашолистків, 7 пелюсток та 7 тичинок. Така кількість елементів у квітці – велика рідкість у рослинному світі. Майже всі листки зібрані на тонкому стеблі під квіткою і утворюють щось подібне до розетки. Одинарник має особливо декоративний вигляд, коли росте групами.

Наприкінці весни у хвойних лісах іноді окремими плямами чи цілими заростями зустрічається невелика тендітна рослина – **веснівка дволиста**. На її стеблі сидять два листки серцеподібної форми. Над ними розташоване китицеподібне суцвіття, яке складається з дрібних білих квітів, що мають по 4 пелюстки і по 4 тичинки. Після цвітіння утворюються плоди – ягоди, які при дозріванні червоніють. Але їсти їх не можна – вони отруйні.

Ожика волосиста

Святково виглядає ліс під час цвітіння **одинарника європейського**, сніжно-білі квіточки якого милують око своєю витонченістю та ніжністю. Квітка скла-

Веснівка дволиста

Субори формуються на більш багатих ґрунтах, ніж чисті соснові бори. Розповсюджені вони практично на всіх території області, але невеликими острівцями. Вони утворюються на дерново-підзолистих супіщаних ґрунтах з фрагментами суглинків. У суборах дерева розташовують свої крони у два яруси: верхній – утворює **сосна звичайна**, нижній – **дуб звичайний** або **дуб червоний**. Під достатньо густим деревним ярусом звичайно розвивається підлісок з **ліщини звичайної** та **крушини ламкої**. Трав'яний і чагарниковий яруси займають проміжне становище між сосняками (**чорниця**, **орляк**, **смовдь гірська**, **молінія**

голуба) та дубняками (конвалія звичайна, веснівка дволиста, буквиця лікарська). В суборах ростуть види рослин, які занесені до Червоної книги України – любка дволиста, коручки, зозулині сльози яйцевидні, лілія лісова.

Дуб червоний

Смовдь гірська

Молінія голуба

Конвалія звичайна

Буквиця лікарська

Любка дволиста

Коручка

Зозулині сльози яйцевидні

Лілія лісова

Дуб звичайний

Дубові ліси окремими плямами зустрічаються у північних районах області на супіщаних та суглинистих ґрунтах, на сірих лесових ґрунтах Дніпровської водороздільної рівнини та у південних районах лісостепу. Якщо ви потрапите у такий ліс, то захопитесь багатством флористичного складу. Крім основної породи *дуба звичайного* (патріарха лісу, символу величі і довголіття), ви побачите *клен гостролистий* (або *звичайний*), *липу серцелисту*, *граб* (рідню ліщини). У дубових лісах переважає підлісок з *ліщини звичайної* (яка має справжній горіх, в ядрі якого міститься до 55-65 % олії, більше 15 % білка, є також вітаміни А, В₁, Е, цукор, солі заліза, кальцію і багатьох інших елементів, і тому горіхи ліщини

вдвічі поживніші від хліба і в 1,5 рази від свинини) чи *крушини ламкої*.

Поліські діброви з підліском із ліщини мають диференційований розподіл трав'яного ярусу: на підвищеннях спостерігається переважання *осоки волосистої*, у пониженнях та на більш вологих місцях – *яглиці звичайної*.

Клен гостролистий

Липа серцелиста

Граб

Ліщина звичайна

Крушина ламка

Осока волосиста

Яглиця звичайна

Поряд з заростями яглиці можна зустріти таку тіньлюбну рослину як **копитняк європейський**. На його короткому стеблі, що лежить на землі, розташовані довгочерешкові щільні ниркоподібні листки, які відрізняються

Копитняк європейський

своїм темно-зеленим кольором. Під листками біля поверхні ґрунту знаходяться буруваті квіти, що мають три пелюстки, які зрослися та утворили дзвоникоподібну оцвітину. Ця рослина має лікарські властивості (застосовується при лікуванні хвороб шкіри, нирок та алкоголізму).

Під липами та ліщиною рано навесні з'являються інколи дивні біло-рожеві паростки. Це – **петрів хрест лускатий** (чому назва „петрів” невідомо, проте „хрест” утворюється стеблом у ґрунті на коренях рослини-хазяїна). Ця рослина не має зеленого забарвлення. Стебло в неї товсте, м'ясисте, яке закінчується колосоподібним суцвіттям, що складається з численних рожевих квітів і розташованих між ними лусочкоподібних приквітників. В основі наземного паростка знаходяться більш великі лусочки. Це видозмінені листки. Підземне стебло – кореневище йде дуже глибоко у землю, де багаторазово розгалужується. Від нього відходять тонкі корні-присоски, які торкаються коренів липи чи ліщини та присмоктуються до них. Петрів хрест належить до рослин-паразитів.

Петрів хрест лускатий

У деяких районах Чернігівщини у дібровах з липою та ліщиною у підліску невдовзі після танення снігу з'являються напрочуд гарні первоцвіти – підсніжники (які неправильно називають пролісками). **Підсніжник білосніжний** (така в нього наукова назва, назва роду у перекладі з латинської означає „молочна квітка”, а видова назва перекладається як „сніговий”) має у ґрунті цибулину, а на поверхні ґрунту – слабко ребристе стебло з розташованими на ньому двома широколінійними листками. Молоді листочки згорнені у трубочку, на верхівці утворюють вістря, яке легко проходить крізь ґрунт, торішнє листя, сніг. Так оберігається квітка при проростанні рослини. Між листками розташовані на довгих квітконіжках поодинокі повислі білі квіти. Вони нагадують молочні крапельки. Не бояться підсніжники весняних приморозків та снігу. Через красу та раннє цвітіння безжалісно гублять люди ці квіти, збираючи їх у букети і тому потрапив підсніжник на сторінки Червоної книги України. Отже потребує він вашої допомоги та охорони.

Медунка темна

Подсніжник білосніжний

Досить характерною рослиною наших дібров є **медунка темна** - звичайний супутник дуба.. Ранньою весною медунка привертаю увагу своїми квіта-

ми. Молоді квіти мають яскраво-рожеве забарвлення, але дуже скоро їх забарвлення стає волошково-синім. Це пояснюється тим наявністю у клітинному соку квітів пігменту антоціану, який подібно до лакмусу, може змінювати своє забарвлення в залежності від кислотності розчину: у кислому середовищі він має червоне забарвлення, а у лужному – синє. У молодих квітах медунки реакція кліткового соку соку кисла, а в більш старих – слаболужна. Така контрастність забарвлення квіток робить суцвіття помітнішими для запилювачів. Зовнішній вигляд рослини з весни до літа також дуже змінюється. Навесні вона складається з короткого стебла з квітками, влітку від нього нічого не залишається, зате утворюються великі довгочерешкові листки з подовжено яйцевидною грубошорсткою листовою пластинкою. Медунка - добрий медонос, з якого бджоли навесні беруть чималий взяток. Очевидно, звідси пішла й назва рослини. Вона також багата на вітаміни. Має значення і як декоративна рослина.

Наприкінці весни тут також можна побачити і **вороняче око звичайне**. Рослина ця має на верхівці стебла чотири широкі овальні листки, які розташовані хрестоподібно, а над ними – квітконіжку, що закінчується квіткою: чотири вузьких зелених листочки оцвітини утворюють зовнішнє коло, чотири голкоподібних – внутрішнє, а у центрі розташована маточка з чорною зав'яззю та чотирьохлопатевим рильцем, яка оточена вісьмома тичинками. Після цвітіння утворюється чорна матова ягода. Усі частини рослини отруйні і можуть викликати досить

Вороняче око звичайне

тяжке отруєння. Проте цю рослину використовують як лікарську в народній медицині та ветеринарії.

Маренка запашна

Зірочник

Купина багатоквіткова

В умовах затемнення цвітуть тільки деякі види рослин, такі як *маренка запашна*, *зірочки*, *купина багатоквіткова*, *конвалія звичайна*. Рано навесні, ще до розпускання листків на деревах і кущах, трав'яний покрив виглядає майже казковим: золотаво-жовті плями *анемони жовтецевої*, *пшінки весняної*, *зірочників* чергуються з рожево-фіолетовими плямами *рястів (рясту ущільненого та рясту порожнистого)* і блакитними плямами *проліски сибірської*. Ці ранньоквітучі рослини звать ефемероїдами, бо з'являються вони як різнокольорове марево з цибулинок і швидко відцвітають та знову ховаються до своїх схованок – цибулинок. Рослини ці світлолюбні та во-логолюбні.

Конвалія звичайна

Анемона жовтецева

Пшінка весняна

Ряст ущільнений

Проліска сибірська

У той же час у діброві можна зустріти невеличкі рослини з блідо-бузковими квітами, які мають слабкий, але приємний запах. Це – **фіалки**, які з давніх-давен вважалися символом весняного пробудження природи.

Фіалка дивна

Фіалка дивна та **фіалка шершава** мають розетку досить великих прикорених листків, які виростають з кореневища. Листки в них складаються з довгих черешків та круглясто-серцеподібних листових пластинок. Квітки утворюються також на кореневищі. Вони правильні, складаються з п'яти пелюсток, до того ж найнижча з них крупніша за інші і видовжена у шпору, в якій нагромаджується нектар. З цих, так званих хазмогамних квіток, плодів не утворюється. Пізніше з кореневища виростає стебло, на якому утворюються інші квітки, які ніколи не розкриваються. Вони зветься клейстогамними. Всередині саме цих квіток відбувається запилення та запліднення, результатом якого є утворення плоду – коробочки. Саме через наявність цих двох типів квіток фіалку й назвали дивною. Мурашки поїдають придатки, які мають насінини, і таким чином допомагають розповсюдженню фіалок.

Береза бородавчата

Ще до розпускання листків на березах на узліссі, серед кущів розквітає *анемона дівровна*. Вона має поодинокі білі з розуватим відтінком квіти з простою віночкоподібною оцвітиною, яка складається з 6-8 пелюсток, що здіймаються над трійчато-розсіченими листками покривала, розташованими у вигляді кільця. Під час дощу і на ніч оцвітина стуляється, квітконіжка згинається донизу і квітка звисає, захищаючи таким чином пилок від зайвої вологи. Анемона дівровна також належить до рослин-ефемероїдів. Вона отруйна – але використовується у медицині і потребує охорони.

Анемона дівровна

Зіновать руська

У зв'язку з інтенсивною вирубкою лісів та лісовими пожежами площі борів і суборів скорочуються, а на їх місці, без втручання людини, формуються потім березові ліси із *берези бородавчатої* (або *повислої*). Береза – як душа людини – тендітна, лагідна, добра. Насіння берези дуже дрібне і на відкритих місцях не проростає.

Густа трава не дозволяє йому дістатися до ґрунту. І людина мимоволі приходиться на допомогу берізці. Вирубки, особливо згарища – чудове місце для проростання насіння і росту проростків берези. Береза не лише прикрашає наше життя. Вона й оберігає його. У медицині як лікарську сировину використовують бруньки, листки, сік, дьоготь, і паразитуючий на стовбурах берези гриб – чагу.

Підлісок у березових гаях складається з *крушини ламкої*, *бруслини* та *ліщини звичайної*. Цікаво зустріти тут напівкущ *зіноваті руської* (*рокитник руський*). Її стебло йде у зимівлю з трав'янистими пагонами, які відходять від нижньої здерев'янілої частини. Взимку незадерев'янілі пагони гинуть, а з бруньок, які збереглися взимку на здерев'янілих пагонах, відростають нові квітконосні

пагони. Листки в неї трійчасто-складні, нечисленні, складаються з листків, що мають знизу сріблясто-сіре опушення. В пазухах листків розташовано від 3 до 5 золотаво-жовтих квітів, які, в свою чергу, об'єднані у колосоподібні суцвіття. Віночок метеликового типу. Плід – подовжено-лінійний притиснуто-волосистий біб. Тому зіновать належить до родини Бобових. Рокитник руський – медонос. Відомий він і як лікарська, отруйна та досить декоративна рослина.

У червні-липні у лісах цвіте ще один напівкущ з тієї ж родини Бобових – **дрік красильний**. Дивовижно те, що він має прості листки (нетипові для бобових). Листки ці коротко черешкові з лінійно-ланцетними листковими пластинками. Його квіти такі ж за розмірами, як і у зіноваті, і також зібрані у верхівкові багатоквіткові китиці. Обидві ці рослини мають лікарське значення, але використовуються лише у народній медицині.

Дрік красильний

У трав'яному покриві наших лісів взагалі-то досить мало рослин, які належать до цієї родини. У березняках в квітні-травні можна зустріти одну з них – **горошок плотвий**. У нього перисто-складні листки, які складаються з 3-20 подовжено-еліптичних листочків. Квіти – брудно-лілового кольору, знаходяться у пазухах листків (від 2 до 6).

Горошок плотвий

Під пологом лісу на узліссях та галявинах цвіте **вероніка дібровна**, яку можна зустріти тут, починаючи з квітня й аж до осені. Стебло у неї висхідне, розгалужене, з розташованими на ньому супротивно округло-яйцевидними тупими листками. Квіти в неї правильні (моносиметричні), складаються з чотирьох яскраво-блакитних пелюсток з темними жилками, які розташовані нечисленними парними китицями. Рослина ця є лікарською.

Вероніка дібровна

Підмаренник

Поруч можна також побачити *горлянку женевську*. Її неправильні темно-сині квіти зібрані на верхівці стебла у вигляді короткого колоска. Між квітами кожного ярусу у колосі сидять супротивно розташовані невеликі зелені листки з трилопатевою верхівкою.

Віскарія звичайна (смілка)

Зі злакових рослин у весняному березняку цвіте *пахуча трава звичайна*. Вона утворює невеличкі дерновини. Ланцетоподібні колоски її зібрані у пухку китицю, спочатку

Пахуча трава звичайна

У більш затемнених місцях можна зустріти зарості *підмаренника (крузіати голої)*. Ця невисока рослина з прямостоячим стеблом, кільчато розташованими ланцетоподібними листками, в пазухах яких також кільчато розміщені дрібні жовто-зелені квіти.

Горлянка женевська

Де-не-де окремими екземплярами зустрічаються рослини *віскарії звичайної (смілки)*. Її стебло голе з клейкими верхніми міжвузлями. Листки у прикореневій розетці обернено ланцетоподібні, черешкові, а розташовані на стеблі – вузько ланцетоподібні, навіть лінійні, сидячі. Квіти у цієї рослини правильні (полісиметричні), зібрані у китицеподібні суцвіття. Пелюстки малинові, рідше білі, дуже декоративні на фоні лісової зелені.

зелену, а потім поступово жовтіючу. Рослина ця містить кумарин – речовину, яка і надає їй специфічного запаху під час висушування.

Орляк звичайний

Якщо у березняках є яри, то на їх схилах ростуть різні види папоротей: *орляк звичайний*, *щитник чоловічій (чоловіча папороть)*, *безщитник жіночій (жіноча папороть)*. На нижньому боці листків цих папоротей є соруси (коричневі крапочки, в яких досягають спори). У щитника – округлі, у безщитника – довгасті. Поряд можуть розташуватись зарості *хвоща лісового* зі спороносними колосками на верхівках нерозгалуженого стебла. Бокові гілочки на них з'являться пізніше і тоді спороносні та вегетативні пагони виглядають як м'які ялинки. Вони створюють на схилах килими неповторної краси.

Щитник чоловічій

Безщитник жіночій

Заплавні ліси мають особливе значення для Чернігівщини. Вважається, що вони у доісторичні часи займали основну частину заплав річок Десни, Сейму, Сноу. Зараз у заплавах річок, нажаль, збереглися лише окремі зовсім невеличкі лісові островці, більшість з яких потребує охорони. Це справжні дубові та осикові ліси, а на місці зрубаних дібров – незаболочені вільшаники та верболози.

Хвощ лісовий

Ліси Чернігівщини – її багатство: це і деревина, і гриби та ягоди, і лікарська сировина. Крім того, вони впливають на весь природний комплекс в цілому – на клімат, ґрунти, умови формування поверхневого стоку, регулюють рівень води у річках та річечках, фільтрують воду й очищують повітря. Тому збереження лісів – не тільки дуже важлива державна справа, але й обов’язок кожного мешканця нашого краю.

Хвощ лісовий (весняні пагони)

ТВАРИННИЙ СВІТ ЛІСІВ

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

Ліси мають багату і своєрідну фауну, яка разом з лісовою рослинністю і ґрунтом утворює відповідний біогеоценоз. Цей біогеоценоз склався внаслідок довготривалого історичного розвитку усіх організмів, тісно пов’язаних між собою біотичних та абіотичних факторів середовища.

Для лісу характерна досить велика різноманітність екологічних умов. Ярусність і неоднорідність видового складу рослинності визначають значне видове багатство і різноманітність фауни лісу. На неї впливають і такі фактори, як кількість рослин, що росте на певній площі, вік лісових насаджень, розвиток і ступінь зімкненості крон дерев тощо.

Безхребетні тварини лісу, особливо комахи, відіграють дуже важливу роль у його житті. Якщо кількість видів птахів, звірів, земноводних, плазунів вимірюють сотнями, то число видів безхребетних тварин сягає сотень тисяч. В лісі вони мешкають у ґрунті, лісовій підстилці, у траві, мохах, на деревах і кущах, на корі і під корою, всередині деревини, в насінні і плодах.

Найбільш густо заселеним різноманітними безхребетними є узлісся. Ще підходячи до лісу можна побачити велику кількість *метеликів* та *бабок*, які постійно перелітають з місця на місце. Підійшовши ближче, на квітках ви можете побачити велику кількість *жуків*, *перетинчастокрилих* та *мух*.

Серед *бабок* на узліссі помітно виділяється *бабка плоска*. Це досить велика бабка, яка має плоске широке черевце довжиною 22-28 мм та розмах крил 7-8 см. У самок та молодих самців черевце жовтувато-буре, у дорослих самців – блакитне. Літають вони в середньому зі швид-

Бабка плоска

кістю 4 м/сек, а максимальна їх швидкість становить 6-10 м/сек. Часто сідають ці комахи на гілки і підстерігають здобич. Коли недалеко від них пролітає якась комаха, вони здійснюються у повітря й кидаються в погоню за нею. Живляться вони різноманітними метеликами, двокрилими, перетинчастокрилими, іноді нападають на *рівнокрилих бабок*.

А серед *метеликів* ще здалеку можна відрізнити *лимонницю*. Вона виділяється своїм забарвленням. Самець лимонно-жовтий, а самка блідо-салатова. Це метелик з родини Біланів. Він має розмах крил 5-6 см. Метелики ці, як і більшість лусокрилих, живляться нектаром, а от гусениці живляться листям крушини та жостеру проносного. Зимують вони на стадії дорослого метелика.

Лимонниця

На узліссях досить часто можна побачити й красеня *махаона*. Це метелик з родини Кавалерів, або Парусників. Махаон – один з найбільших наших денних метеликів, який в розмаху крил досягає 9 см. Крила в нього жовті, з чорним малюнком, який складається з облямівки та великих плям; на задніх крилах широка чорна облямівка прикрашена синюватими плямами,

Махаон

а з внутрішнього нижнього кута знаходиться оранжева пляма. Задні крила мають невеличкі, до 1 см, чорні хвостики. Метелики літають майже безперервно з травня по вересень. Дають два покоління за рік. Гусениці живляться листками, квітами, плодами і тонкими стеблами різноманітних зонтичних рослин. Цей вид занесено до Червоної книги України, і він потребує всілякої охорони.

На узліссі на квітах рослин можна побачити величезну кількість *бджіл, джмелів, ос, їздців* та інших перетинчастокрилих. Одними з найпоширеніших на Чернігівщині джмелів є мабуть *джміль малий лісовий* та *джміль польовий*. Це порівняно невеликі комахи з однобарвною рудою передньоспинкою і жовтувато-білим (у польового) або білим (у малого лісового) кінчиком черевця. Середина черевця в них чорна.

Бджола медоносна

Джміль польовий

Оса саксонська на перший погляд нічим не відрізняється від дошкуляючи нам іноді, коли варимо варення, або збираємо яблука чи груші у саду, *звичайної* та *германської ос*. Лише під мікроскопом добре помітно, що щоки в неї досить довгі, ширші за ширину першого членика вусиків. Ці осі, на відміну від *звичайної* та *германської ос*,

Оса саксонська

Оса германська

які при небезпеці здійсмають тривогу та першими кидаються на ворога. Ось чому підходити близько до їхнього кубла без особливої потреби не варто.

Іноді на квітах можна побачити *сколій*. На Чернігівщині порівняно *звичайною* є *сколія чотирьохплямиста*, значно рідше зустрічається *сколія степова* і дуже рідкісною є *сколія-гігант* (виявлена у Новгород- Сіверському та Талалаївському районах). Дві останні занесені до Червоної книги України та потребують охорони. Ці середнього або великого розміру осі мають чорне з жовтими плямами черевце та затемнені крила.

Тут зустрічається також *оса саксонська* та інші представники родини Суспільних ос, а також різноманітні представники Складчатокрылих ос, або Евменід, Риючих ос, Дорожніх ос.

що живуть у земляних гніздах, роблять кулеподібні кубла, які підвішують на гілках дерев, кущів, високих трав'янистих рослинах. Іноді вони будують ці гнізда в дуплах дерев, в шпаківнях, на горищах будинків тощо. Самі осі живляться нектаром, пилом та соком плодів різних рослин, а от личинок своїх годують різноманітними комахами, найчастіше двокрилими та перетинчастокрилими. Спіймавши муху, оса відриває їй крила, ніжки, потім своїми щелепами пережовує її, робить з неї котлетку, яку й несе до гнізда. Ці осі живуть сім'ями. В кублі є самка (цариця) та робочі особини. Робочі осі постійно розширюють і добудовують гніздо, годують личинок. Біля гнізда на варті постійно знаходяться 2-3 вартових,

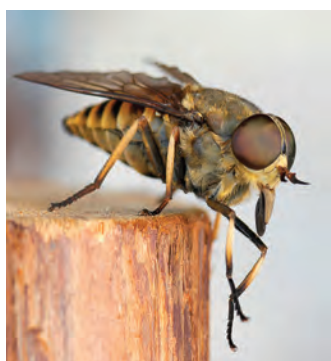
Сколія степова

Дорослі комахи живляться нектаром квітів, а личинки – паралізованими личинками пластинчатовусих жуків. Самка, літаючи над землею, за запахом знаходить личинку жука, доривається до неї, іноді на глибину до 0,5 м, жалить її (паралізує) і відкладає яйце. Личинка сколії, яка народжується, спочатку з'їдає менш життєво важливі органи личинки жука, а потім переходить до решти. З'ївши заготовлену провізію, вона робить у землі колісочку і в ній зимує, а навесні заляльковується і перетворюється на дорослу комаху.

Заглибившись до лісу ви помітите значне зменшення кількості видів комах. Але це лише на перший погляд. На лісових дорогах вам дошкулятимуть *комарі*, *гедзі* та деякі інші представники ряду Двокрилих. На них полюють *бабки*. Частіше за інших це будуть *коромисло синє* з родини Коромисел, *бабка металічна* з родини Бабок, *бабки сумнівна* та *бабка болотна* з родини Справжніх бабок, а також невеликі рівнокрилі бабки з родини Люток (*лютка-наречена* та *лютка іноземна*).

Комар-пісчун

Гедзь

Бабка металічна

Бабка болотна

Лютка-наречена

Лютка іноземна

Коромисло синє – досить велика бабка з черевцем, довжиною 52-58 мм та розмахом крил до 10 см. Боки грудей в неї майже повністю зелені з темними смугами. Бабки стрімко літають вздовж доріг, галявин, ловлячи, а іноді й поїдаючи здобич на льоту (різноманітних комах, в тому числі й бабок інших видів). Вони також відганяють від своєї мисливської території інших представників своєї родини.

Коромисло синє

Бабка бронзова

Досить часто на лісових дорогах трапляється **бабка металічна**. Особливо полюбляє вона молоді насадження та вирубки. Це бабка з металічно-блискучим зеленим черевцем, довжиною 37-44 мм та розмахом крил 7-8 см. Від **бабки бронзової**, значно менш поширеної на Чернігівщині, вона відрізняється наявністю жовтої поперечної смуги на лобі.

Бабка сумнівна та **бабка болотна** мають дещо менші розміри – довжину черевця – 21-27 мм та розмах крил 6-7 см. В основі задніх крил в них є добре розвинені темні плями. Черевце темно-коричневе з жовтуватими плямами на тергітах. Особливо добре помітна яскраво-жовта пляма на задньому краї 7 тергіту самців бабки болотної. Ці бабки літають більш повільно, часто сідають на гілки дерев, де чекають на здобич. **Лютки** також літають між кущами та нижніми гілками дерев, часто сідаючи на них, полюють на дрібних комах. Це невеликі бабки з однаковими за розмірами передніми і задніми крилами, металічно-блискучим зеленим черевцем. Коли вони сідають на рослину, то крила тримають піднятими вгору.

Бабка сумнівна

На лісових галявинах у повітрі туди-сюди також гасає велика кількість **бабок**, на квітках живиться нектаром безліч **метеликів**, **бджіл**, **джмелів**, **мух** та інших комах.

Серед бабок тут домінуватимуть **коромисло велике** з родини Коромисел, **бабка жовтоплямиста** з родини Бабок, **бабка кров'яна**, **бабка чорна** та **бабка жовта** з родини

Бабок справжніх (в лісовій частині Чернігівщини) або *коромисло руде*, *бабка жовтоплямиста*, *бабка кров'яна*, *бабка звичайна* та *бабка жовта* (в лісостеповій частині області).

Коромисло велике

В лісостеповій частині області його замінює *коромисло руде*, яке відрізняється дещо меншими розмірами (довжина черевця 45-51 мм, розмах крил – до 9 см).

Разом з коромислом літають і *бабка жовтоплямиста*, схожа на *бабку металічну*, але в неї з боків на лобі є жовті плями, та на тергітах черевця по дві жовті плями (більші у самок і менші у самців).

Понад самою травою і навіть між травинками у великій кількості літають *бабка чорна*, *бабка жовта*, *бабка кров'яна* та *бабка звичайна*. Вони належать до одного роду Бабкам'янушок. В них черевце бурого, жовтого або червоного кольору, довжиною 19-29 мм. А крила прозорі або з жовтою основою, інколи ще й з жовтими плямами (у бабки жовтої) в середині крил, розмах яких сягає 5-6 см. Всі вони полюють на різноманітних двокрилих, перетинчастокрилих, невеликих метеликів. Часто сідають для відпочинку на високі стебла трав'янистих рослин та на гілки кущів та дерев.

Серед метеликів, що можуть зустрітись на лісових дорогах, ваше око зразу виділить *перелівницю тополеву*. Це досить великий метелик, який має розмах крил до 8 см. Завдяки своєрідній будові та розміщенню лусочок крила, вони змінюють колір в залежності від кута освітлення. Дивишся під одним кутом зору – вони яскраво-синьо-фіолетові, під іншим – коричневі. Метелики ці (особливо самці) збираються у спекотні дні на водопій

Бабка жовта

Коромисло велике – одна з найбільших наших бабок. Довжина її черевця досягає 54-60 мм, а розмах крил до 11 см. Крила в них дещо затемнені, димчасті, черевце коричневе з невеликими блакитними плямами. Вони гасають туди-сюди над галявинами на льоту ловлять і поїдають різноманітних двокрилих, перетинчастокрилих, метеликів, рідше жуків.

Бабка звичайна

Бабка чорна

Бабка кров'яна

Перелівниця тополева

Перламутрівка велика – метелик рудого (самці) або бурувато-рудого (самки) кольору з великою кількістю чорних плям на крилах. Знизу передні крила руді, задні – зеленкуваті з видовженими перламутровими смугами. Цей метелик досягає розмаху крил 7-8 см. Літають вони з середини червня до кінця серпня. Гусениці живуть на фіалках, в'язі, малині, гліді, шипшині, кропиві та деяких інших рослинах.

Аглая та *адіна* мають дещо менші розміри (розмах крил до 5-6,5 см), знизу крила в них жовто-бурі з темно-рудими та перламутровими плямами. У адіпі зверху перед крайовими плямами проходить ряд очкоподібних темних плям. У аглаї таких очкоподібних плям немає. Вони літають з червня до початку вересня. Їхні гусениці живляться вночі, а вдень ховаються. У аглаї вони живуть на фіалках дивній та триколірній, у адіпі – на триколірній та запашній.

на освітлених сонцем лісових дорогах, на вологому піску й грязюці, по берегах водойм; можна їх побачити на трупах тварин, гної, погадках, приваблює їх і піт людей. Гусениці ж їх живляться листям верб і тополь.

У великій кількості літають також *перламутрівки велика*, *аглая* та *адіна*, *шашечниця звичайна* з родини Німфалід, *лимонниця* з родини Біланів, *очко чорнобуре* з родини Бархатниць та багато інших.

Перламутрівка велика

Аглая

прикрасвій оранжевій смузі є ряд темних плям. Розмах крил в неї сягає 35-45 мм. Літають вони з кінця травня до середини липня. Гусениці живуть на подорожнику, нечуйвітрі, волошках, широколистих злакових та інших трав'янистих рослинах.

Шашечниця звичайна

Одним з найчисленніших денних булавовусих метеликів Чернігівщини є **очко черно-буре**. Це метелик темно-бурого кольору з 2-3 очками на звороті кожного крила. Розмах крил у нього – 36-43 мм. Вони літають з другої половини червня до початку вересня. Гусениці живляться на злаках: просянці, тонконозі, пирії, суничнику та інших.

Очко черно-буре

З жуків привертають увагу до себе різноманітні жуки-вусачі. Дорослі жуки живляться соком рослин, пилком, маточками та тичинками квітів, молодою корою, а от личинки, в більшості випадків, - деревиною. Досить поширеними на Чернігівщині є **корімбія червона** та **лептура чотирьохсмугаста**.

Корімбія червона – жук довжиною 20-25 мм. Самець чорний з жовто-бурими надкрилами, самка – з червоними передньоспинкою та надкрилами. Дорослий жук корімбія чер-36

Корімбія червона

вона часто зустрічається на квітах. Личинки цього жука живляться відмерлою деревиною сосни та інших хвойних дерев. Вони одними з перших серед інших вусачів заселяють звалені дерева або пеньки.

На квітах також часто зустрічається схожа на осу *лептура чотирьохсмугаста*. Надкрила в цього жука в чорних і жовтих поперечних перев'язях, ноги довгі, бурі. Дорослі жуки досягають довжини 20-25 мм. Личинки їхні розвиваються у мертвій деревині листяних порід.

У хвойних та листяних лісах зустрічаються різні види *мурашок* (ряд Перетинчастокрилик, підряд Жалких). Мурашки – дрібні або середні за розмірами комахи, які мають гризучу ротову частину. Основну масу кожної сім'ї (колонії) складають багаточисельні робочі особи.

Це безплідні, позбавлені крил самки. Найчастіше у другій половині літа (а іноді і у першій), у період роїння, розвиваються в них трохи більші за розмірами крилаті форми – самці та самки. Вони розлітаються і паруються. Самці невдовзі після цього гинуть. А запліднена самка скидає крила і стає засновницею, або так званою „царицею” нової колонії, яка самостійно народжує та вигодовує перших робочих особин. Це типові гуртові тварини. Живуть вони сім'ями (колоніями), іноді надзвичайно великими. Характерним для мурашок є поліморфізм. У подальшому всі роботи з будівництва й охорони гнізда, годування й виховання молодого покоління виконують робочі мурашки. Найпоширеніша в наших лісах *мурашка руда лісова*. Це дуже корисна комаха, яка знищує багато шкідників лісу.

Лептура чотирьохсмугаста

Мурашка руда лісова

є *мурашка мала лісова*, яку незброєним оком не можна відрізнити від попереднього виду. Для неї характерні так звані «мегаполіси» – колонії, які складаються з великої кількості гнізд.

Найбільші з наших мурашок – *мурашки-деревоточці*. Вони проточують ходи і роблять великі камери у деревині старих дерев, іноді у пеньках. Груді і ноги у *мурашки-деревоточця західного* червоні, голова і черевце (окрім червоної основи) чорні, черевце

Ці мурашки мають також велике значення у процесах ґрунтоутворення, виносячи на поверхню багато ґрунту і цим сприяючи його перемішуванню та переробці. Вони підвищують і лужність ґрунту. Мурашка руда лісова будує великі куполоподібні гнізда з ґрунту, рослинного потроху та хвої. У робочих особин цього виду і самок голова, груди і стебельце черевця червоно-бурі, черевце чорнувате. Самці – чорні, з рудуватими ногами. Довжина тіла дорослої робочої мурашки 4-9 мм, самця та самки – 9-11 мм. Дуже поширеною на Чернігівщині

блискуче. Довжина їх тіла сягає 6-14 мм. Інший вид цього роду - *мурашка-деревоточець чорний* поширений у листяних лісах, він має чорне забарвлення тіла. Довжина робочої особини цього виду становить 7-13 мм, самки – 13-15 мм.

Мурашка-деревоточець західний

Мурашка-деревоточець чорний

На сухих піщаних місцях, особливо вздовж лісових доріг, можна помітити у піску правильні лійкоподібні заглиблення діаметром 5-15 см, на дні яких стирчать немовби ріжки. Це – щелепи личинок *мурашиного лева* (ряд Сітчастокрилих), які, до речі, полюють на мурашок. Дорослі комахи нагадують бабок, але відрізняються від останніх досить великими булавоподібними вусиками. Крім того, літають вони дуже незграбно.

Мурашиний лев

Хижа муха - ктир

На стовбурах дерев, на пеньках часто сидять великі і середнього розміру волохаті хижі мухи – *ктирі* (ряд Двокрилі). Помітивши здобич – різних комах, які часто більші за розмірами від самого хижака, ктирі зриваються з місця, наздоганяють свою жертву, схоплюють її на льоту, і висмоктують гемолімфу (кров комах) за допомогою довгого хоботка.

Мабуть, найнеприємнішими комахами в лісі є численні *комарі* з родини Комарі справжні (також ряд Двокрилі), від яких страждають і люди, і тварини. Самці в них живляться нектаром рослин, а самки – кров'ю теплокровних тварин. Така відмінність у живленні зумовлена тим, що для самки потрібна висококало-

Комар-кусака

У лісі можна зустріти й *таргана лісового*. Тіло в нього близько 1 см у довжину. Шкірясті надкрила розвинені тільки у самців. Живуть вони на кущах і у траві, на лісових галявинах. Самки ж тримаються у лісовій підстилці. Живляться вони рослинними рештками. Дорослих тарганів можна зустріти з травня по вересень.

Комахи лісу настільки різноманітні, що з ними краще знайомитись, розподіливши їх на декілька екологічних груп: *фітофагів*, *зоофагів*, *копрофагів* та *некрофагів*.

Оглядаючи лісову рослинність, можна знайти сліди різноманітних пошкоджень, що спричинені *комахами-фітофагами*. Рослиноїдних тварин також можна розділити на декілька груп: споживачів листя та хвої, споживачів кори, споживачів деревини, споживачів коріння тощо.

Комахи з гризучими ротовими органами завдають такі типи пошкоджень: об'їдання, скелетування, скручування листя.

Хвою, листя та бруньки об'їдають різні *гусениці*, *личинки пильщиків*, *хрущі* під час додаткового живлення. При скелетуванні листків комахи виїдають м'якоть листків й залишають незайманими тільки жилки. Скелетують листки *жуки-листкоїди* та їх личинки, молоді *гусениці*, личинки *слизистих пильщиків*. Часто шкідники загинають або скручують пластинку листка і скріплюють її павутинням. Гусениця скелетує або об'їдає листок з середини. Такі пошкодження спричиняють гусениці *листовійок*. Іноді гусениці стягують павутинням кілька листків або навіть все листя на гілочці. Всередині такого сплетіння живуть десятки і навіть сотні гусениць, які скелетують та об'їдають облуптане павутинням листя. Подібні пошкодження характерні для *павутинної молі*, молодих гусениць *золотогуза*. *Довгоносики-трубоккрути* скручують один або кілька листочків у вигляді сигари чи щільного пакета. Всередині скрученого листка трубоккрут відкладає яйце. Личинка, яка вилуплюється з яйця, живиться скрученим зів'ялим листком. Під час мінування листків, хвої та інших органів рослин личинки проникають під покривну

рійна їжа для швидкого дозрівання яєць в яєчниках. Самка комара проколє шкіру тварини або людини і заглиблює у ранку всі ротові частини, крім нижньої губи, яка при цьому коліноподібно згинається і впирається у шкіру. Через канал до ранки потрапляє секрет слинних залоз комара, який містить антикоагулянт. Кров всмоктується через трубку, утворену верхньою губою, потрапляє у воло, а потім вже у шлунок комара, де й поступово перетравлюється.

Тарган лісовий

Хрущ

З ряду Твердокрилих в лісі досить часто можна зустріти *жукив-листоїдів*. Це невеликі жуки, з коротким тілом, часто мають металевий блиск. Формою тіла вони нагадують сонечок, але розміри в них більші. Вони живляться м'якушем листків. У першій половині літа на нижній поверхні листків можна знайти невеличкі купки жовтих яєць, жуків та їх личинок, які скелетують. Молоді личинки тримаються на листі невеликими групами, дорослі – поодинокі. Для листоїдів, які зустрічаються відкрито, характерні деякі захисні пристосування. Так їх личинки та деякі дорослі жуки при подразненні виділяють рідину, яка неприємно пахне. Дорослі жуки інших видів, якщо їх потурбувати, підгинають вусики і ніжки, і наче мертві, падають на землю.

Листоїд тополевий

Схожий на нього *листоїд осиковий*, але він дещо менших розмірів (7-10 мм), з світлими вершинами. Літають ці жуки з квітня по серпень. Як жуки так і личинки цих листоїдів скелетують та об'їдають листя різних видів тополь, верб, осики.

тканину і виїдають м'якоть. Пошкоджені частини листків відрізняються лише світлішим забарвленням з верхнього або нижнього боку. Як і попередній тип пошкоджень, міні є пристосуванням комах до потайного способу життя для захисту від ентомофагів. Вони характерні для гусениць *мінуючих молей*.

Горстаєва міль

Великої шкоди завдає тополевым насадженням *листоїд тополевий* – зелений або синій з металевим блиском жук, довжиною 10-12 мм. Надкрила в нього червонувато-жовті, їх вершини затемнені.

Листоїд осиковий

Небезпечним шкідником листяних лісів (зокрема берези, вільхи, тополі, клена, дуба та інших листяних порід дерев) є **листоїд вільховий фіолетовий**. Його тіло має у довжину до 7 мм, яйцевидної форми, позаду розширене, темно-синє, надкрила фіолетові. Личинка скелетує листя, а жуки вигризають на них дірки. Літають вони з квітня до вересня.

Листоїд вільховий фіолетовий

Чимало видів гусениць метеликів також пошкоджують листя у вигляді погрозів або скелетування. Таким багатодним шкідником є **непарний шовкопряд** – метелик з досить великими крилами (розмах крил до 7,5 см). Свою назву він дістав за яскраво виражений статевий диморфізм. Самки в нього більші за самців і забарвлені у світлі, молочно-білі тони. Забарвлення ж крил у самців коричневе або сіре. Гусениці темно-сірі, з трьома жовтуватими повздожніми смугами на спині.

Непарний шовкопряд

Комахи з колюче-сисним типом ротового апарату (**попелиці, щитівки, клопи, цикадки**) також завдають великої шкоди рослинам: проколюють і висають соки з тканин листків, хвої, бруньок, корінців, плодів. Через це змінюється забарвлення і скручуються листки, а при значному пошкодженні можуть навіть відмирати цілі гілки.

У місцях пошкоджень, заподіяних **попелицями, галицями, горіхотворками**, внаслідок посиленого розростання тканин на листках, бруньках, пагонах, корінні утворюються нарости – гали.

У листяному лісі дуже часто, особливо на листках дуба, можна знайти кулясті, м'ясисті, жовтуваті або зеленкуваті гали діаметром 10-20 мм, які утворює на нижній стороні листків **яблуковидна дубова горіхотворка**. Якщо гал розрізати, всередині можна знайти білу або жовтувату безногу личинку, яка там мешкає. Всередині галів відбувається і перетворення личинок на лялечок. Дорослі стадії горіхотворок – це невеликі комахи темного забарвлення, що мають коротке стебельчате або майже сидяче черевце. Самка яйцекладом проколює листок і відкладає в його тканину яйця. З яйця виходить личинка, яка й викликає розростання тканин листка й утворення галів.

Яблуковидна дубова горіхотворка

До групи *ксилофагів* (стовбурових шкідників, споживачів деревини) належать ті види комах, личинки яких живляться і розвиваються у ходах, які вони проточують у тканинах стовбура, гілок, коренів дерев. Ствобурові шкідники заселяють переважно ослаблені дерева. Іноді дерева ще не мають достатніх зовнішніх ознак ослаблення, проте детальні дослідження свідчать, що життєві функції у таких дерев помітно порушені. Здорові ж дерева стійкі проти стовбурових шкідників. У них при пошкодженні луба і деревини інтенсивно виділяються живиця (у хвойних порід), дубильні речовини, ефірні олії, алкалоїди (у листяних порід).

Споживачі деревини – це численна група, до якої належать багато видів різних рядів і родин комах. З ряду Твердокрилих – це *коройди, златки, вусачі, довгоносики* та інші; з ряду Перетинчастокрилих – *рогохвости*; з Лускокрилих – *скляниці та деревоточці*.

Коройди – дрібні жуки довжиною близько 3-4 мм (найбільший з них – *великий ялиновий лубоїд* – досягає у довжину лише 8-9 мм).

Великий ялиновий лубоїд

В корі на пеньках і під корою листяних та хвойних дерев розвиваються личинки *жуків-вусачів* або *скрипунів*. Тіло у личинок сплющене у спинно-черевному напрямку, більш-менш прозоре, вкрите світлими волосинками. На голові є добре

Жук-вусач

розвинені щелепи, за допомогою яких личинка робить ходи під корою й у деревині стовбурів. Переважно під осінь там же можна знайти і лялечок. Дорослі жуки добре літають. Це переважно великі або середнього розміру комахи. Відрізнити їх легко за довгими вусами, здебільшого довшими за половину довжини тіла. Багато видів з них можуть видавати скрипучі звуки, які виникають внаслідок тертя передньогрудей об середньогруди.

Досить звичайним на Чернігівщині є *вусач-шкіряник*. Тіло в нього 19-45 мм завдовжки, коричневе або чорне, злегка блискуче. Передньо-спинка з трьома великими зубцями по боках. Надкрила ребристі, з густими зморшками. Літають жуки у червні – серпні. Личинки вусача-шкіряника живуть у старих хвойних і листяних деревах. Вони прогризають у деревині широкі і глибокі ходи, переважно у нижній частині стовбурів і в пеньках.

Вусач-шкіряник

Сірий довговусий усач

Найбільшим і найяскравішим жуком наших лісів є, безперечно, **жук-олень** з родини Рогачів. Назвали його так тому, що верхні щелепи самців у нього нагадують роги оленя. Весь жук коричневого кольору, дуже блискучий. Найчастіше жуки-олені живуть у лісі, де ростуть дуби. Влітку ввечері вони літають біля верхівок дерев. Вдень вони часто сидять на стовбурах дерев, з яких витікає сік. Дуже люблять жуки ласувати цим соком. Яйця вони відкладають у порохняві пеньки, дупла дерев. Личинки, що виходять з яєць, живляться деревною трухою і ростуть, щоб потім перетворитись на красеня жука, який занесений до Червоної книги України.

До комах-зоофагів лісу, яких ми можемо побачити на поверхні ґрунту, відносяться, в першу чергу, хижі жуки, які знищують багатьох небезпечних шкідників лісу. Серед них жуки з родини Жужелиць, Сонечок та М'якотілок.

Турун зернистий

На звалених та висихаючих деревах, переважно соснах, поселяється **сірий довговусий усач**. Це жук 1,3-2 см завдовжки, ясно-сірий з бурватим відтінком на надкрилах, має дві темні малопомітні смужки. У цих жуків довгі вусики, особливо у самців, у яких вони довші від тіла у 2-5 разів.

Жук-олень

Жужелиці, або **туруни**, мають темне забарвлення, іноді з металевим блиском. Здебільшого вони ведуть нічний спосіб життя, а вдень переховуються під камінням, листям, грудками землі. Засобами захисту жужелиць є виділення особливих залоз, що розташовані на черевці, іноді смердючої рідини. Личинки їх живуть у ґрунті. Найбільш поширеним у вологих лісах на Чернігівщині є **турун зернистий**. Це жук 17-23 мм завдовжки, з чорними або коричневими ребристими надкрилами. Він полює на різноманітних безхребетних тварин переважно вночі, а вдень ховається під колодами, під відстаючою корою повалених дерев та пеньків, під листям.

Сонечко семикрапкове

У наших лісах найчастіше зустрічаються *сонечко семикрапкове* та *сонечко п'ятикрапкове*. У першого з цих видів надкрила червоні з чорними цяточками: одна загальна прищиткова цяточка і по три на кожному надкрилі, у другого – крім прищиткової плями є ще по 2 на кожному надкрилі.

Сонечко п'ятикрапкове

Сонечко глазчатє

У хвойних лісах на Чернігівщині досить часто зустрічається *сонечко глазчатє*. Тіло в цього жука 8-9 мм завдовжки, надкрила жовті або руді, кожне з 10 чорними плямами, що оточені світлими смужками, передньоспинка ж чорна з жовтим малюнком.

М'якотілки мають дуже м'яке, слабо хітінзоване, видовжене, плоске тіло. Забарвлення м'яких надкрил темне або жовто-буре, краї черевця червоні, виділяють захисну рідину. Дорослі жуки та їх личинки живляться дрібними комахами, їхніми личинками, міцелієм грибів, іноді додатково дивляться соками рослин. Серед них найпоширенішими в наших лісах є *м'якотілки буре*, *квіткова* та *темна*. Всі вони мають довжину тіла 10-15 мм, чорні надкрила. У бурій голова за очима чорна, у квіткової – червона з чорною плямою. Передньоспинка у квіткової червона, у бурій – червона з чорною плямою, у темної – чорна з червоними боками. І жуки і їхні личинки є хижаками.

М'якотілка квіткова

Світляк звичайний

Близький до м'якотілок і добре всім відомий *світляк звичайний* з родини Світляків. Довжина тіла самця світляка сягає 11-12 мм. Воно плоске, знизу жовто-буре, зверху магове чорно-буре. Самка трохи більша (16-18 мм завдовжки), безкрила, червоподібна, схожа на личинку, не літає. У трьох останніх члениках її черевця є органи світіння, і тому ці комахи вночі світяться, приваблюючи особин протилежної статі (і людей) своїм зеленкуватим світлом.

До хижих комах лісу належить *золотоочка звичайна* з ряду Сітчастокрилих. Золотоочки – це ніжні невеликі комахи світло-зеленого кольору. Тонкі ніжні вусики їх стирчать наперед. Тіло її довжиною всього близько одного сантиметра, а передні і задні крила перетинчасті, ніжні, мають густу сітку жилок, які утворюють нібито сітку (звідси й назва ряду), якщо їх розпрямити, досягають у розмаху 35 мм. Дорослі комахи їдять дуже мало, а от їхні личинки – ненажерливі хижаки. Вони серповидно зігнутими гострими жувальцями проколюють покриви попелиць, мідяниць,

Золотоочка

а потім висмоктують їх. Тому їх ще називають „попелицевими левами”. Цікаво, що з втра-тами води вони борються двома шляхами. По-перше, вони швидко спустошують колонії попелиць, висмоктуючи багато цих комах. А по-друге, більшість личинок золотоочки покриває свою спину шкурками висмоктаних попелиць та іншими рештками, що забезпечує їм захист від прямих сонячних променів, оскільки це дозволяє зберегти між чохликом та поверхнею тіла прошарок вологого повітря.

Корисними комахами лісу є й *жуки-гноювики* та *мертвоїди*. Вони відіграють дуже важливу роль у природі як своєрідні санітари біоценозів.

Жуки-гноювики належать до родини Пластинчастовусих. На лісових стежках часто можна побачити *гноювика лісового*, іноді трапляється і *гноювик звичайний*. Це досить великі, овальні, опуклі жуки чорного або синювато-чорного кольору, знизу сині. У всіх гноювиків спосіб живлення дуже подібний. Під купою гною можна знайти широкий

круглий отвір – це нора гнойовика. У нижній частині від неї відходить кілька розширених комірок. Ці комірочки самці та самки заповнюють ущільненим гноєм. Це – запас їжі для личинок. Личинки живляться гноєм, ростуть, зимують, а навесні перетворюються на лялечок. Жуки-гнойовики можуть слугувати живими барометрами. За спостереженнями відомого французького ентомолога Ж.А.Фабра, у теплі вечори вони з голосним гудінням літають, розшукуючи купи гною, а в холодну або навіть теплу погоду перед негодою (похолоданням чи дощем) – залишаються у своїх нірках.

Гнойовик звичайний

Гробарик звичайний з родини Мертвоїдів – це досить великий (11-24 мм) чорний жук з двома жовто-червоними поперечними смугами на надкрилах. Передній край передньоспинки в нього у жовтих волосках, булава вусиків червона. Кінцівки в нього риючі, гомілки задніх кінцівок криві. Якщо до нього доторкнутись, то він виділяє темну, неприємну на запах рідину. Гробарики летять на труп здалеку, завдяки чудовому нюху почувши запах падла. Вони ховаються під труп, тому, щоб їх побачити,

Гробарик звичайний

треба перевернути труп. Назву свою вони отримали за вражаючу здатність закопувати в землю трупи невеликих тварин (гризунів, птахів) для забезпечення їжею своїх нащадків. Коли труп заритий, самки відкладають на нього яйця, з яких виходять личинки, що живляться падлом.

До цієї ж родини відносять і **мертвоїда германського**. Це блискучо-чорний жук до 30 мм завдовжки з чорними епіплеврами. Кінці вусиків в нього також чорні.

Крім комах - найважливішого компоненту лісового біоценозу, важливу роль в житті лісу відіграють й інші групи безхребетних тварин.

Мертвоїд германський

Павук-хрестовик

На корі стовбурів дерев, найчастіше проти сонця, можна знайти іншого, дуже рухливого павука – *скакуна строкатого*, який не снує павутиння, а ловить комах за допомогою спритних стрибків.

Чимало видів безхребетних тварин можна знайти й у лісовій підстилці, яка утворюється у опалого листя, відмерлої трави, гілочок дерев тощо.

Погрібна мокриця

У лісовій підстилці, під нею, у поверхневому шарі ґрунту живе чимало видів *кліщів*. Більшість з них дуже дрібні, тому їх важко побачити. Наприклад, у східній частині Канади на 1 м² лісової підстилки можна знайти один мільйон кліщів, що належать до 100 видів з 50 родин. Вивчення вільноживучих кліщів тільки починається. Серед таких вільноживучих кліщів багато хижаків і сапрофагів, є некрофаги й факультативні гематофаги. Вони беруть активну участь у процесах гуміфікації та кругообігу біогенних елементів у ґрунтах, підтримують пористість ґрунту, частково – прокладанням у ньому ходів, частково – поїдаючи кореневу систему рослин, яка розкладається.

У лісі між деревами можна завжди помітити натягнені тенета – ловильні сітки *павуків*. Павуки – корисні тварини, бо знищують величезну кількість шкідливих комах. Найпоширенішим павуком лісів України, який плете павутиння, є *павук-хрестовик*.

Скакун строкатий

У моху, під корою пнів, особливо гнилих, під вологим гнилим листям можна знайти *мокриць* – наземних представників класу Вищих раків з ряду Рівноногих: *стічну мокрицю* та *погрібну мокрицю*. Мокриці дуже добре пристосовані до зазначених умов життя. Тіло в них плоске, вкрите щільним хітиновим покривом. Цей покрив утворює спинні щитки, краї яких низько спускаються по боках тіла до землі. Завдяки цьому підтримується достатня вологість на черевному боці тіла, де розташовані органи атмосферного дихання мокриць – видозмінені зябра.

Косарик

хижака від їх володаря. Живляться косарики дрібними тваринами та рослинною їжею. Ведуть переважно нічний спосіб життя.

Під опалим листям і камінням, у лісовій підстилці трапляються наземні червононогі молюски – *голі слимаки*. На відміну від інших червононогих молюсків вони не мають вапнякової черепашки. Найбільш поширені в наших лісах слимаки – *аріон бурий* та *аріон смугастий*. Довжина тіла цих слимаків у розтягнутому вигляді сягає 6-8 см. Більші за розмірами слимаки, які досягають у довжину 10-20 см, належать до іншого роду: це – *чорний слимак* та *великий слимак*.

Аріон бурий

Чорний слимак

Слимак чорний мешкає у листяних і мішаних лісах, але може жити і у хвойних лісах з добре розвинутим трав'яним покривом. Живиться він в основному грибами і лишайниками. Забарвлення слимака чорне або темно-сіре, киль світлий. Щупальця з чорними крапочками.

Слимак великий може вам зустрітися не тільки в лісі, але й у парку, саду та на городі. Забарвлення в нього строкате.

У гнилих пеньках, підстилці часто зустрічаються *багатоніжки*, *ківсяки* та *кістянки*. Мешкають вони і у ґрунті. *Ківсяки* живляться гниючими рослинними рештками, частками деревини тощо. Вони малорухливі, від дотику згортаються спіралеподібно на черевний бік тіла. Забарвлення в них темно-коричневе, іноді чорне, довжина тіла 4-5 см, ніг - більше 100 пар.

Кістянки ж – хижаки. Тому вони досить швидко бігають. Вдень ведуть прихований спосіб життя, вночі ж виходять на полювання. Тіло кістянок сплющене, забарвлення тіла світло-коричневе. На кожному з 15 сегментів тіла є по парі ніг.

Кістянка

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ ЛІСІВ

Коли ми заходимо до лісу нашу увагу, перш за все, привертають різноманітні пташині голоси, що лунають з усіх боків.

Вівсянка звичайна

Поряд можна зустріти й **лісового щеврика**, коричневату пташку розміром з горобця, але стрункішу, з світлим поздовжньо смугастим горлом. Любить він сидіти на верхівках дерев. Але раптом здіймається у повітря, видаючи характерні звуки у вигляді тріскучої трелі: „тір-тір-тір...”, а потім розпластавши крила і видаючи вже протяжні свисти: „сіа-сіа-сіа-сіа”(з наголосом на „і”), плануючим польотом спускається на верхівку іншого дерева.

На узліссях і лісових галявинах з ранньої весни до пізньої осені можемо ми почути дзвінкий, але трохи сумний голос **вівсянки звичайної**: „зінь-зінь-зінь-зі-ііі...”, яка неначе промовляє російською мовою: „сено неси – не труси”. Птах цей має жовті з рюбтинами груди і жовту шапочку на голові.

Лісовий щеврик

У чагарникових заростях на лісових галявинах оселяються невелички, з горобця, **чечевиці**. У самців цих птахів майже все оперення кіноварно-червоне, у самок – сірувато-буре, з оливковим відтінком. Звичайно вони видають короткі глухі звуки „пйй... пйй...”, але часто самець видає кілька гучних свистових звуків „чіу-вічу”, начебто вимовляючи „че-че-ві-ца” або „віту відел?”.

Берестянка

Помітити цю пташку надзвичайно важко, бо вона постійно тримається у кронах дерев. Але вона видає себе характерним співом – різноманітними голосними, квапливими, щебетливими і свистовими звуками, які часто запозичені від інших птахів (тому цю пташку ще називають пересмішкою). А ще, якщо вдасться все ж таки побачити берестянку під час співу, то впадає в очі яскраво-оранжеве забарвлення порожнини рота.

Також на узліссях можна почути просту, однотонну і досить тріскучу трель, яка закінчується низькими звуками „ж-жіу”. Це співає **зеленяк**, птах завбільшки з горобця, загального жовтувато-зеленого кольору.

Чечевиця

У листяних і мішаних лісах, переважно на узліссях, зустрічається невеличка (значно менша за горобця) зеленкувато-оливкова зверху і світло-жовта знизу пташка – **берестянка**. Свою назву вона одержала через своєрідне гніздо, яке зплітається з тоненьких смужок березової кори – берести.

Зеленяк

Кропив'янка чорноголова

З куців може долинати до нас голос, що трохи нагадує скрекотання сороки. Голос цей належить *сорокопуду терновому*. Трохи більший за горобця, самець має сіре забарвлення голови з чорною смужкою через око, білі груди та коричневі крила. Птах цей має дуже цікаву звичку запасати їжу на зиму, настромлюючи на гострі сучки або колючки невеликих жаб, ящірок, великих жуків, а іноді й мишей чи полівок.

Сорока-білобока

На тих ділянках лісу, де є густі чагарники, напевне можна зустріти *кропив'янку чорноголову*. Завбільшки з горобця, скромно одягнена у сіре оперення (лише голівка зверху темна – чорна у самців та коричнева у самок), але голосом своїм може посперечатися навіть з соловейком. Пісня її дуже красива, складається з різноманітних неквапливих, чистих, звучних флейтових посвистів і тихого щебетання, триває досить довго і наприкінці співається голосніше.

Серед чагарників на узліссях зустрічаються й інші види *кропив'янок* – *сіра*, *рябогруда* та *прудка*, але їх пісні за красою значно поступаються попередньому виду. В більшості випадків, це – типовий славчачий „говірок”.

Сорокопуд терновий

А ось *сороку-білобоку*, напевно, знають усі. Та й як її не впізнати: чорно-біле забарвлення тулуба, довгий ступінчастий чорний хвіст, та й голос – голосне скрекотання, яким вона увесь ліс попереджує про званих і незваних гостей. І гніздо її досить легко впізнати. Воно високе, кулясте, має своєрідний дах, через що вхід до нього збоку.

Щиглик

Весняний вівчарик

машинки: „сіп-сіп-сіп-сіп-р-р-р-р-р-р-р-р-р-р...”. Помітити цих маленьких пташок дуже важко – всі вони сірувато-зеленого кольору, через що добре маскуються на фоні зеленого листя крон дерев, де постійно тримаються. Проте гнізда свої всі вівчарики влаштовують на землі. Гнізда їхні також майже не помітні завдяки дахові з опалого листя, трави тощо, через що вони набувають кулястої форми і здаються просто якимись горбиками або купами лісової підстилки.

Жовтобровий вівчарик

Високо у кронах дерев постійно перегукуються щебетливими трелями зграйки *щигликів*, яких відразу можна впізнати за лимонно-жовтими смугами на крилах та яскраво-червоної смуги навколо дзьоба. А ще можна неодмінно помітити перелітаючих з дерева на дерево *костогризів*, птахів розміром зі шпаків і характерною зовнішністю – великою головою з масивним, товстим дзьобом.

Костогриз

З глибини лісу лунають ніжні голоси *вівчариків*: *весняного*, пісня якого трохи нагадує пісню зяблика, *вівчарика-ковалика*, з його „тень-тінь-тянь-тюнь-тень-тінь...”, та *жовтобрового вівчарика*, пісня якого трохи нагадує звук швейної

Ближче до вологих місць наприкінці квітня – на початку травня можна почути пісню нашого найкращого співака – *соловейка*. Кажуть люди, що прилітає він до нас тоді, коли вже може напитись роси з березового листка. Його тьохкання буде лунає з вечора аж до ранку у гарні травневі ночі. Помітити соловейка важко – птах сторожкий, тримається потай у густих чагарниках вологих місць, та й забарвлення в нього – одноманітно коричнювате – не впадає в око. Але якщо пощастить побачити цього птаха, то слід звернути увагу на його характерну звичку поводити хвостом вверх, униз і вбоки. Гніздо соловейка також знайти не просто. Воно являє собою ямку у землі, вистелену опалим торішнім листям, і отже зовсім зливається з оточуючим середовищем. До речі, таке ж маскує – шоколадно-оливкове – у нього й забарвлення яєць.

Соловейко

Співочий дрізд

Одним з найбільш помітних птахів нашої авіафауни є *дрізд-горобинник*, або *чикотень*. У нього коричневі крила і спина, сіра голова, низ тіла білий з густою плямистістю на грудях, і жовтий дзьоб. Гніздяться ці птахи здебільшого колоніями. І тоді з ранку до вечора лунає на всю округу їх нескінченне: „чак-чак-чак...”, коли ці жваві, непосидючі птахи ганяються один за одним у кронах дерев.

Ще один наш гарний лісовий співак – *сніво-чий дрізд*, прилітає до нас на Чернігівщину раніше за соловейка, ще на початку квітня. Відзначається він також і тим, що його спів можна почути і восени під час перельотів. Пісня його нагадує фразу: „фі-лі-пп, фі-лі-пп, прі-ді, прі-ді, чай-пійть, чай-пійть”. За розмірами він трохи більший за шпака і легко впізнається у природі завдяки сірувато-коричневому верху та білому з темними плямами низу тіла. Крім того, починає він співати ввечері і співає всю ніч до ранку, сидячи на одній і тій же самій гілочці.

Дрізд-горобинник, або чикотень

Звичайний у нас і **чорний дрізд**, який цілком виправдовує свою назву: має чорне забарвлення тіла і голови та яскраво-жовтий дзьоб (у самців навесні). Пісня в нього досить красива, мелодійна, з чистими свистовими флейтовими звуками, але не така різноманітна, як у співочого дрозда. Сполоханий, він голосно кричить: „кік-кік-кік...”.

Всі дрозди знаходять собі їжу (моллюсків, слимаків, дощових черв'яків) на землі, де їх можна часто побачити. Гнізда у дроздів відрізняються від інших птахів тим, що завжди мають більше чи менше землі, а у співочого дрозда всередині вони ще й обштукатурені, тобто стінки їх з допомогою слини, деревної трухи та глини зроблені досить гладенькими.

Чорний дрізд

Неподалік на гілочці якогось дерева можна помітити й невеличку однотонно-сіру пташку, яка, сидячи на одному місці, зрідка потріпає крилами. Це – **сіра мухоловка**. Інколи, коли уважно прислухатись, можна почути, як вона клацає дзьобом, ловлячи різних комах у повітрі. А от типової пісні у неї немає.

Сіра мухоловка

Цього не можна сказати про її родичку – **строкату мухоловку**, пісня якої досить голосна і звучить як „ці-кру, ці-кру-ці, цікру-цікру...”. Іноді самець її видає чітку свистову трель „піль-піль-філілілілілілілі”.

Строката мухоловка

А от рано-рано вранці, майже у повній темряві, коли інші птахи ще мовчать, подає свій ніжний голос, який нагадує дзюрчання струмочка, **малинівка**, або **вільшанка**. Пісня її починається якимось не виразно, розтягнутими звуками (здається, наче пташка хоче взяти високі ноти, але не може), а потім переходить у красиву переливчасту трель. Оселяється малинівка у вогких, зарослих чагарником місцях, по лісових ярах, біля лісових боліт і озер. Тримається переважно серед нижніх гілок чагарників або на землі, але спі-

Малинівка, або вільшанка

Майже у поверхні землі, серед захарашених заростей кущів малини чи ожини, з куп хворосту іноді чути досить гучний голос однієї з найменших наших пташок – **кропивника**, або **волового ока** (остання назва пов'язана, зрозуміло, з дуже малими розмірами пташки). Пісня його являє собою тривалу дзвінку трель з численними високими свистовими звуками, серед яких найчастіше чути тріскуче: „тік-трік-трік-трррр...”. Побачити ж цього коричневого птаха у природі важко, бо надто він малий, рухливий і майстерно ховається у заростях. Але коли пощастить і кропивник визирне на хвилинку з-під кущів, то його легко розпізнати за коротеньким хвостиком, який він тримає завжди піднятим догори, майже вертикально.

Кропивник, або волове око

І звичайно ж у кожному лісі або парку, та й на вулицях наших міст і сіл завжди можна побачити **зябликів** та численних і всюдисущих **синиць**.

Зяблики – це одні з найпоширеніших наших співочих птахів. Вони малообережні і підпускають до себе дуже близько, що дає змогу добре їх роздивитись. Завбільшки вони з горобця. Впадають в око досить широкі білі смужки на крилах і по краях хвоста. Самець має червонувато-коричневі груди та спину, зелене надхвістя, голубувато-сіру голову з чорним лобом, голубуватий дзьоб. Самка ж непоказна, вся сірувато-бура. Але найлегше впізнаються зяблики у природі за голосом – дзвінками і різкими звуками: „пінь-пінь-пінь...”, які трохи нагадують голоси синиць. Іноді зяблики своєрідно рюм-

Зяблик

лять – „рю...рю...рю...” (кажуть у народі, що нібито перед дощем). Проте птахи видають не лише ці звуки. Пісня самця хоча й коротенька, але дзвінка, різноголоса, а головне – поступово прискорюючись, закінчується нібито своєрідним розчерком: „фью-фью-фью-ля-ля-ля-ді-ді-ді-ві-чіу”. Між іншим, співаючи, він закидає голову трохи назад і злегка розкриває крила.

Велика синиця

Голуба синиця схожа на велику, але відрізняється від неї значно меншими розмірами і, головне, голубими „шапочкою”, крилами і хвостом. Пісня в неї невибаглива і звучить як „ці-цінь-цірррррзз”, або як коротенька дзвінка трель.

Болотяна гаїчка

листяних лісах і займає дупла, розміщені дуже високо (до 25 метрів від землі), а чорно-голова віддає перевагу хвойним і мішаним лісам, обираючи дупла завжди низько над землею.

У соснових лісах зустрічається **чубата синиця**, яка легко розпізнається серед усіх інших синиць завдяки строкатому „чубчику” на голові, який утворюють видовжені сіривато-білі пера з поперечними чорними плямами.

Синиці часто утворюють зграйки, які, особливо взимку, можна часто бачити поряд з житлами людини. **Велика синиця** трохи більша за розмірами (з горобця) і легко впізнається по яскраво-жовтих грудях з поздовжньою чорною смугою, наче довгим „галстуком”, чорній, з металевим блиском голові та яскраво-білих щоках. Весняна пісенька самців звучить як дзвінке „ці-ці-фі, ці-ці-фі, ці-ці-фі...” або „ці-фу...ці-фу...”, що повторюється багато разів.

Голуба синиця

Рідше зустрічаються інші види синиць: **болотяна гаїчка** та **чорногорова гаїчка**. Обидві менші за велику синицю, буривато-сірі, але у першої чорна шапочка на голові блискуча, а у другої – ні. Різні у цих видів синиць і гніздові стації – болотяна гаїчка оселяється переважно у

Є в наших лісах ще одна дуже своєрідна синиця – *довгохвоста*, або *ополовник*. Перше, що впадає в очі при зустрічі з цим птахом, це дуже довгий, чорний з білими смугами по боках, довгий східчастий хвіст, який стирчить з маленького білого пухнастенького тіла (зда- леку воно здається кулькою завдяки густому оперенню). Всі види синиць є осілими пта- хами і тому ми можемо їх побачити у будь-яку пору року.

Довгохвоста синиця або ополовник сміх. Відрізняються вони і забарвленням: самець – сірий, самка – частіше коричнево-руда. Поперечно-смугастим низом тіла зозуля нагадує малого яструба, але політ в неї інший – прямий, повільний, без різких поворотів.

Звичайна горлиця

Чубага синиця

Рідше з глибини лісу долинають до нас голоси *звичайної горлиці* та *зозулі*. Побачити цих птахів можна не часто, хоча вони є звичайними на Чернігівщині. А от голоси їх, особливо *зозулі*, мабуть всім добре відомі. Проте, не всі знають, що ку- кання „ку-ку...ку-ку...” видає лише самець, а самки ж – трель „клі-клі-клі” або глухий крик, схожий на приглушений людський

Зозуля

Горлиця звичайна виглядом і поведінкою нагадує свійського голуба, але вона менша за розмірами, стрункіша, з сильно заокругленим, з білою смугою на кінці, хвостом. У шлюбний період навесні самці видають характерне приємне воркування: „турр-турр-турр...”.

Звичайна у наших лісах, переважно листяних, **вивільга**, самець якої яскраво-жовтий з чорними крилами і хвостом. Цей птах постійно тримається у кронах дерев і видає себе тільки красивими флейтовими свистами „фью-тіу-ліу” (проте, інколи голос цього птаха нагадує крик розлюченої кішки: різке „вжжжяя”). Чути голос вивільги ми можемо ціле літо.

Вивільга

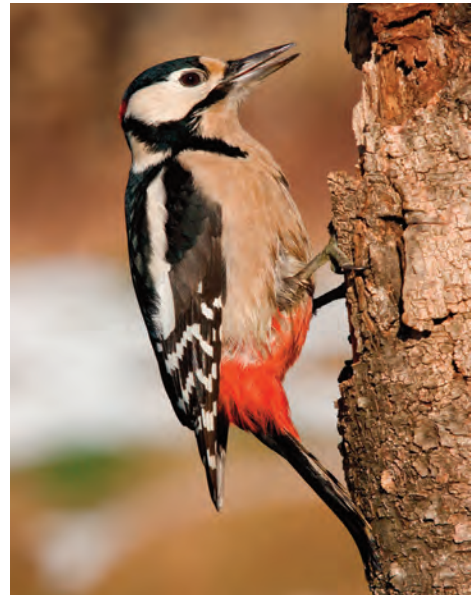
Тільки рано навесні ми можемо почути тиху, схожу на плач чи нявчання невибагливу пісню крикливої **сойки**, птаха завбільшки з галку, що має на крилах білі плями і голубе „дзеркальце”, біле надхвістя. Це осілий птах, що добре впізнається по різкому крику „чжее”. Восени, ховаючи жолуді у дупла дерев, у листяний опад, сойки допомагають розповсюдженню дубових насаджень.

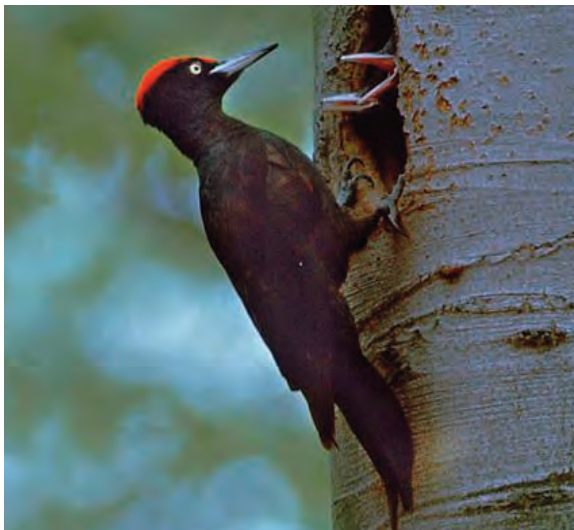
Сойка

Також тільки навесні можна почути знаменитий барабанный дріб дятлів, який розноситься по лісу – „тррр...тррр...” і створюється ударами дзьоба об суху гілку.

Найчисленніший у наших лісах **дятел звичайний** загального черно-білого забарвлення. Схожі на нього також **дятел середній** та **дятел малий** (останній розміром з горобця).

Дятел звичайний

Жовна чорна

Жовна зелена

А ще в ряді Дятлів є птах, який скоріше нагадає горобця, тільки стрункіший за нього. Це – *крутиголовка*. На відміну від дятлів, крутиголовка не довбає кору дерев, не „барабанить” по гілках, та й частіше можна її бачити не на стовбурах дерев, а на бічних гілках. Але побачити її нелегко, бо бурувато-сіро-коричневе забарвлення добре ховає птаха від стороннього погляду. Проте, голос крутиголовки, особливо навесні, можна чути будь-якому лісі, переважно на порубках, узліссях. Це багаторазове, голосне, гнусаве „к’яй-к’яй-к’яй...”. В разі небезпеки вона може шипіти, наче змія.

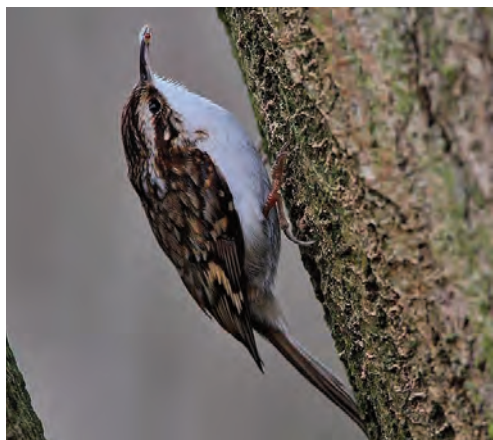
Крутиголовка

У мішаних і листяних лісах можна побачити ще одного дуплогніздника – *повзика*. Ця невеличка (з горобця) голубувато-сіра кремезна пташка з міцним дзьобом і коротким хвостом вільно лазить по стовбурах дерев як догори, так і униз головою. Голос повзика переважно чути навесні: мелодійний свист „тфюіі-тфюіі-тфюіі...”, або уривчасті звуки „тюй-тюй-тюй...”.

Повзик

А там, де переважають хвойні ліси, оселяється *підкоришник*, або *звичайна пищуха* (остання назва зазначає типові гніздові місця цієї пташки). Її досить легко розпізнати у природі за своєрідною манерою пересування по стовбурах дерев: знизу вгору по спіралі навколо стовбура, а піднявшись на висоту кількох метрів, пташка перелітає по похилій траєкторії на інше дерево, де починає від самої основи стовбура такий самий підйом угору. Часто при цьому пташка видає протяжний тихий

Підкоришник, або пишуха

Над старими лісами досить часто роздається характерне голосне каркання: „крук...крук... крук...”, або глухе „кро-кро...”. Ці звуки належать **круку** – найбільшому птаху з родини Воронових. Увесь

однотонно чорний, за розмірами він значно більший за сіру ворону або грака. Для його польоту характерне ширяння, а навесні повітряні шлюбні „ігри”, під час яких птах робить у повітрі так звані „мертві петлі” – літає догори ногами. Крім того, вважається також, що може він жити понад 100 років, може навчитись розмовляти і є розумним птахом (згадаймо лише казку Г.-Х. Андерсена „Сніжна королева”).

свист, наче писк – „тсіі...тсіі...”.

Крук

Канюк звичайний

Високо над лісом ширяють у повітрі хижі птахи: **канюк звичайний** та **шуліка чорний**. Можна їх також побачити і над полем чи луками. Обидва вони розміром з крука, темно-бурого кольору. Проте в польоті досить легко розпізнаються за формою і кольором крил: у канюка вони широкі, знизу темні з переважанням світлого, у шуліки – крила вужчі, у вигляді дуги, весь низ крил темний. Відрізняються вони і за формою хвоста: у канюка хвіст заокруглений, короткий, світлий, з добре помітною темною поперечною смугою на кінці, а у шуліки хвіст увесь темний з вирізкою, як у ластівки. Голос канюка нагадує „нявчання”, яке можна передати словами „кійя” чи „кійю”, а у шуліки скоріше схожий на свист або характерний крик „кій-кі-кі-кі-кі...”. Оселяються ці птахи у лісах різного типу, але шуліка віддає все ж пере-

Шуліка чорний

вагу річковим заплавленим лісам.

Осоїд

Схожого на канюка *осоїда* також можна іноді зустріти у лісах на Чернігівщині. Проте, в польоті він відрізняється від нього вужчими смугастими крилами і трьома широкими темними поперечними смугами на більш довгому хвості. Живиться осоїд осами і джмелями, розкопуючи їх гнізда, тому добре ходить і навіть бігає по землі.

Великий яструб

А серед крон дерев знаходять свою здобич *великий* та *малий яструби*. Перший розміром з сіру ворону, з широкими крилами і довгим хвостом, має коричневе строкате вбрання з ряботинами на грудях, другий – схожий на першого за формою тіла і забарвленням, але значно менший за розмірами (з голуба). Великий яструб може впіймати не лише пташку, а й зайця. Тому ці птахи здавна використовувались людиною для полювання на птахів та звірів.

Малий яструб

Не виключена також можливість зустрічі на Чернігівщині з деякими рідкісними хижими птахами, які занесені на сторінки Червоної книги України. У лісах біля Дніпра можна побачити одного з найбільших птахів нашої області – *орлана-білохвоста*, розмах крил якого сягає 2-2,5 м. Цей величний птах живиться переважно рибою і тому найчастіше можна його зустріти поблизу великих водойм. Ще донедавна у наших лісах зустрічався і *беркут*, але останнім часом цього орла можна побачити, нажаль, хіба що взимку.

Орлан-білохвіст

Зрідка може трапитись нагода побачити у старих лісах і *зміїда*, який живиться зміями та ящірками. Розмірами він трохи менший за канюка, зверху бурий, а знизу світлий, майже білий.

Зміїд

Нажаль, тепер вже лише інколи вдається побачити у наших лісах величезні очі *вухатої сови* та *сірої сови*, які вдень нерухомо сидять на дереві, або почути їх голос ввечері чи вночі. Шлюбний крик самців цих птахів звучить як „ху-ху-хуу” (сіра сова), або глухе „ху-хуу” чи жалібне „у-у-у” (вухата сова).

Вухата сова

Також рідко можна побачити чи почути голос *хатнього сича* – сови невеликих розмірів (з дрозда).

Сіра сова

Пугач

Також досить рідко можна побачити ще одну окрасу наших лісів – *чорного лелеку*, який за розмірами трохи поступається своєму братові – *білому лелеці*. І забарвлення в нього трохи інше: шия і спина чорного з зеленкуватим відблиском кольору, і лише черевний бік тіла – білого. Це дуже обережний та сторожкий птах, який оселяється у старих глухих лісах поблизу боліт та річок (далеко від людських осель). Він також занесений до Червоної книги України.

Чорний лелека

Там, де посеред старих глухих лісів є великі лісові болота, не виключена можливість побачити ще одного червонокнижного птаха – *сірого журавля*. Ці великі стрункі птахи з довгими ногами і шиєю, прямим довгим дзьобом дуже обережні і ближче ніж на кількасот метрів людину не підпускають. Скоріше можна почути їх голос – досить приємне трубне „курликання”, аніж побачити самого птаха. А видовище, якщо пощастить, було ні з чим незрівнянним, особливо коли вдається побачити навесні так звані шлюбні „танці” журавлів.

Сірий журавель

Слуква (вальдшнеп)

токують. Птахи летять низько над галявинами, узліссями не швидко, глибоко, але не часто змахуючи крилами, дзьоб при цьому опущений майже вертикально донизу. У польоті самці видають своєрідні звуки „ціік-хорррр-хуоррр”, які добре чути пізно ввечері. Це славнозвісна „тяга”, яка дуже гарно описана багатьма письменниками і відома справжнім мисливцям.

У хвойних лісах на півночі області зрідка можна зустріти красенів *глушачів*. Самці цих птахів за розмірами майже з індики, мають сіро-чорне вбрання з каштановими крилами та білими плямами на череві, самки – бурувато-руде, строкате. Глушачі своєрідно токують, як правило, на деревах, рідше – на землі. Сидячи на дереві або рухаючись вздовж гілки чи по землі, витягнувши шию і злегка розкривши крила, самець видає характерні звуки, що нагадують глухе клацання “теке-те-ке-ке”, після чого йде прискорене “текерре”. Друга частина пісні нагадує гостріння ножа об точило: “цірсі-цірсі-цірсі-цірсі”. Кажуть, що під час співу другої частини своєї пісні глушачі нічого не чують і до них можна наблизитись майже впритул.

Трохи менший за розмірами *тетерук* також є лише у північній частині області. Водиться він у густих лісах, на порубах, по краях лісових боліт. Забарвлення у самця чорне з металевим блиском, підхвістя біле. Над очима яскраво-червоні “брови”. На коричневих крилах є білі плями. Хвіст досить довгий, з глибокою вирізкою (ліроподібний). Рано навесні, як тільки з’являться перші прогалини, самці (їх ще називають косачами за характерний хвіст) збираються на відкритих місцях для токування. Відбувається воно на світанку. Пісня в них більш мелодійна, ніж у глухарів, але також складається з двох частин. Перша частина триває хвилин 10-20 – це бурмотіння, яке нагадує воркування голуба: ‘гур-гур-гур-гур-гуру-гуру-гур-гур-гуру’. В цей час тетерев бігає або крутиться на одному місці, підскакує, або підлітає. Друга частина пісні – “чуфיקання”, тобто щось подібне до шипіння: ‘чу-фи-фш’ або “чу-фи-и” разів два-три підряд.

Глушець

Ще один дуже цікавий птах нашої фауни – *дрімлюга*. Цього птаха вдень можна побачити лише тоді, коли він сполоханий злітає майже з під ніг – настільки в нього досконале маскувальне темно-сіре плямисте забарвлення, яке робить його схожим на шматок дерева. Дзьоб в нього маленький, а от розріз рота – великий („від вуха – до вуха”), очі – теж. Ввечері та вночі безшумно літає він понад луками чи лісовими галя-

Дрімлюга

хвилин та закінчується різким криком.

Але ліс, це не тільки птахи, хоча саме на них в першу чергу звертаєш увагу на будь-якій екскурсії. Є в наших лісах й інші хребетні.

У траві, особливо на освітлених місцях, - галявинах, узліссях, порубах тощо, практично завжди можна помітити *прудку ящірку*, самці якої навесні мають яскраве зелене забарвлення, а самки – сіро-коричневе строкате вбрання.

Тетерук

винами, здобуваючи свою здобич – нічних комах з допомогою великого рота у польоті. Сполохана дрімлюга перелітає на незначну відстань і знову сідає на землю або на дерево (причому завжди вздовж гілки), де відразу ж губиться з очей. При зльоті видає глухий але виразний звук „чок”. А весняна його пісня звучить як довга трель: „уєррр...уєррр...уєррр...”, що триває до 5

Прудка ящірка

Рідше зустрічається *живородна ящірка* темно-коричневого кольору з яскраво-оранжевим черевом. Вона менша за прудку ящірку і мешкає переважно у затінених, більш вологих місцях, зокрема більше на Живородна ящірка

півночі області.

Є у наших лісах ще одна ящірка, але вона безнога, через що її нерідко плутають зі змією, бояться і, нажаль, іноді навіть через це вбивають. Це – *веретільниця ламка*. Назва її точно відбиває характерні ознаки виду: тіло довге, загострене спереду і ззаду (як веретено), хвіст здатний відкидатися („ламатися”), як і у інших ящірок. І хоча на перший погляд веретільниця дійсно дуже схожа на змію, але рухливі віки на очах та блискучий, наче скляний, роговий покрив тіла, якого не мають змії, спростовують таке уявлення. Так, це ящірка, та ще й красива: по боках передньої частини тіла розміщені в ряд ясно-голубі цяточки (у самців).

Веретільниця ламка

Вуж звичайний

А от *гадюка* може завдати лиха, якщо неароком наступиш на неї у траві. Тому під час перебування в лісі слід дивитись не тільки на дерева, але й під ноги, на землю. Нажаль, багато людей вбиває змії тільки-но побачить, не замислюючись над тим, що вони роблять. Гадюка – змія невелика, звичайно завдовжки до 50-60 см. Забарвлення в неї досить різноманітне, найчастіше – сіре, але зустрічаються буруваті, цегляно-червоні, або навіть чорні, особини. Характерною її ознакою є зигзагоподібна темна смуга вздовж хребта. Найголовніша ж ознака – відсутність жовтих плям по боках голови. До того ж, голова у гадюки трикутна і різко відокремлена від тулуба.

Змії представлені на Чернігівщині трьома видами. Найбільш звичайним і подекуди досить численним є *звичайний вуж*, якого легко впізнати по двох жовтих або оранжевих плямах, розміщених по боках задньої частини голови. Дорослі вужі досягають у довжину нерідко одного метра і більше. Вуж – змія не отруйна.

Гадюка

На узліссях мішаних та листяних лісів у центральних та південних районах області, на схилах горбів понад річками, можна зустріти інколи і *мідянку* – невеличку змію сіро-коричневого забарвлення з мідно-червоним черевцем, з струнким тілом і неясною зигза-

Мідянка

передню частину тулуба вбік небезпеки.

Власне кажучи, цими шістьма видами і обмежується знайомство з лісовими плазунами. Стільки ж приблизно в нашій лісовій фауні й земноводних.

Найбільш звичайними є так звані бурі жаби – *гостроморда* та *трав'яна*. Перша з них набагато численніша, особливо у сухих лісах, трав'яна ж обирає переважно вологі місця в лісі. Помітити їх досить важко (хіба що вони вистрибують з-під ніг), адже світло-коричневе з темними плямами і крапками забарвлення тіла робить їх малопомітними серед трави, листового опаду, хвої, сухих гілочок тощо. Характерною їх ознакою є темно-коричнева видовжена пляма, яка тягнеться від ока через барабанну перетинку до плеча і добре маскує око.

гоподібною смугою на голові, а також з двома бурими плямами, що зливаються на потилиці. Вздовж спини в неї часто тягнуться 2-4 поздовжніх ряди дрібних темних цяток. Дехто вважає цих безневинних змій отруйними та несправедливо їх переслідує і знищує. Мабуть тому, доречі, вони стали рідкісними і їх занесли до Червоної книги України.

Вони ж зовсім безпечні для людини, проте деякі елементи їх поведінки нагадують кобру або деяких інших отруйних змій: потривожена, мідянка не тікає, а залишається на місці і з шипінням викидає

Жаба гостроморда

Протягом теплої пори року вдень, а особливо вночі, можна почути гучні голоси у вигляді швидкої тріскучої трельки: „крак...крак...крак...”, а от побачити співака вкрай важко. Голос цей належить одній з найкрасивіших представниць класу Земноводних – *квакші*, або *деревній жабі*. Зверху вона забарвлена у яскраво-зелений колір, через що повністю зливається з зеленим фоном листя, серед якого вона тримається на деревах і кущах. Кінці пальців у квакші

Квакша

розширені у своєрідні диски, які допомагають їй спритно лазити по листках і вертикальних площинах.

Ропуха зелена

Можна зустріти тут також і *звичайну*, або *сіру ропуху*, яка менш помітна, завдяки однотонному брудно-сіро-бурому забарвленню. Відрізняється вона від зеленої й тим, що їх самці не видають ввечері та вночі дзвінку трель, а тільки уривчасті звуки „іrrrr...іrrrr...”.

Взагалі ропух частіше можна бачити надвечір, бо це нічні тварини і виходять вони на полювання після заходу сонця, у сутінках.

Часничиця

Ссавців у лісах на Чернігівщині живе чимало видів, але вдень вони здебільшого ховаються, а активними стають надвечір або вночі, тому під час короткотривалої екскурсії лише небагато з них можна побачити.

Найчастіше у поле зору впадає *білка*, надзвичайна рухливість і жвавність якої роблять її помітною ще здалека. Чи сидить вона на задніх лапках, обхопивши передніми горіх та гризучи його, чи то стрибає з гілки на гілку, розпустивши свій пухнастий хвіст, чи спритно піднімається по стовбуру до верхівки дерева – в усіх її рухах багато жвавості і краси.

У мішаних і широколистих лісах живе *ропуха зелена*. Як і попередні види, вона веде наземний спосіб життя, і у водоймах її можна побачити лише під час розмноження. Забарвлена вона зверху у світло-сіро-оливкові тони з великими темно-зеленими аморфними плямами. По боках голови ззаду є дві навколо вушні отруйні залози – паротиди. Для людини отруйний секрет цих залоз не становить небезпеки.

Ропуха сіра

Є ще у наших лісах мішаних і листяних лісах *часникова жаб*, але побачити її можна лише випадково, бо веде вона риючий спосіб життя і на поверхню ґрунту виходить лише надвечір. За забарвленням вона схожа на зелену ропуху, але не має паротид і зіниця ока в неї вертикальна.

А коли вона помітить небезпеку, то видає глухий, цікаючий звук, здригаючись при цьому всім тілом і уривчасто змахуючи хвостом. Нерідко в лісі можна натрапити на так звану „столову” білки – купу своєрідно погризених шишок і окремих лусочок від них, що залишились під деревом або на якомусь пеньку.

Їжак

У червні можна знайти й гніздо цього звірка, яке зазвичай вміщуєтьсядесь під кущем, у заглибині ґрунту, вистеленому торішнім листям, мохом, ніжними травинками.

А от інших ссавців вдається побачити не часто, скоріше навіть не їх самих, а сліди їхньої діяльності. Так, рано навесні посеред бурого торішнього листа на мокрій ще землі ясно помітні ходи та нори дрібних мишовидних гризунів – *мишей* та *полівок*. Полівки відрізняються від мишей коротким хвостом (менше половини довжини тіла), тупою мордою, короткими вушними раковинами, невеликими очима та будовою кутніх зубів. Найбільш звичайною у наших лісах є

Миша лісова

Білка

Можна побачити в лісі й *їжачка*, який риється у лісовій підстилці у пошуках їжі, особливо під вечір. Тримаються вони переважно у світлих листяних перелісках.

Полівка руда лісова

полівка руда лісова – зверху яскраво-іржасто руда з сіруватим черевцем, гніздові помешкання якої складаються з купи дрібних злаків і моху і знаходяться неглибоко під землею, поміж корінням дерев.

З мишей, які мають хвіст, що майже дорівнює довжині тіла і великі вушні раковини, можуть зустрітися *миша хатня*, *миша жовтогорла* та *миша лісова* (остання найбільш розповсюджена).

Якщо на деякий час майже нерухомо замертнати біля дерева або вмотитись на пеньку, то на підстилці або у траві можна інколи побачити *бурозубок*, які досить швидко бігають навкруги у пошуках їжі. Ці невеличкі тварини з ряду Комахоїдних мають витягнуту у хоботок мордочку і бархатистий покрив, коричневий зверху і світлий знизу. Свою назву вони отримали за те, що кінчики зубів в них мають буре забарвлення. Маючи невеликі розміри (довжина тіла до 90 мм без хвоста, який майже дорівнює довжині тулуба), та цілодобову активність на протязі всього року, бурозубки відіграють важливу роль у біоценозах, знищуючи велику кількість шкідливих комах на різних стадіях їх розвитку.

Бурозубка, або мідія

Ласка

При основі старого дерева або пенька можна також знайти нори, які за розмірами значно перевищують мишачі, іноді біля них можуть лежати рештки мишей, полівок чи жаб. Ці ознаки вказують на те, що тут мешкає *ласка* – найменший хижак наших лісів. Це дуже красивий, стрункий звірок, з короткуватим хвостиком. Лише випадково можна помітити його коричневу спинку і біле черевце, коли він спритно промайне у траві.

Малопомітний через свій потаємний спосіб життя і *горностай*, який селиться переважно у зарослих канавах та у густому дрібноліссі. Він більший за ласку і відрізняється від неї чорним кінчиком досить довгого хвоста. Крім того, взимку горностай має біле забарвлення хутра з чорним кінчиком хвоста (з якого робили колись знамениті королівські мантії), а ласка – коричневе, але трохи світліше.

У старих високоствольних лісах живе *лісова куниця*, яка дуже спритно лазить по деревах. Вона ще більша за розмірами ніж горностай (приблизно з кішку). Переважно на деревах полює вона на птахів та білок. Проте побачити її дуже важко і в очі людини вона впадає не часто. Скоріше можна здогадуватись про її присутність по тривожних криках птахів, особливо відчайдушних голосних криках дроздів.

Лісова куниця

Тхір лісовий

Побачити ж групу *козуль*, що повільно бредуть по лісу, не так вже й важко. А от побачити стадо *диких кабанів*, що розкопують лісову підстилку у пошуках їстівних корінців та жолудів, вдається набагато рідше.

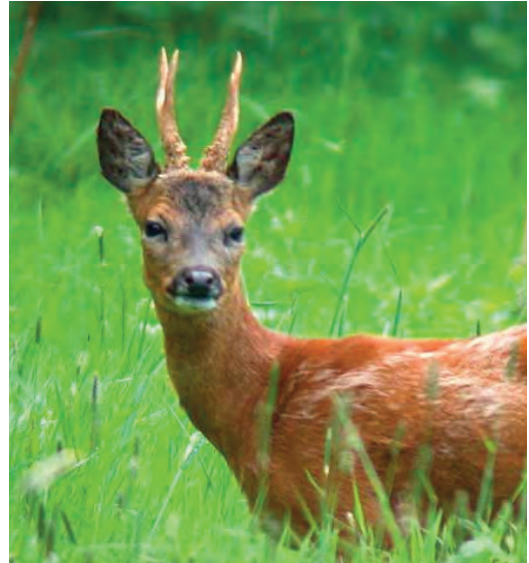

Дикий кабан

курятника та рудому вбранню і є героїнею багатьох народних казок.

Єнотоподібний собака – дещо менший від лисиці за розмірами, з пухнастим сіро-бурим хутром; був завезений до України з Далекого Сходу. Зараз він є досить суттєвим харчовим конкурентом лисиці і потроху збільшує свою чисельність. Але він уникає суцільних лісових масивів, надаючи перевагу лісам у заплавах річок чи поблизу водойм

Трохи схожий на неї і *тхір лісовий* або *чорний*. Але він по деревах майже не лазить, а знаходить свою здобич (дрібних гризунів, птахів, їхні яйця) переважно на землі.

Козуля

Якщо уважно придивитись, то можна зрідка виявити ціле *борсуче* містечко десь у яру, яке впадає в очі купами свіжої землі. Але хазяїв цього містечка побачити можна лише ввечері та вночі. Інколи замість борсука у його норах поселяється *лисиця* або *єнотоподібний собака*. Перша всім добре відома завдяки своїм звичкам залазити до

Борсук

Лисиця

Єнотоподібний собака

Вовк

Наприкінці літа у серпні у лісах можна почути голоси самців *благородного оленя*, що ревуть, або побачити самих володарів розкішних рогів.

Благородний олень

Біля солонців можна зустріти і красеня *лося* з рогами-лопатами.

Лось

Зубр

Ввечері на узліссях та над галявинами наших лісів можна побачити у повітрі ще одних дуже цікавих тварин, що підкорили повітряну стихію, - *летючих мишей*, або *кажанів*: *нічниць*, *вечірниць*, *кажанів* та *вуханя*.

Вухань

Нічниця

Кажан

ЛУКІВ СІВЕРСЬКИХ РІЗНОТРАВ'Я

*Лугів осінніх теплі голоси,
І перепілок бій на сінокоші,
І даль доріг в очах стоїть і досі
І все те слухай, і в душі неси..*

Андрій Малишко

Луки – це вторинні утворення, які виникли на місці зведених лісів й підтримуються косовицею рослинності. Основу трав'яного покриву луків складають мезофіти – рослини, які менш вибагливі до наявності вологи. Більшість з них належить до світлолюбних рослин. На відкритих, добре освітлених місцях, забарвлення квіток у комахоzapилювальних рослин є досить контрастним – жовтим, синім, червоним. Луки являють собою угруповання, в яких переважають трав'янисті, головним чином багаторічні рослини, а от однорічні зустрічаються досить рідко. Незважаючи на велику кількість насіння, яке дає кожна рослина, основним видом розмноження у лучних рослин є вегетативне, тому що молодим сходомам дуже важко пробитися крізь щільну дернину.

Загальна площа луків на Чернігівщині сягає 363 тис. га. Їх поділяють на материкові (суходільні) та заплавні.

Суходільні луки розвиваються на водорозділах річок Десни, Сейму, Снову на місці вирубаних та знищених людиною лісів.

Заплавні ж луки розташовані у заплавах Десни, Остра, Сейму, Снову та інших річок. Навесні вони майже щорічно заливаються водою на певний час. Ґрунти тут дернові, дерново-лучні та лучні, досить багаті.

Пирій повзучий

Костриця лучна й *тонконіг лучний* мають суцвіття китицю, яка складається з окремих двох або багатоквіткових колосків. У *тонконога лучного* колоски дрібніші, ніж у *костриці*, в основі квіткових лусочок мають жмуток сполучних волокон, завдяки яким

Для поліських луків характерне переважання осок та злаків, перш за все із злаків слід відмітити: *пирій повзучий*, *китник (лисохвіст) лучний*, *кострицю лучну*, *тимофійку лучну*, *тонконіг лучний*. *Китник* та *тимофійка* мають суцвіття султан, але у *китника* султан м'який, ніжний, нижні квіткові лусочки з остюками, а у *тимофійки* – султан більш грубий і нижні квіткові лусочки без остюків.

Китник лучний

квіткові лусочки, коли вони обриваються, виявляються підвішеними й колихаються під подихом вітерцю. **Костриця лучна** – це досить висока рослина (30-100 см заввишки), яка має зелені плоскі листки й стиснуту волоть, що складається з досить великих (6-20 мм) колосків з фіолетовим відтінком. Якщо стебла **тонконога** та **костриці** зібрані у пухкі дернини, то у **пирія повзучого** у ґрунті є довгі кореневища, які дернину не утворюють. Колоски в нього зібрані у суцвіття складний колос.

Костриця лучна

Тонконіг лучний

При наявності легких ґрунтів (піщаних та супіщаних) на них ростуть **куничник наземний** та **столокос (кострець) безостий**. **Куничник наземний** має багатоколоскову волоть, яка в основі нижніх квіткових лусочок несе довгі м'які волоски. **Стоколос безостий** відрізняється від інших злаків тим, що має замкнену піхву у листків. Колоски, які утворюють волоть в нього, видовжено-яйцевидні, звужені до верхівки, великі (довше 1 см).

Стоколос (кострець) безостий

Куничник наземний

На більш бідних ґрунтах зустрічаються *мітлиця тонка* та *костриця червона*. У *мітлиці* – дрібні одно квіткові колоски, зібрані у розкидисті волоті з тонкими злегка шершавими гілочками. *Костриця червона* має червоно-бурі піхви нижніх листків, а листові пластинки на вегетативних пагонах щетинкоподібні, у стеблових листків вони плоскі або жолобчасті.

Костриця червона

Бекманія звичайна

Мітлиця тонка

На ділянках з надмірним зволоженням зустрічаються *лепешняк великий* і *бекманія звичайна*, з осок – *осока гостра*. *Лепешняк великий* досягає висоти 100-200 см, має килеваті, коротко загострені листки шириною 10-20 мм, товсті стебла (у основі – до 1 см у діаметрі) і великі густі волоті (20-40 см завбільшки). У *бекманії* стебло в основі бульбоподібно потовщене. Листки плоскі, шершаві. Суцвіття з колосоподібними, притиснутими до вісі гілочками. Колоски в неї дуже сплюснуті з боків, сидять на гілочках двома тісно зближеними рядами.

Лепешняк великий

Осока гостра

Злаки та осоки, як домінанти або співдомінанти, утворюють зелений фон на якому проявляються яскраво квітучі види лучних рослин. Якщо уважно спостерігати за луками з ранньої весни до сінокісної пори, то вони нагадують нам різнокольорові килими. Протягом вегетаційного періоду кольори луків при цьому постійно змінюються – жовтий, білий, рожевий, синій, червоний, фіолетовий – і нагадують нам кольори веселки.

В умовах застійних та бідних на кисень ґрунтів формуються угруповання з *щучника дернистого* та *мітлици собачої*. *Щучник дернистий* утворює великі щільні дернини. Листя в нього з краю дуже шорсткі. Волоть багатоколоскова з довгими гілочками. Колоски фіолетові, білуваті або золотаві.

Щучник дернистий

Жовтець їдкий

Білі плями можуть утворювати *конюшина повзуча*, *конюшина гірська* та *королиця звичайна*. Досить рано у травні на луках зацвітає *гадючник звичайний*, який має дуже приємний запах. У ґрунті він має корені, які бульбоподібно потовщені. Листя в нього

Жовтий колір обумовлений квітнуванням *жовтеців* (*жовтецю їдкою* та *жс. повзучого*). Деякі ділянки луків буквально рожевіють від *королярії зозулячої* (*зозулин цвіт*).

Королярія зозуляча

Конюшина повзуча

скупчене у прикореневій розетці і складається з 20 і більше пар глибоко надрізаних, ланцетних сегментів. Пелюсток та чашолистків по шість. Білі квітки зібрані у щитоподібні суцвіття. У червні-липні на вологих луках зацвітає інший вид гадючника – *гадючник оголений*. У нього не утворюються бульби у ґрунті, листки складаються з 2-6 пар широкояйцевидних мілкозубчастих сегментів. Чашолистків та пелюсток по п'ять. Обидві рослини є медоносами, використовуються як харчові, вітамінні, кормові, дубильні рослини, а також у медицині.

Конюшина гірська

Королиця звичайна

Гадючник звичайний

Гадючник оголений

А ось серед зелені колихаються бордові голівки *родовика лікарського*. Листки в нього голі, блискучі, складаються з еліптичних сегментів. Його видова назва (рос. мовою „кровохлебка”) свідчить про те, що ця рослина використовується у медицині як кровоспинний засіб.

Живокіст лікарський

Поряд з живокостом можна зустріти й *чину болотну*, яка має гарні парно-пірчасті листки, що складаються з 2-5 пар вузьколанцетних листочків, та синьо-бузкові квіти метеликового типу. На більш високих ділянках луків зустрічається інший вид чини – *чина лучна*, яка відрізняється від попереднього виду однією парою листків та жовтим забарвленням квіток.

Чина болотна

Чина лучна

Родовик лікарський

У пониженнях можна зустріти ще одну лікарську рослину – *живокіст лікарський*. Його можна відрізнити від інших рослин за шорстким опушенням стебла та листків. Квіти в нього брудно-пурпурові або фіолетові, зібрані у суцвіття завиток. Живокіст також має значення як медонос. Відмічається він і як отруйна рослина.

Ближче до кущів, вздовж узлісь, росте *рутвиця блискуча*, яка має блискучі пірчасто-розсічені листки, які складаються з лінійних долей. Квітки в неї зібрані у щитовидні волоті, самі квітки блідо-жовті, з маленькими малопомітними пелюстками, яскравість яким додають чисельні тичинки.

Рутвиця блискуча

На фоні зелені досить декоративно виглядає й *гвоздика дельтовидна* (*гвоздика-трав'янка*). У неї крім квітконосних стебел, розвивається багаточисельні вегетативні пагони, які відходять від тонкого повзучого кореневища. Квітки в неї мають світло-пурпурне забарвлення, зібрані у щитоподібні суцвіття.

Гвоздика дельтовидна

Серед лучних трав зустрічаються і напів-паразитичні види, які живляться за рахунок присмоктування своїх коренів до рослин-хазяїв. Це *дзвінець* та *очанка*.

Дзвінець малий

Дзвінець малий має цільні листки, здуту, сплющену чашечку з сітчастим жилкуванням, неправильні жовті квіти з шоломонною опуклою верхньою губою. Плід в нього – округла коробочка в середині якої насіння при дозріванні гримить неначе брязкальце.

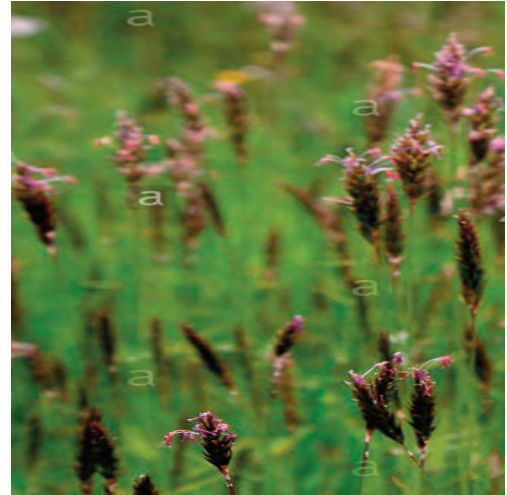
Очанка

Суходільні луки характеризуються більш бідними ґрунтами, низьким трав'яним покривом та невеликою продуктивністю. Рослини таких луків мають ознаки ксерофітності, тобто їх будова у значній мірі пристосована до перенесення нестачі вологи – наявність низькорослості, згортання листків, наявність опушення та цілий ряд інших ознак. При цьому покрив може бути не суцільним.

Костриця овеча

Поряд же можна зустріти *пахучу траву звичайну* – рослину з кумариновим запахом. Пластинки молодих листків в неї згорнуті, в основі з вушками. Волоть пухка, колосоподібна, при дозріванні коричнево-червона.

Пахуча трава звичайна

Інша рослина з злаків, яка має кумариновий запах – це *чаполоч пахуча*. Вона має довге кореневище, листя без вушок, розкидисту волоть, яка складається з блискучих колосків.

Чаполоч пахуча

А от сірувато - або сизувато-зелені пагони, що утворюють густі дернини, належать *кипцю сизому*. Він має цибулеподібні потовщення в основі стебел, вузькі (0,5-1,5 мм завширшки) листки, в основному волохаті, без вушок, з

Кипець сизий

дуже коротким язичком та суцвіття – щільну стиснуту волоть.

Трясунка середня

З рослин, які мають характерне для ксерофітів опушення, на луках можна зустріти *нечуйвітер*, зокрема, *нечуйвітер волохатенький*. Він має довгі надземні повзучі пагони (до 30 см довжини). Листки в нього стеблові і розеткові, вкриті знизу білими волосками у вигляді повсті. Суцвіття в нього – поодинокий кошик, що складається з язичкових жовтих квіток з червоними смужками.

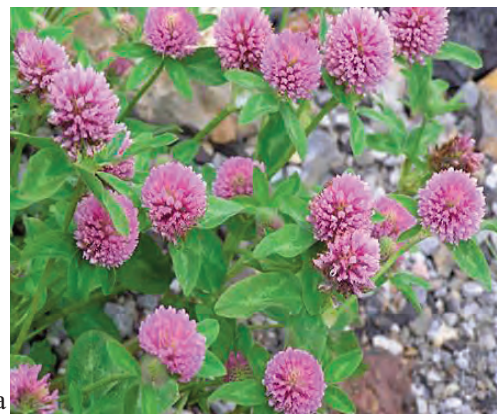
Нечуйвітер волохатенький

Лядвенець повзучий

На піщаних ґрунтах зустрічаються також і сукуленти. До таких рослин відноситься *очиток їдкий*, який утворює жовті куртини на поверхні землі та *очиток Рупрехта*. Луки цвітуть доти, поки їх не скосять. Після косовиці спостерігається вторинне цвітіння луків,

З бобових рослин на суходільних луках росте *лядвенець повзучий* та різні види *конюшини* (*конюшина повзуча*, *к. гібридна*, *к. альпійська*). *Лядвенець повзучий* має лежачі або висхідні багаточисельні стебла, пальчато-складні листки, причому два нижніх листка наближені до основи черешка, чому листок здається трійчастим. Суцвіття в нього головчасте, складається з 3-8 жовтих квіток. Він використовується як кормова та медоносна рослина.

Конюшина альпійська

Очиток їдкий

Очиток Рупрехта

але воно відносно бідніше та менш різноманітне. З настанням весни життя луків знову поновлюється.

Слід відмітити, що за останні десятиліття луки на Чернігівщині зазнали значних змін, які пов'язані з осушувальною меліорацією та ненормованим випасанням худоби, яке спричинило порушення структури лучних біоценозів, збіднення їх флористичного складу, спрощення ярусної будови, зменшення продуктивності. В кінцевому результаті це призводить до формування маловидових, екологічно нестабільних біоценозів.

ТВАРИННИЙ СВІТ ЛУКІВ

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

Безхребетні тварини, яких можна побачити на луках, становлять менш суцільну групу, ніж в інших біоценозах – прісних водоймах, ґрунті, садах, ланах, городах чи лісі. Тут трапляються найрізноманітніші безхребетні, переважно комахи, які пов'язані з різними рослинами, що утворюють трав'янистий покрив луків. На луках є також чимало тварин, які у своєму розвитку пов'язані з водоймами, з лісом, садом чи городом. Склад фауни визначається, перш за все, характером трав'янистої рослинності, відстанню до окультурених ділянок та ступенем використання тієї чи іншої ділянки під випас худоби.

Найважливішим і найхарактернішим компонентом луків є різноманітні комахи. Швидко ширяють над луками *бабки*. У місцях, де квітуть рослини, багато літаючих комах і, насамперед, *метеликів*. Над луками ні на мить не припиняється дзижчання *бджіл*, *джмелів*, *ос* та *мух*, цвіркання *коників*, *кобилок* і *цикадок*. На рослинах сидять і повзають різні *жуки* і трав'яні *клопи*.

На луках можна побачити різні види *бабок*. *Бабки* – повітряні хижаки з струнким видовженим тілом і двома парами довгих крил. Вони знищують безліч шкідливих комах (комарів, мух, інших кровососів). Зустрічаються тут бабки двох підрядів. У бабок з підряду Рівнокрилих передні і задні крила однакові за формою і жилкуванням. У стані спокою вони підняті вгору. *Лютки*, *стрілки* та *красуні* – невеликі, стрункі бабки, що літають серед різнотрав'я. Безперечно найбільш красивими є представники роду Красунь – тіло і крила в них металічно сині, або зелені з бронзовим блиском. У представників підряду Рівнокрилих бабок задні крила ширші за передні. У стані спокою крила в них розпрос-

терті. Це досить великі або середнього розміру форми, які швидко ширяють над рослинами. Найчастіше зустрічаються види роду Симпетрум: *бабка звичайна* (дивись сторінку 34), *бабка жовта* (див. стор. 34), *бабка чорна* (див. стор. 35).

Коромисло руде

Красуня діва

Найбільші з бабок нашої фауни – *коромисла*. Це великі, яскраво забарвлені комахи, які швидко літають над луками вдень і в сутінках. Довжина їх тіла сягає до 80 мм, а розмах крил 90 -110 мм. Тіло *коромисла синього* (див.стор. 33) з густим зелено-синім малюнком. *Коромисло руде* має рудувато-буре тіло. Крила в нього з чорними жилками.

Серед літаючих комах на луках багато різних метеликів, особливо в період цвітіння лучних рослин. Прикрасою луків є яскраво забарвлені, строкаті, досить великі денні метелики з родин Німфалід, Біланів та Голуб'янок.

Багатьом видам *німфалід* властиве поєднання різного забарвлення. У *адмірала* крила чорні, з яскраво-червоною косою перев'яззю. У *шашечниць* (див. стор. 36) крила зверху червоно-руді, з візерунком з чорних плям. На кожному крилі *павичевого ока денного* є по одній великій очкоподібній плямі біля верхівки. Крила в нього зверху вишнево-червоні.

Адмірал

Павичеве око денне

Білан ріпаковий

Завжди на луках можна зустріти різні види *голуб'янок*. Це невеликі гарні метелики з розмахом крил 25-35 мм. Крила звичайно зверху блакитні, сині, іноді чорнобурі, знизу сірі або бурі, рідше з білуваті, з очкоподібними плямами.

Над луками, особливо в ясну сонячну погоду, у великій кількості літають багато різних видів з ряду Перетинчастокрилих. Серед них різні види *бджіл*, *джмелів* та *ос*. З ранньої весни до настання холодів на луках можна зустріти *бджолу свійську*, або *медоносну* (див. стор. 30), що літає тут у пошуках їжі для себе і своїх нащадків. Медоносні бджоли відіграють першорядну роль у запиленні багатьох дикоростучих і культурних рослин.

Джміль земляний

На луках можна знайти і *ос-блистянок*, тіло яких має яскраво металевий блиск, забарвлення ж в них зеленкувате. Їх легко розпізнати за цим блискучим забарвленням тіла. Найпо-

Оса-блистянка виблискуюча

Білани (*лимонниця* (див. стор. 30), *білан ріпаковий*, *білан брукв'яний*) – метелики середньої величини, розмах крил в них 40 -70 мм. Вони мають біле, жовте та оранжеве забарвлення.

Голуб'янка

Джмелі мають коротке волохате тіло, передня частина голови у них чорна. Найбільш поширений в нас *джміль земляний* (другий сегмент черевця в нього жовтий, а вершина черевця у білих волосках). Це важливий запилювач червоної та інших видів конюшини, а також баштанних та плодово-ягідних культур.

ширеніший вид – *оса-блистянка виблискуюча*, яку можна побачити найчастіше на різних квітах. В разі небезпеки вони враз згинаються у кульку.

Муха дзюрчалка

Для біоценозу луків характерні також різні види з ряду Прямокрилих, які належать до трьох родин.

Досить поширеним видом родини Коникових є *коник зелений*. Через зелене забарвлення, а також верхні крила, які дуже схожі на зелений листочок, помітити коника досить важко. Впізнати ж ще важче, оскільки він робить великі стрибки, рятуючись від ворогів, і досить гарно літає. Ротовий апарат у нього гризучого типу. Верхніми щелепами коник схоплює різних комах. Може також живитись і листям рослин. Мабуть не всі знають, що органи слуху у коників розташовані на гомілках передніх ніг.

Коник зелений

Частіше від коників на луках зустрічаються *кобилки* – представники родини Саранових. На відміну від коників, кобилки мають короткі вусики, а самці тріскотять тертям стегна задніх кінцівок об виступ жилки надкрил. Живляться кобилки виключно рослинною їжею.

Кобилка

У представників родини Цвіркунових, на відміну від коників, крила лежать на спині плоско. На сухих луках в земляних нірках живе **цвіркун польовий**. Довжина його тіла 22-29 мм, забарвлення чорне, з чорними надкрилами.

Цвіркун польовий

На різних лучних рослинах можна побачити колонії **попелиць**. Це дрібні (від 0,5 до 6 мм завдовжки) безкрилі або крилаті комахи. Листя, пошкоджене попелицями, скручується і деформується. У місцях скупчення попелиць часто можна побачити

Попелиця з виводком

мурашок, що живляться солодкими екскрементами цих комах, і захищають попелиць від їхніх природних ворогів – сонечок та їх личинок, личинок золотоочок.

Іноді на трав'янистих рослинах луків можна помітити дуже багато пінистих утворів, що нагадують слину. Цю пінисту масу утворюють дрібненькі личинки **пінявки звичайної**. Це їхні захисні утвори. Живляться пінявки соками рослин.

Пінявка звичайна

Зустрічаються на луках і численні представники ряду Клопів, або Напівтвердокрилих. Це **трав'яні клопи**: **клоп мірис** (жовтуватий, з чорним забарвленням), **сліпняк люцерновий** (має жовто-буре або зелене забарвлення, на передньоспинці – 2-4 чорні плями).

Клоп щавелевий

На різних зонтичних рослинах живе **клоп італійський**, або **смугастий**. Забарвлення в нього червоне, з повздовжніми чорними смужками. На щавлі кінському живе **клоп щавелевий**. У клопів є характерний засіб охорони від ворогів – здатність виділяти особ-

ливу речовину з різким неприємним запахом. Вона утворюється залозами, які відкриваються на грудях.

Дуже різноманітні на луках *жуки*. Це представники багатьох родин: *довгоносиків*, *пластинчастовусих*, *вусачів*, *коваликів*, *жужелиць* (або *турунів*), *наривників*, *сонечок*, *карапузиків*, *листоїдів* та інших.

Жужелиця

На різних квітучих рослинах трапляються *бронзівка смердюча*, *оленка ряба* та *бронзівка золотиста* з родини Пластинчастовусих. *Оленка ряба* має чорне тіло з металевим блиском завдовжки 9-14 мм. Її видова назва пояснюється тим, що передньоспинка цього жука має білі плями.

Бронзівка золотиста

Клоп італійський

На поверхні ґрунту швидко бігають *жужелиці* (або *туруни*). Найчастіше їх тіло має темне забарвлення, іноді з металевим блиском. Здебільшого вони ведуть нічний спосіб життя, а вдень ховаються під камінням, грудками землі.

Оленка ряба

У *бронзівки золотистої* забарвлення варіює від зеленого до мідяно-червоного з металевим блиском. Надкрила з поперечними білими плямами, довжина тіла 15-20 мм. На відміну від інших жуків при польоті у бронзівки надкрила залишаються складеними, а крила виходять через бокові щілини надкрил.

Ковалик

З родини Листоїдів в ентомологічному сачку можуть опинитися *листоїд звірбійний*, *листоїд полиновий*, *козявка деревійова* та *щитоноски*. *Листоїд звірбійний* завдовжки 5-7 мм, зеленого або синього кольору з металевим блиском, *листоїд полиновий* також має тіло зеленого кольору з золотисто-червоним блиском, але він більший за розмірами, довжина його тіла становить 8-11 мм.

Козявка деревійова

Своєрідну групу жуків становлять *жуки-гноювики*, які заселяють купи гною. Для них гній є і кормом, і місцем розвитку, і зручним притулком. Тому вони відіграють важливу роль у природі як своєрідні санітари. Більшість з них належить до родин Пластинчастовусих, Карапузиків та інших. Але якщо плас-

При косінні сачком нерідко трапляються *сонечка* (див. стор. 44), *листоїди* (див. стор. 40, 41) та *ковалики*.

Ковалики – це невеликі жуки, із відносно плоским звуженим до кінця тілом. Якщо вони опиняються на спині, то раптово підстрибують, не користуючись при цьому ногами. Якщо стрибок був невдалим, то жуки підстрибують ще і ще, при цьому кожного разу чути клацання. Завдяки цим звукам жуки і одержали українську назву „ковалики” і російську „щелкуны”.

Листоїд звірбійний

Не схожий на них жук *козявка деревійова* має тіло завдовжки 6-11 мм, чорного кольору. У *щитоносок* голова непомітна зверху. Боки передньоспинки та надкрил в них широко розпластані.

Гноювик звичайний

тинчастовусі використовують гній лише як корм для себе та для своїх личинок, то карапузики – ненажерливі хижаки, які полюють на личинок мух, що розвиваються у купах гною у великій кількості.

У коров'ячому гної (кізьяках) легко знайти різні види *афодіїв*, *калоїдів*. На кінському гної найчастіше живуть *геотрупи* – найбільш відомі гнойовики. Це досить великі жуки, металічно-синього забарвлення, яйцеподібної форми, з дуже твердим покривом і міцними цупкими ногами. Під купами гною вони викопують нірки, заповнюючи їх гноєм. Найчастіше зустрічається *гнойовик звичайний*, з яким ми вже зустрічались.

Афодії – це дрібні жуки, що мають опукле тіло овальної форми. Ноги в цих жуків ріючого типу з розширеними зубчастими гомілками. Забарвлення різноманітне: різні поєднання чорного, червоного і жовтого кольорів. У Центральній Європі мешкає понад 60 видів жуків цього роду.

Карапузиків також досить легко впізнати. Ці жуки мають голе, сильно блискуче, дуже тверде тіло, ноги ріючого типу, два останні черевні кільця в них не прикриті надкрилами. Звичайним в нас є *карапузик двоплямистий*.

Тарантул південноросійський

Тарантул південноросійський

Тарантули – хижаки. Не треба ловити цих тварин, бо павук стрибає і може вкусити. Укус його болючий, але не отруйний. Цікаво побачити самку тарантула з великим яйцевим мішком – коконом на кінці черевця, або самку, на спині якої вже розміщене її численне потомство – маленькі павучки, що вийшли з яєць. До речі, нірки цього павука виможете знайти і біля річки Десни майже біля Новгорода-Сіверського, в Ріпкинському, Чернігівському районах, хоча донедавна цей вид вважався лише південним.

На квітах лучних рослин живуть *павуки бокоходи*, або *томізиди*. Це невеликі (до 10 мм) тварини з трохи сплющеним і вкороченим тілом. Ходильні ноги в них розставлені в боки. Ці павуки однаково швидко бігають вперед, назад і, навіть, боком (наче краби). Вони не снують павутиння, а причаївшись на квітках, досить швидко передніми ногами схоплюють здобич (мух та інших комах). Томізиди мають павутинні залози, але з павутиння роблять лише гнізда, в які відкладають яйця, та з допомогою павутинки спускаються з

Карапузик двоплямистий

Зустрічаються на луках і деякі види *павуків*. У нірках живуть різні види *тарантулів*, зокрема *тарантул південноросійський*. Цей павук риє у землі (переважно на відкритих, добре освітлених місцях) глибокі (до 30 см) нірки, з корот-

рослин. Найпоширеніший вид томізид – *бокохід квітковий*.

Янтарка

Янтарка має тоненьку видовжено-яйце-видної форми черепашку, з короткими поворотами і коротким вустям. Черепашка ж у *равлика смугастого* спірально закручена. Живляться ці тварини листям різних рослин, пророблюючи в них невеликі отвори.

Бокохід квітковий

На луках мешкають і наземні молюски з класу Червоногих (підклас Легеневі). На вогких луках досить часто трапляються невеликі *молюски янтарка* та *равлик смугастий*.

Равлик смугастий

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ ЛУКІВ

На луках у заплавах річок можна постійно зустріти *жабу гостроморду* (див. стор. 67) і рідше – *жабу трав'яну*, які належать до групи бурих жаб. Поряд з ними на луках зустрічається і *земляна жаба*, або *часничниця* (див. стор. 68), яка здатна швидко зариватись у землю, а її шкіра має слабкий часничний запах (за що вона і отримала свою назву). З кущів верболозу, які зустрічаються на луках, можна досить часто почути звуки, які нагадують роботу швейної машинки. Ці звуки належать ще одному представникові класу Земноводних – *квакші*

Жаба трав'яна

звичайній, або **деревній жабі** (див. стор. 67), невеликій тварині з яскраво-зеленим забарвленням верха тіла, біло-жовтим черевцем та присосками на кінцевих подушечках пальців, з допомогою яких вона спритно лазить по листкам рослин.

Кумка звичайна, або джерелянка

ках досить часто трапляється ще один представник плазунів – **ящірка прудка** (див. стор. 65).

З лучних птахів мабуть самими помітними і відомими є **польові жайворонки**. Хто ж їх не знає? Їхні нескінченні трелі радують наш слух з ранньої весни, бо з'являються вони ще тоді, коли лише починають танути сніги і утворюються перші прогалини. З довгою дзвінкою піснею у вигляді безперервної квапливої трелі „ті-і, ті-і, ті-і, ті-і...”, або „тю-ю, тю-ю, тю-ю...”, тріпочучи крилами, піднімається птах майже вертикально високо в небо. Через кілька хвилин він замовкає і, не складаючи крила, плануючи, різко падає вниз.

Польовий жайворонок

А на сухих луках, вигонах, полях зустрічається **чубатий жайворонок**, або **посмітюха**, який на відміну від польового жайворонка, зостається і зимувати в наших краях. Тому взимку його досить часто можна побачити поряд з житлами, біля ферм, на дорогах. Пісня в нього не така різноманітна, коротша і звучить як різке,

Чубатий жайворонок, або посмітюха

дзвінке „ірі-трі-рріє”, причому співає птах частіше на землі.

Кулик-чайка, або чибіс

Навесні на луках можна зустріти й багато наших куликів: *брижачів, коловодників звичайних, коловодників великих*. Частина з них потім буде і гніздитись на наших луках.

Брижач

Гніздяться на заплавних луках і такі кулики, як *грицик великий, баранець малий і баранець звичайний*. Всі кулики мають досить довгі ноги і довгий дзьоб, а розміри – з голуба чи трохи більше. Останні ж два (баранець малий і баранець звичайний) менші за розмірами (зі шпака), ноги в них короткі, а дзьоб довгий, прямий.

Коловодник звичайний

Баранець звичайний цікавий тим, що єдиним птахом, який видає звуки з допомогою хвоста. Так що, коли ви почуєте над луками чи болотом звуки, які трохи нагадують бекання вівці, знайте, то баранець "співає" свою шлюбну пісню, піднімаючись високо вгору, а потім планеруючи донизу, коли пір'їни у його хвості вібрують і видають отой характерний

Коловодник великий

звук „бе-е-е... бе-е-е...”. Навесні під час токування можна почути і справжній голос баранця звичайного – своєрідний двоскладовий крик „таку-таку...”, або „тіккюп-тіккюп-тіккюп...”.

Баранець звичайний

Грицик великий

Баранець малий дуже схожий на баранця звичайного зовні, але по-перше, зустрічається у більш сухих місцях, а по-друге, видає зовсім відмінні від баранця звичайного глухі звуки: „дуп... дуп... дуп...”, або якесь буботіння: „біббелібібібібібі... біііі”. Під час токування іноді можна почути від нього і сухий стук від ляскотіння дзьобом, щось подібне до „текі-текі-текі-текі...”.

Та й у польоті їх не можна сплутати. **Баранець звичайний** зривається з землі з уривчастим криком „век” або „век-век” і летить зигзагоподібно. **Баранець малий** же злітає мовчки і летить низько над землею прямо, ніколи не роблячи зигзагів.

Баранець малий

В кущах верболозу можна почути голоси **кропив'янки сірої**, **синьошийки**, **очеретяної віссянки**. **Кропив'янка сіра** любить співати на верхівках кущів чи дерев, пісня в неї - тріскотливе щибетання.

Самець **синьошийки** має на грудях яскравосиню пляму з цегляною або білою серединою. Розмірами цей птах з горобця. Пісню свою він складає зі звуків запозичених у інших птахів.

Кропив'янка сіра

Синьошийка

Очеретяна вівсянка

Очеретяна вівсянка за розмірами і забарвленням дуже схожа на горобця, але голова і горло в неї чорні з білими плямами. Співає вона сидячи на кінському щавлі або інших лучних рослинах (поблизу водойм), зокрема на стеблах очерету, рогозу, кущах верболозу тощо.

Трав'янка лучна

Жовта плиска розміром з горобця, має сіру голову, яскраво-жовті груди (у самця) та досить довгий хвіст з білими смугами по боках, яким вона постійно потрїпує вгору-вниз, вгору-вниз (звідси й її російська назва – трясогузка). Пісня в неї нескладна, але дзвінка: “псюйль...псюйль...”.

Звичайними птахами наших луків є **жовта плиска** та **трав'янка лучна**. Остання за розмірами трохи менша від горобця, з ряботинами на спині і голові, з білими бровами, з світло-коричневим горлом, з своїм “чек... чек...” постійно зустрічається на луках, сидячи на верхівках щавлю чи інших лучних рослин.

Жовта плиска

Перепілка

А от голоси їх не сплутаєш з голосами інших птахів: у *перепілки* це “подь-полоть... подь-полоть... подь-полоть...”, а у *деркача* – “крекс...крекс...крекс...”.

Чагарникова очеретянка

птах сидячи звичайно на верхівці очерету чи кущу верболозу, але нерідко при цьому злітає по похилій лінії вгору і, трохи піднявши крила і хвіст, плавно спускається на верхівку іншої рослини.

Рано вранці або пізно ввечері можна почути на луках голоси ще двох наших лучних птахів – *перепілки* та *деркача*. Побачити їх досить важко, бо вони невеликі за розмірами (зі шпака), мають маскувальне бурувате з ряботинами забарвлення і швидко бігають у траві.

Деркач

З заростей високої трави чи рогозу на вологих луках майже весь день без перерви лунають голоси різних *очеретянок*: *чагарникової* та *лучної*, або *борсучка*. Пісня *чагарникової очеретянки* – це набір щебетливих, булькаючих звуків, що постійно перемежаються між собою. Пісню ж *борсучка* можна передати як “цірі-цірі-цірі-тере-тере-тере... чіп...чіп...чіп... тр-тр-тр-тррр...клі-лілі-ліль... чі...чі...чі...терере...”. Співає

Лучна очеретянка, або борсучок

Над вологими луками можна досить часто побачити і чорно-білих птахів, які як справжні майстри польоту, можуть майже нерухомо завмирати на одному місці, тріпочучи крилами, і які своїми галасливими голосами зустрічають вас, коли ви ненароком підійдете занадто близько до їхньої колонії. Це – *крячки: білокрилий, чорний та малий*. Найбільш поширеними і численними з них білокрилий та чорний крячки, яких можна також постійно бачити і над водоймами. Але гніздяться

Білокрилий крячок

вони колоніями на вологих луках. Вони мають загострені крила та хвіст з вирізкою, наче у ластівки. Малий крячок має чорну шапочку на голові та невеликий жовтий дзьоб з чорним кінчиком. Крім того, він менший за розмірами.

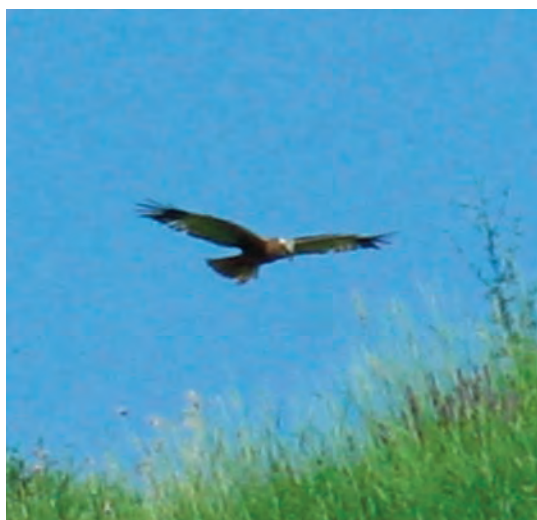
Чорний крячок

Вдень над луками літають і хижі птахи, які полюють тут на свою здобич: *канюк звичайний* (див. стор. 60), *шуліка чорний* (див. стор. 61), *лучний лунь*.

Малий крячок

Лунів легко впізнати по досить довгим і вузьким крилам з чорними кінчиками і довгому прямому хвосту, попелясто-сірому забарвленню голови і тулуба. Вони можуть довго літати понад лучними рослинами, майже не поворухнувши крилами. *Лучний лунь* занесений до Червоної книги України і тому потребує охорони.

Лучний лунь

Інколи можна побачити й невеликих *соколів* (*чег-лока*, *боривітра*), які також полюють над луками.

Сіра куріпка

Боривітер

Біля кущів верболозу можна зустріти *сіру куріпку*, яка з гучним лопотінням крилами вилітає з трави майже з під ніг. Тоді відразу в очі впадає вохристе забарвлення її хвоста. Постійно можна бачити на луках білих лелек, які поважно і неквапливо пересуваються по траві у пошуках їжі.

Крім того, на доріжках і стежках, а також на польових дорогах можна досить часто бачити *звичайних вівсянок* (див. стор. 49), *щигликів* (див. стор. 52), *коноплянок*, *польових* та *хатніх горобців*, *шпаків*, які шукають собі поживу у траві. Поряд з ними можна також побачити і *дроздів-горобинників* (див. стор. 53).

Сільська ластівка

Берегова ластівка

Коноплянка

Польовий горобець

Хатній горобець

Шпак

Кріт

Миша маленька

Білозубка

А якщо дуже уважно придивитись, то у траві можна іноді знайти кулясте гніздо нашого найменшого гризуна – *миші маленької* разом з хазяями, а також нірки *польових мишей* та *полівка*. А якщо дуже поталанить, то рано вранці можна тут зустріти *тхоря* (див. стор.71) чи *борсука* (див. стор. 71), які шукають собі здобич, а також *енотовидного собаку* (див. стор. 72) чи *лисицю* (див. стор. 72), які вийшли на полювання. Інколи рано-рано вранці можна зустріти на луках і сторожких *козуль* (див. стор. 71), що пасуться у траві серед кущів верболозу.

Миша польова

Полівка

Ну, а про присутність ссавців на луках нам постійно нагадують купки свіжої землі, піднятої на поверхню ґрунту невтомними працівниками – *кротами*. У траві зрідка вдається побачити маленьких спритних *землерійок* – *бурозубок* (див. стор. 70) та *білозубок*, які невтомно вдень і вночі шукають собі їжу.

РОСЛИННИЙ СВІТ БОЛІТ І ВОДОЙМ

*Червоностиглий сміх калин
І верб сумних зелену руту,
Річкових лілій білий дзвін
З роками я не міг забути*
Василь Буденний

Всякий край прикрашають річки та озера, а для Чернігівщини це досить характерно. У тихих річкових заводях Дніпра, Десни, Сейму, Сноу, на голубій гладі озер погляду відкриваються картини різноманітної водної рослинності.

Навесні озера з'єднані з річками, влітку вони втрачають ці зв'язки, дещо міліють, добре прогріваються і на них формуються пояси прибережної та водної рослинності. Ці пояси формуються в залежності від глибини води. Ближче до берега, де зовсім мілко,

Очерет звичайний

розташований пояс високотрав'я. Часто його формують *очерет звичайний* і *рогози* (*р. широколистий* та *р. вузьколистий*). Рогози можна легко відрізнити від інших рослин завдяки наявності суцвіть - початків, які спочатку мають жовтувато-зелене забарвлення, а потім – коричневе і схожі на оксамитові циліндри. Мучнисті кореневища цих рослин їстівні. З них можна отримати крохмаль.

Рогіз широколистий

Рогіз вузьколистий

На мілководді з поступовим збільшенням глибини формуються угруповання з “земноводними” видами: *стрілолистом звичайним*, *частухою подорожниковою*, *їзачими голівками*, *сусаком зонтичним*.

Стрілолист має три типи листків: повздовжньо-ланцетні, які занурені у воду, овальні, які плавають на поверхні води і стріловидні – повітряні. Квітконосне стебло в нього трьохгранчасте. Квітки одноставеві, мають білі пелюстки з темно-фіолетовою основою, зібрані кільцями у рідку волоть. Одне чи два нижніх кільця складаються з маточкових квітів, інші – з тичиночних.

Стрілолист

Частуха подорожникова має овальні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні листки на довгих черешках. Квітки в неї дрібні, білого кольору.

Частуха подорожникова

Сусак зонтичний привертає увагу досить великими рожево-білими квітами, які зібрані у суцвіття – зонтик. Листки в нього – багаточисленні лінійні, зібрані у прикореневій розетці. Сусак (“якутський хліб”) та стрілолист (“біла картопля індіанців”) належать

Сусак зонтичний

до їстівних рослин. У мулистому дні водойм ці рослини мають бульбоподібні вирости, наче картоплини. В них міститься до 30 % крохмалю, 10 % білків, 3 % цукрів, олія та інші поживні речовини (порівняйте: у бульбах картоплі лише 20-25 % крохмалю!).

Їжачі голівки характеризуються одноставевими квітками, які зібрані у суцвіт-
Їжача голівка пряма

тя голівку. У *їжачої голівки зринувшої* суцвіття нерозгалужене, складається з 4-х і більше маточкових голівок, які розташовані у пазухах листків, нижні з яких розміщуються на ніжках. *Їжача голівка пряма* має 2-3 маточкових голівки та 5-12 тичинкових, які сидять на розгалуженому суцвітті.

На поверхні водойм досить часто домінують *ряски* – найменші рослини нашої флори (*ряска мала*, *ряска горбата*, *ряска триборозенчаста*). Ряски квітнуть дуже рідко. Квітки в них дрібні, непоказні, одноставеві і розміщені в спеціальних заглибинах – кишеньках.

Вольфія безкоренева

Ряска мала

До ряскових належить і *вольфія безкоренева* – найменша рослина наших водойм. Вона нагадує крупу з манки, що розсипана на поверхні води. Це рідкісна рослина, яка занесена до Червоної книги України. До речі, ряски можуть бути індикаторами стану забруднення водойм різними шкідливими речовинами.

На мілководді інколи можна побачити й водяну папороть – *сальвінію плаваючу*, яка є реліктовою рослиною епохи динозаврів (третинного періоду). У неї два листки, які лежать на поверхні води, а третій – сильно розчленований, занурений у воду і виконує роль кореня. Сальвінія плаваюча – однорічна, вільноплаваюча, безкоренева, різноспорова папороть. Ця рослина також рідкісна і занесена до Червоної книги України.

Далі, ближче до центру водойми (озера чи заплави) ряд зростання утворюють рослини з плаваючими на воді листками. Це угруповання *рдесників*, *жабурників* та *водяних різаків*.

Сальвінія плаваюча

Водяний різак алоєвидний

У *жабурника звичайного*, який може слугувати показником чистоти води, листки плаваючі довгочерешкові опукло-серцевидні. Квітки білі, одностатеві, духмяні. У Франції їх використовують при виготовленні парфумів. Маточкові квіти поодинокі на довгих квітконіжках.

Жабурник звичайний

Для *рдесників* характерні листки різного типу: лінійні, вузьколінійні, щетинковидні, опуклі, подовжено-ланцетні, еліптичні, яйцевидні або майже округлі, сидячі та черешкові, тупі і загострені на верхівці, цільнокраї або кучеряві по краю листової пластинки, занурені у воду чи плаваючі на поверхні. Суцвіття в них складається з різної кількоти дрібних малопомітних квіток, які розташовані над водою.

На глибинах до 2 м знаходиться царство німфей – найкрасивіших водних рослин флори Чернігівщини. Квітки

Рдест плаваючий

латаття білого мають 4 чашолистика, а *гличиків жовтих* – п'ять. Листки в них плаваючі, на довгих черешках, у латаття – опукло-овальні листові пластинки, у гличиків – яйцевидно-опуклі, з серцевидною основою та занурені у воду – зморшкуваті. Стебло у латаття видозмінилось у кореневище, що заховане у мулистому дні водойми, Воно багате на крохмаль, глюкозу, дубильні речовини і тому має кормове та їстівне значення. Квітка латаття білого є королевою серед квіткових водних рослин. Її краса – неперевершена.

Латаття біле

Дуже рідко на заплавлних озерах Приднісся зустрічаються угруповання *водяного горіха (чілиму)*, *плавун щитолистого* та *водяної сосонки ланцетолистої*.

Водяний горіх (чілим)

Плавун щитолистий має округлі листки з серцевидною основою і виїмчастою верхівкою. З пазух його листків виходять зонтиковидні суцвіття, які складаються з жовто-оранжевих квіток (дуже схожих на квітку огірка). Водяний горіх і плавун щитолистий занесені до Червоної книги України як реліктові види рослин і тому потребують охорони.

Проте чарує вона погляд лише у природних умовах. Зірвана квітка вже через 10-15 хвилин втрачають свій сніжно білий колір, стають темно-коричневими і в'януть. Рослина ця, до речі, потребує охорони.

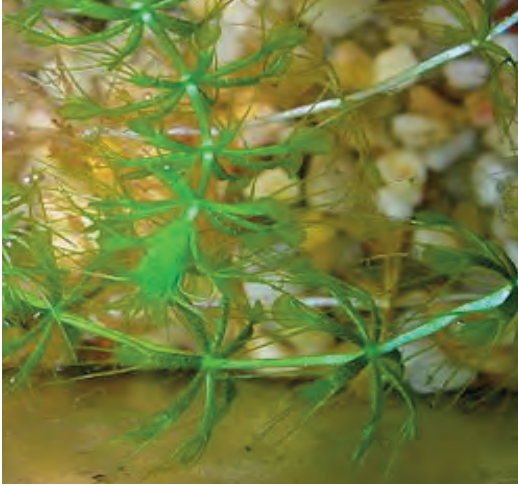
Глечики жовті

Водяний горіх плаваючий має дуже оригінальні листки: широкоромбічні листові пластинки сидять в нього на роздутих черешках. Цікаві у нього і плоди – чорні, блискучі з чотирма загостреними на кінчиках рогами. Насіння водяного горіха їстівне (містить до 15 % білків, 7,5 % жиру, 52 % крохмалю та 3 % цукру). Споживають його сирим, печеним, перероблюють на борошно і крупи. Ця рослина має також лікарське і кормове значення.

Плавун щитолистий

Водяна сосонка ланцетоліста складається з порожнистого членистого нерозгалуженого стебла, яке напівзанурене у воду. Листки цільні, лінійні, розташовані на стеблі кругами. Квітки поодинокі, дуже дрібні, двостатеві або одностатеві, з недорозвинутою оцвітиною і розташовані у пазухах листків.

Альдрованда волосиста

Водяна сосонка ланцетоліста

Трапляються у стоячих водоймах і рослини-хижачки: **альдрованда волосиста** та **пухирник звичайний**. Альдрованда є рідкісною рослиною, яка також занесена до Червоною книги України як реліктовий вид.

Пухирник звичайний

Таким чином, рослинний світ водойм досить багатий та різноманітний. Всього у флорі Полісся відомо понад 150 видів вищих водних рослин (макрофітів).

З часом озера та затони річок можуть перетворюватися на болота. Що ж розуміють під словом “болото”? Вчені неодноразово робили спроби дати визначення цьому утворенню. Мабуть одним з найбільш вдалих визначень є таке: болота – це своєрідна і складна природна система взаємозв’язків компонентів біоценозів, що формується в умовах надмірного зволоження. Тому болота завжди мають надлишок вологи на своїй території, до якого повинні бути пристосовані всі їх мешканці. Болота найчастіше займають долини сучасних та реліктових річок. Найбільші площі з них мають староруслові болота у староріччях Дніпра – болота Мнів, Видра, Паристе, у староріччях Десни – Сосницьке. Заплавні болота розташовані у озероподібних розширеннях заплав річок Десни, Сейму, Снову, Убіді. Виникають болота внаслідок заболочування суші або заростання водойм. Якщо вони не зв’язані з ґрунтовими водами і живляться виключно за рахунок атмосфер-

них опадів, то такі болота називають верховими. Ті ж, що пов'язані з ґрунтовими водами, багаті на мінеральні солі, називають низинними. Між верховими та низинними болотами є ще група боліт на стадії проміжного розвитку – це перехідні болота.

Крім того, болота на Чернігівщині можна поділити на трав'яні, трав'яно-мохові та лісові. Трав'яні болота поширені у заплавах річок, долинних та приозерних ділянках, тобто в умовах проточного водного живлення. Такі угруповання формують *очерет* (див. стор. 100), *рогози* (див. стор. 100), *лепешняк плаваючий*.

Очерет звичайний (південний), мабуть найвищий злак у наших краях (висотою від 80 до 300 см), має плоскі жорсткі листки шириною від 1 до 5 см, з гостро шорсткуватим краєм і великі волоті (20-50 см завбільшки) з темно-фіолетовими колосками. Молодий очерет придатний на корм для худоби. Використовується він і як будівельний матеріал. З нього добувають смоли, оцтову кислоту, метиловий спирт. Він є сировиною для паперово-целюлозної промисловості. *Лепешняк плаваючий* характеризується висхідними стеблами, сплюсненими разом з піхвами і довгою (30-60 см) мало колосковою волоттю. Обидві рослини належать до родини Тонконігових, або Злакових.

Лепешняк плаваючий

Чистець болотний

Крім цих рослин – домінантів, зустрічаються тут і інші вологолюбні види-гелофіти (гелофіти – рослини боліт): *стрілолист звичайний* (див. стор. 101), *частуха подорожникова* (див. стор. 101), *сусак зонтичний* (див. стор. 101) (про ці рослини мова вже йшла раніше), *чистець болотний*, *плакун верболистий (плакун-трава)*, *вовче тіло болотне*.

Плакун верболистий

Вовче тіло болотяне

Чистець болотний можна впізнати за чотирьох-гранним стеблом з супротивно розташованими листками, які мають подовжені ланцетні листові пластинки на коротких черешках (верхні листки – сидячі). Двогубі квітки розташовані на верхівці пагона у колосовидному суцвітті, в якому вони розміщені у вигляді кілець по 4-10 штук. Забарвлення віночка червонувато-лілове. У ґрунті знаходяться кореневища, які утворюють бульбоподібні потовщення.

Плакун верболистий на відміну від чистецю, має розові або брудно-лілові квітки, зібрані у китицеподібно-волотеподібні суцвіття, та чергове розміщення листків. Плакун верболистий (водогляд, верба-трава) за дуже гарні квітки ще називають плавневими

волошками, залізняком червоним. Українська назва “плакун-трава” відображає цікаву біологічну особливість цієї рослини. На листках плакун-трави є чималі “водяні продихи” – гідатоци. Через них виділяється надлишкова волога. Тому складається таке враження, наче рослина справді плаче, бо з її листків падають рясні сльози – краплини зайвої вологи. Це пристосування рослини до перебування в умовах надмірного зволоження. Вона належить до рослин-медоносів, має також лікарське значення, а ще може використовуватись як дубитель.

Дуже гарно виглядає також **вовче тіло болотяне** з його червоними пелюстками та двохколовими чашолистиками (ззовні – зеленими, зсередини – темно-червоними). Ця рослина має довге повзуче кореневище і непарно пірчасті листки з великими прилистками.

Верхові болота на Чернігівщині можуть бути високотравними. Їх можна знайти на півдні Чернігівського Полісся та в зоні Лісостепу. В основному, це очеретяні і осокові угруповання. В умовах родючих мулистоглеєвих ґрунтів кореневищні **осоки** (*осока гостра*, *осока здута*) утворюють густий рівномірний травостій висотою до 80-100 см.

Тут також представлені види болотяного різнотрав'я: **плакун верболистий**, **вербозілля звичайне**, **щавель водяний**, **вех широколистий**, **жовтець язиколистий**.

Вербозілля звичайне помітне ще здалеку, оскільки має яскраво-жовті квітки, що зібрані у волотеподібні верхівкові суцвіття. Листки в нього подовжено-ланцетні або яйцевидно-ланцетні, коротко-черешкові, цільнокраї, розташовані у колах по три. Рослина ця відома як медоносна, лікарська, фарбувальна і декоративна.

Осока здута

Вербозілля звичайне

Жовтець язиколістий

Вех широколистий легко впізнати за суцвіттям “складний зонтик”, яке складається з дрібних білих квіточок. В основі простих зонтиків в нього є обкладинки з 5-8 листочків, у основі складних зонтиків – обкладинки з 5-7 листочків. Повітряні листки перисті 4-6 парні. Листочки в них косо-яйцевидні або ланцетні з дрібно-гостропильчастим краєм. Рослина ця отруйна. Досить часто, але у невеликих кількостях, росте в цих місцях ще одна рослина з родини Зонтичних – *цикута*

Вех широколистий

Щавель водяний не має яскравої оцвіттини, але його зразу можна відрізнити від інших рослин за наявністю в основі листків роструба (зрослі прилистки), які характерні для усіх рослин з родини Гречкових. Листкові пластинки в нього серцеподібно-трикутної форми. Нижні листки на довгих жолобчастих черешках.

Щавель водяний

Жовтець язиколістий має високі (50-100 см заввишки), порожністі стебла, ланцетні, сидячі загострені листки та великі (3-4 см у діаметрі) яскраво-жовті квіти з великою кількістю тичинок та маточок – ознаки взагалі характерної для родини Жовтцевих.

отруйна, одна з самих отруйних рослин Полісся. Квітки та суцвіття в неї такі ж, як і у веха широколистої, а ось листки двічі-тричі пірчасто-розсічені. Кореневище в неї всередині порожнисте, поділене перегородками на ряд комірок, на стінках яких при розрізі з'являється оранжевий сік. Він і є отрутою, за допомогою якої колись у Давній Греції отруїли знаменитого філософа Сократа.

Лісові низинні болота зустрічаються на території області значно рідше, ніж трав'яні та трав'яно-мохові. Це, головним чином, вільхові болота. *Вільха клейка* (або *чорна*), яка росте на таких болотах, має своєрідну будову кореневої системи: корені підіймають кореневу шийку і весь стовбур над рівнем води і утворюють з своїх сплетень "п'єдестали", які на сильно зволжених болотах досягають висоти 100 см. На коренях вільхи утворюються бульбоподібні потовщення, які, як і у бобових рослин, здатні засвоювати азот (нітроген) з атмосферного повітря, завдяки діяльності азотфіксуючих бактерій, які поселяються всередині цих бульбоподібних утворень. Корені і жіночі шишки (здерев'янілі жіночі суцвіття) багаті на дубильні речовини. Вільха охороняє наші річки та озера, бо її коренева система має здатність утримувати воду.

Вільха чорна

Якщо низинні болота відрізняються великою різноманітністю рослинного покриву, то верхові болота можуть слугувати прикладом видової бідності. На них ростуть *осока багнова*, *осока пухнатоплідна*, *пухівка широколиста* і *пухівка піхвова*, *шейхцерія болотяна* та різні види *сфагнумів*. Пухівки помітні ще здалеку на зеленому фоні болота завдяки своїм пухівкам-колоскам з волосоподібними придатками плодів. Пухівки застосовують у текстильному виробництві, додаючи їх до вовни, шовку або бавовни, застосовують їх і для набиття подушок і матраців.

Осока багнова

Осока пухнатоплідна

Пухівка широколиста

Пухівка піхвова

Сфагнум магеланський

Сфагнум – це мох, який цікавий тим, що не має ризоїдів і всмоктування води в нього відбувається всією поверхнею стебла. Верхівка рослини здатна швидко рости, нижня ж частина рослини відмирає, поступово утворюючи торф. Дуже цікава у сфагнума будова листків: вони складаються з одного шару клітин, які відрізняються за формою, розмірами та функціями. Одні з них дуже великі, тонкостінні, безбарвні, без наповнення, мають у нижніх стінках наскрізні отвори для поглинання води. Ці клітини звать гіаліновими. Інші клітини дрібніші, мають хлоропласти і виконують фотосинтетичну функцію (тобто утворюють органічні

речовини з неорганічних). Вони зуться хлорофілоносними. Завдяки наявності гіалінових клітин, сфагнум здатний поглинати воду у кількості у 15-20 разів більшій, ніж важить сам. Значення сфагнума багатогранне: сухий мох використовується птахами для будівництва гнізд, звірами – для будівництва нір. Люди використовують його для конопачення стін, як підстилку для худоби. Оскільки сфагнум має антисептичні властивості, його інколи використовують у медицині як перев'язувальний матеріал. Повітряно-сухий мох є прекрасним ізоляційним матеріалом. Але найважливішим його значенням є утворення торфу. Найпоширенішими видами сфагнума є **сфагнум магеланський** та **сфагнум вузьколистий**.

На верхових болотах зростають і **росички** (**росичка круглолиста**, **росичка англійська**, **росичка середня**). Це комахоїдні рослини, листки яких мають залозисті волоски, які знаходяться на верхній частині листка. Нижня поверхня листків не має волосків і притиснута до ґрунту. Листок видозмінився у ловильний апарат, який є пасткою для безхребетних тварин. Коли комарі чи мошки сідають на листок, то прилипають до його клейких

Росичка круглолиста

Росичка англійська

волосків. З усіх сторін до комахи тягнуться інші залозисті волоски. Залозки їх виробляють рідину, яка багата на травні ферменти і зокрема, пепсин (який у тварин виробляють залози стінок шлунка) і мурашину кислоту. Під дією цієї рідини комахи перетравлюються, а неперетравлені їх рештки – надкрила, кінцівки, кігтики – легко здуваються вітром, тому що волоски, які їх утримували, поступово розпрямляються. Таким способом, з допомогою своїх листочків росичка отримує необхідну кількість азоту, на який дуже бідні болотяні ґрунти верхових боліт. Цвіте росичка лише декілька годин. За червонуватими листками і білими квітами, які зібрані в однобоку китицю, росичку можна легко знайти серед заростей сфагнуму. Росичка не лише цікавий приклад хижацтва серед рослин, завдяки цій рослині можна легко встановити швидкість наростання мохового покриву. Справа у тому, що з кожним роком цей покрив підрастає дещо вгору. Росичка, яка росте на поверхні сфагнумів, змушена слідом за ними підніматись все вище і вище. Але росички – рослини розеткові, тому на стеблі залишаються досить чіткі позначки щорічних розеток. По відстані між ними легко встановити швидкість, з якою нарастає моховий покрив сфагнумів на болоті.

На м'якому моховому килимі можна побачити і червоніючі тонкі стебельця *журавлини звичайної*, або знайти і самі ягоди – цінний харчовий продукт. Вони містять вітаміни С, РР і К, каротин, пектин, дубильні речовини.

Журавлина звичайна

Постійний супутник верхових сфагнових боліт – *багно звичайне*. *Багно звичайне* – це вічнозелена рослина з характерним запахом. Квітки в нього білі, іноді червонуваті, зібрані у зонтикоподібні суцвіття. Листки лінійні, зверху зелені, блискучі, зморщені, знизу вкриті рижою повстю. Краї листків загнуті донизу. Запах у багна сильний, духмяний і стоїть над болотом до глибокої осені. Він може викликати запаморочення і головний біль. Вся рослина отруйна, але використовується у медицині як гарний відхаркувальний засіб та при відкладанні солей у суглобах (у дуже невеликих дозах).

Багно звичайне

Болота завжди докучали людям сирістю, лихоманками, бездоріжжям, комарами тощо. З ними почали боротися. Осушені болота перетворювались на луки, сіножаті, рілля. Але перші успіхи були оманливими. Осушення боліт призвело до пониження рівня ґрунтових вод, почали міліти річки, які брали тут свій початок. Болотознавці та флористи, які вивчали Чернігівщину вважають, що для збереження всієї різноманітності типів боліт і болотних комплексів, для забезпечення умов існування всіх найбільш цікавих представників їх флори та фауни, а також для підтримки їх сировинних запасів, потрібно зберегти болота у первісному вигляді, в стані оптимальної зволоженості і у кількості 28-20 % території області. Зараз на Чернігівщині значна кількість боліт знаходиться під охороною як гідрологічні заказники та пам'ятки природи різних рангів (наприклад, болото “Гальський Мох” у Щорському районі, заказник “Сосинський” – на кордоні Чернігівського і Козелецького районів та інші). Ця благородна справа повинна продовжуватись і надалі.

ТВАРИННИЙ СВІТ ВОДОЙМ

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

Якщо уважно придивитись до карти Чернігівської області, на якій зображена річка Десна, то можна побачити поряд з нею безліч озер. Деякі з них з'єднані з Десною протоками, інші – віддалені від своєї праматері і втратили з нею зв'язки. Багато з цих озер не мають офіційних, закріплених на географічних картах, назв - їх знають лише місцеві жителі. Одні з цих водойм досить глибокі, інші – мілкі, береги одних заросли очеретом і чгарниками, другі болотисті, треті – піщані. Але кожне озеро, річка, річечка, ставок чи протока – місце існування багатьох видів безхребетних тварин.

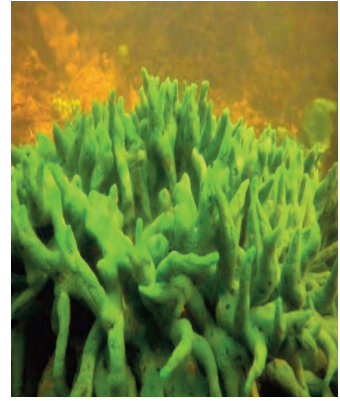
У водоймах Чернігівщини мешкають представники одноклітинних (тип *Саркомас-тигофори*, тип *Інфузорії*), *губок*, *моховаток*, *коловерток*, *кишковопорожнинних*, *війчастих черв'їв*, *круглих черв'їв*, *кільчастих черв'їв*, *молюсків* і *членистоногих*. Всі ці тварини, які населяють водойми, складають групу гідробіонтів. Гідробіонтів вивчає спеціальна наука – гідробіологія.

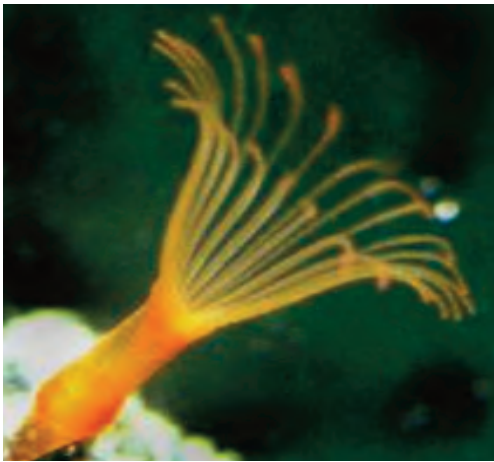
Саркомастігофори

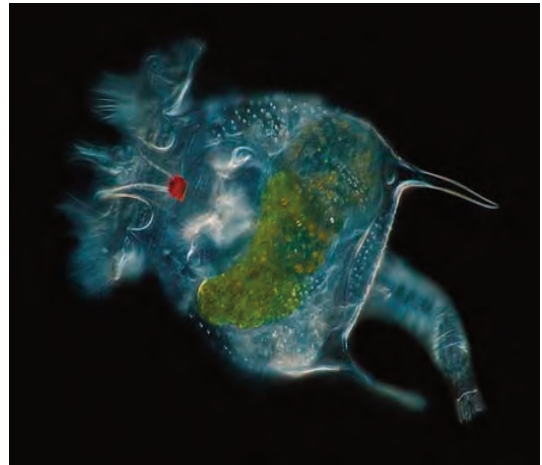
Інфузорія

Губка бадяга

Моховатка

Коловертка

Гідра (кишковопорожнинні)

Круглі черви (нематоди)

У прісних водоймах, де багато водних рослин, можна знайти і багато водних безхребетних тварин. Вони дуже різноманітні і на кожній ділянці водойми своєрідні, що зумовлено особливостями пристосування їх до життя у водному середовищі. Ось чому спочатку проводять спостереження за тваринами, які зустрічаються на поверхні води, потім у товщі води та серед рослин і, нарешті, знайомляться з тваринами, які мешкають на дні водойм та в його мулі.

Над водоймами літає безліч **бабок**. Личинки більшої частини наших бабок віддають перевагу стоячим чи слабкопроточним водоймам. Біля водойм збирається велика кількість самців, які очікують на появу самок. Самці **бабки чотирьохплямистої** займають ділянку і періодично облітають її, чекаючи на самок. Розміри такої ділянки залежать від розмірів водойми, від зарослості берегів (чим більш зарослі береги, тим менша ділянка) та від кількості самців. Розміри ділянок досягають від 3 до 15 метрів у діаметрі. Якщо самців занадто багато, то частина з них не має власних ділянок і постійно вступає в суперечки з власниками ділянок. Після спарювання самка відкладає яйця прямо у воду, ударяючи по її поверхні кінчиком черевця. Личинки розвиваються в стоячих водоймах з мулистим і глинистим дном, інколи їх можна знайти і в повільно-текучих водоймах. Самки **люток** (див. стор. 32), **стрілок** (див. стор. 32) та деяких **справжніх бабок** (див. стор. 33) відкладають яйця в рослини або прямо у воду у супроводі самця.

Лялечка бабки на водоймі

З берега можна також побачити **ставковиків озерних**, які неквапливо пересуваються за допомогою ноги по плівці поверхневого натягу води знизу. Ставковик озерний належить до типу Моллюсків, класу Черевонігих, підкласу Легеневі. Черепашка в нього з гострим килем зверху, заввишки 6,5 см, має 6-8 завитків, закручених у правий бік. Ос-

Ставковик озерний

танній (нижній) завиток широкий, з овальним вустям. Висота вустя вдвоє менша за висоту черепашки. Через вустя ставковик виставляє ногу з головою і двома щупальцями. Біля щупалець міститься пара очей.

В наших водоймах зустрічаються ще й **ставковик болотяний**, **ставковик вухатий**, **ставковик яйцеподібний**. Відрізняються вони між собою за розмірами та формою черепашок.

Павук доломедес

Якщо бути уважним, то на поверхні водойм також можна побачити **ногохвісток**, або **подур**. Це дуже дрібні (до 1,5 мм) сіро-чорні, безкрилі тварини – представники класу Комах. Покриви їхнього тіла не змочуються водою, і тому вони можуть вільно стрибати на суші і на поверхні води, відштовхуючись стрибальною вилкою.

Ногохвістка (подура)

Водомірка озерна

має ці рухи як плавне ковзання. Передні ноги в них направлені наперед – ці ноги - хватальні. Живляться водомірки комахами, що потрапили на поверхню води, або тими, які вилітають з води, наприклад, дорослими формами комарів. Восени водомірки покидають водойми і зимують під листям або в інших затишних місцях. Найчастіше в наших водоймах зустрічається **водомірка озерна**.

Досить часто на воді можна побачити **павуків**. До групи амфібіонтів належить **павук доломедес**. Ловильні сітки з павутини він напинає серед надводних рослин. Він може вибігати на поверхню водойми і по ній досить спритно ковзатися на широко розпростаних ногах. Довжина його тіла сягає 2-3 см. Здебільшого він сидить на листках латаття, вичікуючи свою здобич. Полює доломедес на водяних комах, моллюсків, пуголовків і навіть на мальків риби. Нападаючи на них він може спритно пірнати у воду.

Жук вертячка

Працюючи ними, вертячки здатні розвиваючи досить велику швидкість.

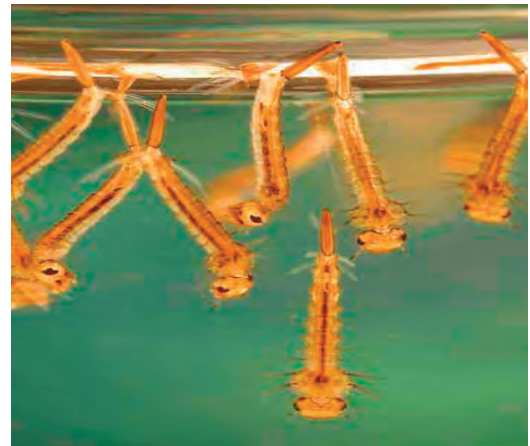
Вертячки - хижаки, які живляться дрібними водними тваринами. Будова очей дозволяє вертячкам, бігаючи по плівці поверхневого натягу води, одночасно дивитись і у воду, і у повітря, оскільки кожне око в них перетяте хітиною перетинкою на дві половинки, і під час плавання ця перетинка лежить на межі між товщею води і повітрям. Це дає змогу жуку одночасно пильнувати за здобиччю у товщі води, під плівкою поверхневого натягу води та над нею у повітрі, а також вчасно помічати ворогів.

Біля плівки поверхневого натягу води, підвісившись на ній та виставляючи у повітря крізь плівку свою дихальну трубку, тримаються і личинки і лялечки **комарів** з родини Справжніх комарів.

Тіло личинки **комара звичайного** виразно почленоване на голову, груди і черевце. Голова досить велика і рухома; на її передньому краї по обидва боки розміщуються великі очі та одночленові вусики з кількома щетинками на кінцях та з пучками волосків біля них. Усі ротові придатки личинки вкриті волосками і утворюють фільтрувальний апарат. За його допомогою личинка відфільтровує з води планктонні організми: бактерії, водорості, інфузорії, коловертки і всіх їх поїдає. Личинка комара звичайного підвішується до плівки поверхневого натягу майже вертикально. А от личинка комара **анофелеса (малярійного комара)** хоч і схожа зовні, але не має на кінці тіла довгої дихальної трубочки і тому тримається біля поверхні води у горизонтальному положенні.

Дуже різноманітним є видовий склад безхребетних тварин, які мешкають у прибережній зоні, яка у прісних водоймах доходить до глибини 3-7 метрів. У цій зоні поширені водорості і вищі рослини – макрофіти.

У товщі води можна побачити **п'явок**, які швидко пливають, вигинаючи тіло то вгору, то вниз, або крокують по субстрату, присмоктуючись напереминок передньою та задньою присосками, і таким чином підтягуючи свої тіло вперед. П'явки. Це слово у більшості людей викликає неприємні почуття: уява зразу ж малює довгих червів, які живуть у

Личинки комара звичайного

болотистих водоймах, нападають на людину і живляться її кров'ю. Дійсно, більшість представників цього класу – це кровососні форми, вони ссуть кров різних тварин та людини. Проте їх не можна вважати справжніми паразитами, бо п'явки залишається на тілі своїх жертв недовго, лише під час смоктання крові і в основному ведуть вільний спосіб життя. Чимало видів з них зовсім не ссуть кров, а ведуть хижацький спосіб життя, ковтаючи цілими або по частинах дрібних безхребетних тварин. Різні види п'явок, які мешкають у наших водоймах, належать до двох рядів. Представниками Щелепних п'явок є **п'явка медична** і **п'явка псевдокінська**. Ці два види найбільші серед наших п'явок (довжина тіла до 15-20 см). Відрізнити їх легко за забарвленням тіла. Спина **медичної п'явки** темна, з повздовжніми коричневими або червоними смугами і правильно розміщеними чорними плямами. Живиться вона виключно кров'ю. Внаслідок вилову та забруднення місць проживання чисельність її різко скоротилась, чому і потрапила вона на сторінки Червоної книги України.

П'явка медична

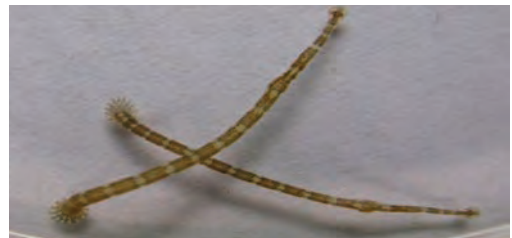
П'явка псевдокінська

Представники ряду Хоботних п'явок – **п'явка слимакова** (має широке, плоске, жовтувато-буре з численними крапочками тіло) та **п'явка риб'яча** (має вузьке тіло, передня присоска велика, ширша за тіло) – є паразитами водних тварин.

П'явка псевдокінська (несправжньо-кінська) має темний, майже чорний колір спинної сторони тіла, повздовжні смуги в неї відсутні. Поїдає вона черв'яків, молюсків, іноді пуголовків, мальків риб. Кров не ссе. Отже псевдокінську п'явку можна брати до рук, оскільки ніякої шкоди людині вона заподіяти не може.

П'явка слимакова

П'явка риб'яча

Привертають увагу своїм яскравим забарвленням – синім, жовтим, а найчастіше червоним, водяні *кліщі*, які населяють різноманітні водойми. Довжина тіла деяких з них не перевищує 2 мм. Тіло нечленисте, більш-менш округле, несе чотири пари ніжок. Майже всі водяні кліщі – хижаки, які нападають на дрібних рачків і личинок комах. Їх личинки також ведуть паразитичний спосіб життя. Прикріпившись до тіла водних комах ротовими кінцівками, личинка живе кілька тижнів за рахунок соків тіла хазяїна. Їх можна легко знайти на личинках і дорослих особинах водяних комах у вигляді червоних цяток.

Водяний кліщ

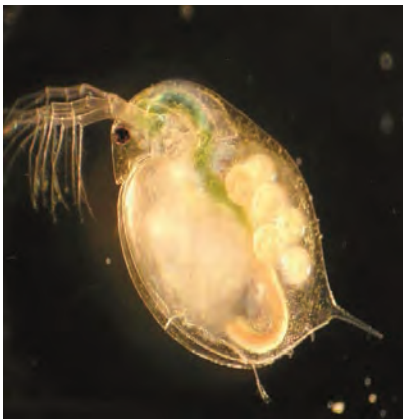
Павук сріблянка

Серед інших павукоподібних наших водойм є дуже цікавий водяний павук, якого ще називають *павуком-сріблянкою*. Найчастіше він зустрічається у стоячих чи повільно текучих водоймах, зарослих рослинами. Молоді павуки мають жовтувато-сірий або жовтувато-коричневий колір, старі – набагато темніший за молодих, іноді майже чорного кольору.

Сріблянка дихає атмосферним повітрям, яке захоплює підіймаючись на поверхню водойми і висуваючи при цьому черевце якомога вище. При зануренні у воду повітря захоплюється павуком у вигляді повітряної плівки, яка вкриває тіло тварини і під водою блищить наче срібло.

Характерною особливістю павука-сріблянки є будівництво підводного гнізда у вигляді дзвона, який сплітається з павутини, а потім заповнюється повітрям.

У товщі води зустрічаються багаточисленні ракоподібні – *дафнії*, або *водяні блохи* та *циклопи*. Ці рачки добре відомі акваріумістам, бо є добрим поживним кормом для акваріумних рибок.

Дафнія

Циклоп

Хребтоплав звичайний

У таких же водоймах поширений і **плавт звичайний**. Відрізняється він від попереднього виду своїм плоским, овальним, блискучим, зеленувато-бурим тілом. Цей клоп також добре плаває. Як і всі водяні комахи дихає плавт атмосферним повітрям і тому часто піднімається на поверхню води, щоб набрати повітря. Живиться плавт виключно тваринною їжею. Роль хватального апарату виконує в нього передня пара ніг.

Там же сновигають різні види **водних клопів** та **жуків** (клас Комахи). Одним з найпоширеніших представників клопів є **хребтоплав звичайний**. Він зустрічається як у стоячих, так і у повільно текучих водах. Це один з найбільших водяних клопів, сильний і спритний хижак. Плаває хребтоплав черевцем догори (звідки і назва комахи). Широкими і сильними змахами досить довгої третьої пари ніг він розрізує товщу води і швидко пересувається у різних напрямках. Брати його до рук треба дуже обережно, бо комаха своїм гострим хоботком може боляче вколоти палець. За цю особливість він отримав назву “водяної оси”.

Плавт звичайний

Водолюб чорний

У стоячих водоймах досить часто можна зустріти одного з найбільших жуків нашої фауни – **водолюба чорного**. Довжина його тіла становить 40-50 мм. Забарвлення тіла в нього смолянисто-чорне і блискуче, з оливково-зеленим відтінком, вусики булавоподібні. Живиться водолюб чорний переважно рослинною їжею, зокрема нитчастими водоростями. В ряді випадків поїдає він і ослаблених водяних тварин та їх трупі. Личинка водолюба чорного товста і незграбна, до заднього краю помітно тоншає, з трьома парами ніг на грудях. Плаває вона дуже погано, здебільшого повзає по водяним рослинам.

Живиться вона в основному тваринною їжею і може завдавати шкоду рибицтву, поїдаючи мальків риб.

У воді також живуть дорослі форми і личинки різних видів **плавунців**. Лише на стадії лялечки аж до перетворення їх у дорослу комаху вони перебувають поблизу від водойми у вологому ґрунті. Всі вони є хижакими і чудовими плавцями. Дрібні плавунці нападають

на невеликих водних членистоногих, а великі, крім того, можуть живитись моллюсками, пуголівками, мальками риб. Личинки в них веретеноподібні, мають довгі серпоподібні щелепи. В наших водоймах зустрічаються: *плавунець облямований*, *плавунець роздільний*, *скоромох*, *полоскун борозчастий*, *полоскун жолобчастий*, *пузанчик*, різні види родів *гребець*, *тинник*, зрідка – *плавунець широкий*, *гребець подвійний*, *поводень дво-смугастий* та деякі інші.

Плавунець облямований

Скоромох

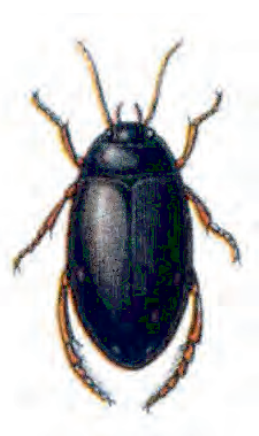
Полоскун борозчастий

Пузанчик

Плавунець широкий

Тинник

Забарвлення *плавунця облямованого* зі спинного боку зеленкувато-чорне, а знизу бурувато-жовте. У самців надкрила гладенькі, а в самок – з повздовжніми борозенками, вусяки щетинкоподібні. Випливши до поверхні водойми, плавунець виставляє з води задній край черевця. При цьому з двох останніх сегментів черевця збігає вода, стигми відкриваються і трахеї наповнюються атмосферним повітрям – так вони дихають.

Багато безхребетних тварин пов'язані з водними рослинами. Знайомство з цими організмами краще проводити за допомогою водного сачка. Треба також уважно оглянути інші підводні об'єкти (камені, гілки тощо).

У наших водоймах часто зустрічаються *бодяги* – представники класу Звичайних губок (тип Губок, ряд Кремнієрогових губок). Щоб виявити їх, треба уважно оглянути підводні предмети. Якщо вода прозора, губку помітити неважко. Щойно витягнута з води, вона має вигляд дрібнодірчастої маси, найчастіше різних відтінків зеленого кольору. В залежності від характеру течії і місця життя вигляд колоній бодяги різний. Це можуть бути плоскі, злегка розгалужені, коростоподібні нарости або розгалужені куштики.

Губка бодяга

Гідра

На водних рослинах часто зустрічаються різні види *гідри* (тип Кишковопорожнинні). Шукати їх треба на нижній поверхні листків водних рослин (найкраще на лататті, куширі чи елодеї) біля берегів. Коли рослини витягають з води, гідри зщуплюються і мають вигляд невеличких зелених або рудуватих грудочок слизу. Щоб тварин продемонструвати, треба листки покласти у захищену від сонця банку з водою з тієї ж самої водойми. Через 5-10 хвилин гідри розпрямляються, простирають свою щупальця і стають добре помітними.

На нижньому боці плаваючого листя латаття можна також знайти *планарій* (клас Війчастих черв'їв). *Молочно-біла планарія* має довжину тіла до 3 см, у неї крізь покриви добре просвічується темний, розгалужений, з трьома головними гілками кишечник. На голові в неї є пара очей. Зустрічаються в наших водоймах і трохи дрібніші види планарій: *планарія бура*, *планарія чорна*, *планарія траурна*.

Молочно-біла планарія

Планарія бура

Планарія чорна

Планарія траурна

Живородка справжня

По підводних стеблах рослин часто повзають **червоногі молюски**, які представлені двома підкласами: Передньозяброві та Легеневі. Характерною ознакою передньозябрових молюсків є наявність кришечки на нозі. До цього підкласу відносять **живородок**. У проточних водоймах живе **живородка справжня**. Висота її черепашки досягає 4,9-4,2 см, ширина 3,5 см. Вздовж завитків є три темні смужки.

Дуже близьким до живородки справжньої видом є **живородка болотяна**, яка зустрічається переважно у стоячих водоймах. Вона трохи більша за живородку справжню. Живляться ці молюски рослинними рештками.

Живородка болотяна

Досить часто зустрічаються і *бітинії* – молюски з маленькою товстостінною черепашкою конічної форми.

Бітинія

Котушка рогова

У заростях невеличких озер і річок поширений *водяний вісліук* з класу Ракоподібних. За зовнішніми ознаками вісліук дуже схожий на мокрицю. Його тіло плескате, сірого забарвлення. Живляться вісліюки загниваючими рослинними рештками.

Прісноводні молюски з підкласу Легеневих не мають кришечки на нозі. З легеневих найбільш поширені *ставковики* (див. стор. 114), про яких ми вже згадували, та *котушки*. Для котушок характерною ознакою є своєрідна дископодібна форма черепашки, коли завиток закручений в одній площині. Найбільший за розмірами вид з цієї родини – *котушка рогова*, діаметр її черепашки досягає 3,2 см, висота 1,2 см. Черепашка є неї твердостінна, блискуча, темно-бурого кольору.

Бокоплав

Водяний вісліук

В озерах, ставках і річках з відносно чистою водою зустрічаються й інші представники класу Ракоподібних – *бокоплави*. Тримуються ці рачки біля берега, серед рослинності або під камінням. Тіло в них дугоподібно зігнуте, стиснуте з боків, а зверху – опукле.

Звичайним мешканцем озер, ставків і невеликих річок з чистою водою і наявністю рослинності є також найбільший представник ряду Десятиногих раків – **річковий рак**. Раки тримаються на дні серед прибережних заростей, під корчами, або у викопаних ними в обривистому березі нірках.

У густих заростях водяних рослин зустрічаються дуже цікаві за зовнішнім виглядом клопи з родини Водяних скорпіонів: **водяний скорпіон** та **ранатра**. Це ненажерливі хижаки.

Річковий рак

Водяний скорпіон

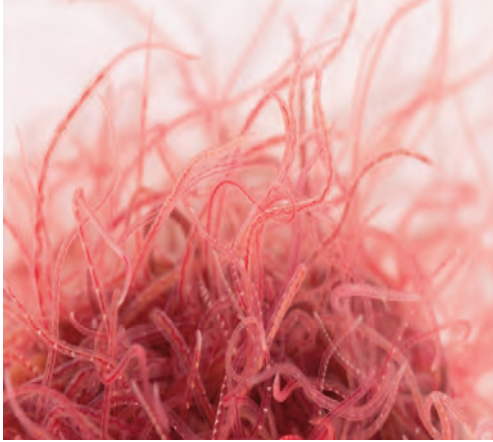
Ранатра, або **водяний паличник** нагадує гілочку або стебельце рослин. Тіло цього клопа циліндричне, бурувато-жовтого кольору, довжиною 30-35 мм. Передні ноги прикріплені біля самої основи голови і є міцним хватальним органом. Черевце закінчується дихальною трубкою. У водоймі ранатра веде малопомітний спосіб життя. Виставивши крізь поверхневу плівку води свою дихальну трубку, вона нерухомо сидить серед водяних рослин, підстерігаючи на свою здобич.

Ранатра

Водяний скорпіон має листоподібне, з темно-зеленим забарвленням тіло, яке закінчується дихальною трубкою. У воді він схожий на почорнілий листок з стебельцем. Маленька, з великими очима, голова цього клопа, має короткий міцний членистий хоботок. Пересувається водяний скорпіон дуже повільно, плаває погано і неохоче, а найчастіше сидить нерухомо на водяних рослинах, підстерігаючи здобич. Помітивши ракоподібних або комах, скорпіон блискавично викидає вперед першу пару ніг і схоплює жертву. Ці кінцівки мають своєрідну будову і більше нагадують гігантські щелепи, ніж ноги.

Не менш цікавим є світ безхребетних тварин, які тримаються на дні або мешкають в його мулі. Це – *кільчасті черви*, *двостулкові молюски*, личинки деяких *комах*.

Трубочник

На дні стоячих водойм, у мулі, а також на водних рослинах на добре освітлених ділянках живуть *личинки бабок*. Їх легко знайти за такими ознаками: тіло розчленоване на голову, груди і черевце, тонке, видовжене, з трьома зяброподібними листочками на кінці черевця, або товсте, без зяброподібних листочків, є три пари добре розвинутих ніжок, на спинному боці вздовж черевця лежать дві пари зачаткових крил, голова чималих розмірів, з великими очима. Живляться личинки бабок різними водяними безхребетними тваринами, пуголовками і мальками риби. Свою здобич личинки захоплюють особливим апаратом, який називається “маскою”. Це – видозмінена нижня губа, яка має вигляд хватальних щипців, що сидять на довгому важелі – рукоятці. Важіль має шарнірний суглоб, завдяки якому весь орган має здатність складатись і прикривати нижній бік голови личинки немов би маскою. Маска у личинок різних бабок має різну форму – плоску, лопатоподібну або шоломоподібну.

Личинки більшості видів родини Рівнокрилих бабок тримаються між рослинами, полюючи на різноманітних безхребетних, в тому числі й на менших за розмірами представників свого ж виду. Личинки родини Бабок справжніх повзають по дну, або сидять між водними рослинами, очікуючи свою жертву. Личинки бабок з родини Дідки глибоко зариваються у мул, висовуючи з нього лише кінець черевця для дихання. Живляться вони здебільшого кільчастими червами та личинками комарів-дзвінців.

Біля дна у заростях можна бачити і *личинок волохокрильців*. Вони схожі на гусениць метеликів, більшість з них будує собі трубчасті чохлики (будиночки). За формою і за матеріалом чохлики дуже різноманітні і можуть складатись з піщинок, уламків рослин, окремих шматочків листків, черепашок молюсків. У цих чохликах личинки активно і досить швидко пересуваються з місця на місце, часом вилазять з них, щоб полагодити, знову ховаються до них. Витягнути з такої “хатки” живу личинку досить важко – вона особливими

Один з найпоширеніших малоцетинкових червів прісних водойм – *трубочник*. Цей невеличкий (30-40 мм довжиною) черв'як у величезній кількості населяє дно особливо забруднених місць. Колір його тіла червоний або рожевий. Переднім кінцем він заривається у мул, а задній виставляє вгору для дихання. Живиться трубочник органічними речовинами, які є у мулі, пропускаючи їх крізь кишечник.

Личинка бабки

Личинка волохокрильців

У донних відкладах мулу можна виявити червоподібних личинок яскраво-рожевого кольору, які мають народну назву – *мотиль*. Насправді ж – це личинки *кома-ра-дергуна* (*штовхунця*, або як його ще називають, *дзвінця*). Роль цих личинок у житті водойм величезна. У стоячих водоймах, багатих на органічні рештки, вони становлять від 40 до 80 % від біомаси всіх тварин бентосу (або донних тварин). Їх поїдають бентосоїдні риби (коропи, карасі, лящі та інші). Крім того, вони як і малоцетинкові черви – трубчоніки, перероблюють рослинні і тваринні рештки і цим відіграють дуже важливу роль у кругообігу речовин у водоймах.

гачками черевця міцно прикріплюється до стінок. Чохлик є для личинок волохокрильців надійним притулком – це чудове захисне пристосування. Стінки чохлака дуже міцні, завдяки надійному павутинному скріпленню. Павутинні нитки личинка виділяє парою довгих павутинних залоз, які відкриваються загальною протокою на нижній губі.

Мотиль

Перлівниця

Беззубки (*жабурниці*) зустрічаються переважно у стоячих водоймах – озерах і ставках. Черепашки в них округлі, тонкостінні, стулки без замка, верхівка малопомітна.

У мул на дні водойм зариваються також різні види двостулкових моллюсків: *беззубки*, *перлівниці*, дрібні *кульки* і *горошинки*. *Дрейсени* ж прикріплюються до різних занурених у воду предметів та споруд.

Перлівниці зустрічаються переважно у текучих водоймах, на піскуватих відмілинах. Черепашки в них клиноподібно або овально видовжені, стулки товстостінні, з замком і досить помітною верхівкою.

Беззубка (жабурниця)

Форма черепашки у *дрейсени* трикутна, зовні має на собі зигзагоподібні темні смужки з зеленим забарвленням і досягає довжини у 3-4 см. Нога в неї вузька і має бісусну залозу. З клейкої речовини цієї залози утворюються міцні еластичні нитки бісусу, з допомогою яких вона прикріплюється до субстрату і різних предметів.

Дрейсена

Кульки та *горошинки* – це дрібні молюски. Найбільша за розмірами *кулька рогова* досягає лише 2,5 см завбільшки. Кульки є живородними тваринами.

Кулька рогова

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ ВОДОЙМ ТА БОЛІТ

Перш за все, це – *риби* і *круглороти*. Фауна риб області налічує близько 40 видів. Єдиним представником класу Круглоротих у нашій фауні є *українська річкова мінога*, яка занесена до Червоної книги України. Вона зустрічається у річці Десні та її притоках.

Найбільша кількість риб, які зустрічаються в басейні р. Десна, належать до ряду Коропоподібних. Це такі види, як *плітка*, *єлець*, *головень*, *в'язь*, *краснопірка*, *білизна*, *вівсянка*, *лин*, *підуст*, *пічкур*, *верховодка*, *плоскирка*, *ляц*, *синець*, *клепець*, *чехоня*, *карась сріблястий*, *карась золотистий*, *сазан*, *щипавка*, *в'юн*.

Українська річкова мінога

Плітка

Єлець

Головень

В'язь

Краснопірка

Білізна

Вівсянка

Лин

Підуст

Пічкур

Верховодка

Плоскирка

Ляц

Синець

Клепець

Чехоня

Карась сріблястий

Карась золотистий

Сазан (короп)

Щипавка

В'юн

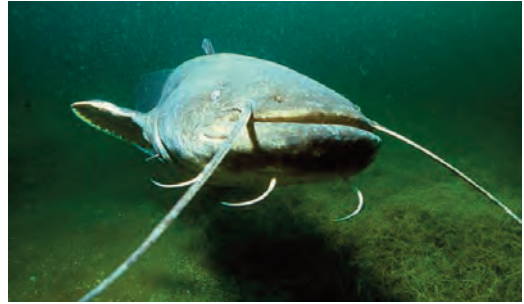

Стерлядь

Представниками інших рядів є: *стерлядь* з ряду Осетроподібних (занесена до Червоної книги України), *щука* (ряд Щукоподібних), *сом* (ряд Сомоподібних), *миньок* (ряд Тріскоподібних), *судак*, *окунь*, *йорж*, *носар*, *бичок-бабка* – з ряду Окунеподібних.

Щука

Сом

Миньок

Судак

Окунь

Йорж

Носар

Бичок-бабка

Промислове значення мають лящ, судак, щука, сом, густера, підуст, чехоня, карасі, плітка та окунь – найбільш поширені і масові види риб.

Навесні та влітку в невеликих водоймах можна знайти хвостатих земноводних – *звичайного* та *гребінчастого тритонів*, а також безхвостих – *озерну* та *ставкову жабу*, яких відносять до так званих зелених жаб, які постійно пов'язані з водоймами і не мають коричневої плями на плечі (на відміну від бурих жаб – *гостромордої* та *трав'яної* (див. стор. 91)). Вони можуть утворювати між собою гібриди. Озерна жаба – одна з найбільших у нашій фауні. Довжині її тіла може досягати 17 см. Відомі випадки, коли вона хапала навіть каченят! А стегенця її родички – ставкової жаби, у Франції вживають у їжу і на латинській мові вона має назву “ескулента”, що означає – їстівна.

Звичайний тритон

Гребінчастий тритон

З неглибоких водойм та заплавлених озер також можна почути голоси *джерелянок* (про яких вже згадувалось раніше (див. стор. 92)).

Озерна жаба

Ставкова жаба

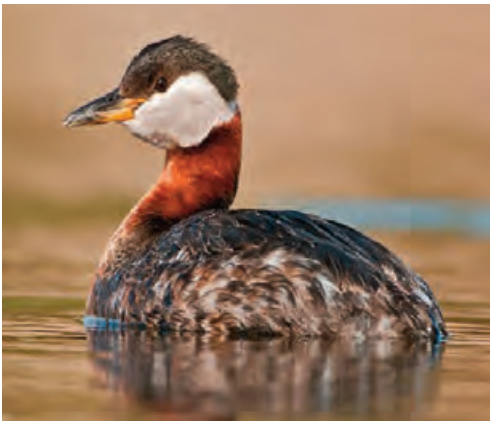
Болотна черепаха

На водоймах знаходять собі їжу та будують свої гнізда цілий ряд птахів. Серед них такі досить звичайні наші види, як *пірникоза велика*, або *чомга*, *пірникоза мала*, *пірникоза чорношия*, *пірникоза сірощока*. Ці птахи не тільки добре плавають, а й гарно

Іноді можна побачити *болотну черепаху*, яка гріється на сонці на якійсь корязі, чи *вужа*, який досить швидко пливе від берега до заростей очерету чи рогозу, вистривши над водою лише голову.

Пірникоза велика, або чомга

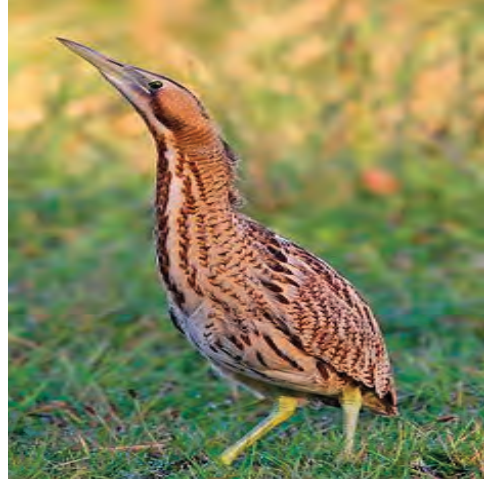
пірнають. На пальцях їх ніг є широкі шкіряні оторочки, які допомагають їм досить швидко плавати. А от літають вони відносно незграбно, довгий час розганяючись по воді. Найбільший з них, *пірникоза велика*, за розмірами дещо менший за крижня, *сірощока* – менша за нього. Інші види пірникоз ще менші за розмірами. На голові цих птахів влітку помітні чуби – жмутки довгого пір'я різного кольору. Цікаві вони і тим, що будують гнізда, які плавають на поверхні во-

Пірникоза сірощока

дойм (наприклад, пірникоза велика або чомга).

У заростях очерету, рогузів живуть і будують свої гнізда *бугай* та *бугайчик*, Це невеликі родичі чапель.

Бугай трохи більший за сіру ворону, але з довгою, як у чапель шиєю і довгим гострим дзьобом, з рудувато-вохристим з повздовжніми плямами оперенням, веде прихований спосіб життя. Свою назву дістав за ті звуки, що видає. Вони трохи нагадують віддалене ревіння бугая, причому видає ці звуки він зануривши дзьоб у воду.

Бугай

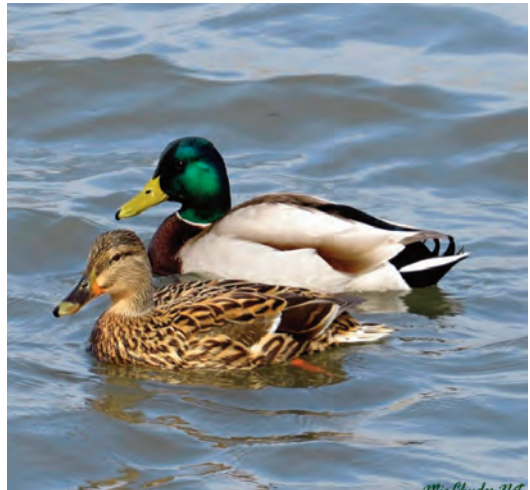

Квак

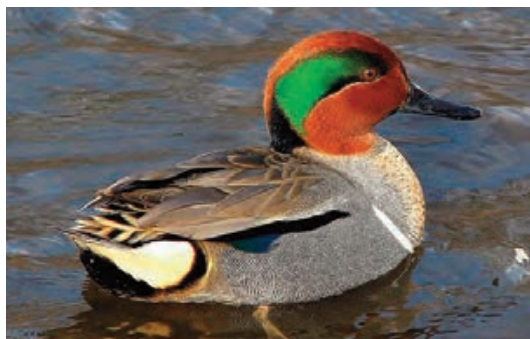
Квак – майже такий же за розмірами, з попелясто-сірою шиєю та грудьми, чорною спиною і шапочкою на голові. Коли сидить, голову втягує у плечі. *Бугайчик* – розміром з галку. Забарвлення у самця дуже схоже на квака.

Також у заростях гніздяться різноманітні види качок: *крижень*, *чирянки* (*мала* та *велика*), *нерозень*, *шилохвіст*, *широконіска*, *попелюх* (*червоноголова чернь*), *білоока чернь*, *чубата чернь*.

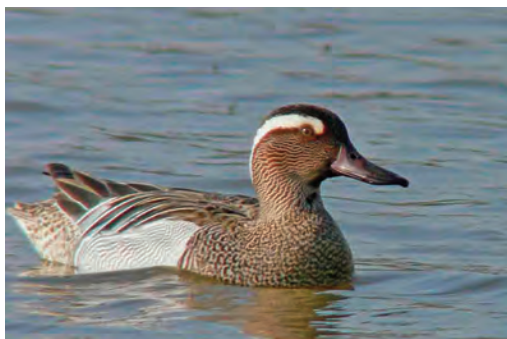
Найбільша з них – *крижень*, який добре всім відомий, оскільки є предком свійської качки. Досить часто ці птахи зостаються в нас зимувати на незамерзаючих ділянках великих і малих річок та озер. Інші качки менші від крижня за розмірами, мають строкате сіро-коричневе вбрання. *Черні* також менші за розмірами від крижня, мають контрастне, строкате червоно-біло-чорне вбрання, можуть добре пірнати.

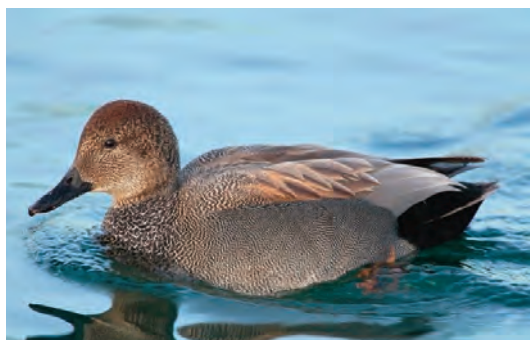
Крижень

Мала чирянка

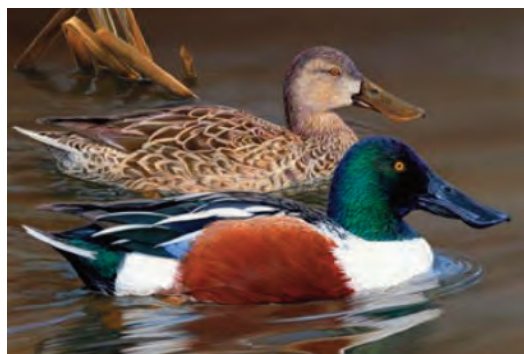
Велика чирянка

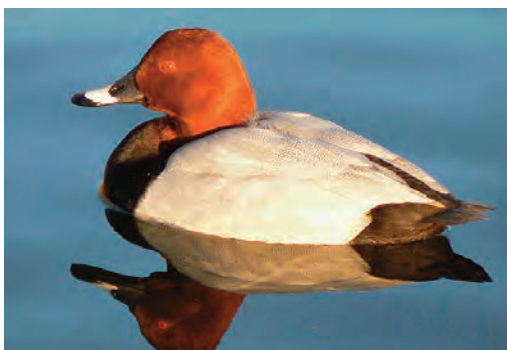
Нерозень

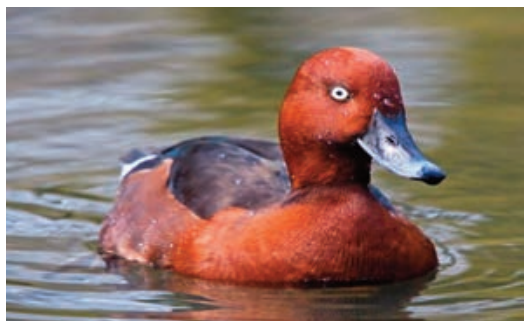
Шилохвіст

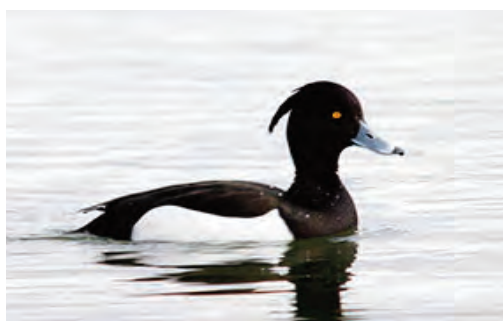
Широконоска

Попелюх (червоноголова чернь)

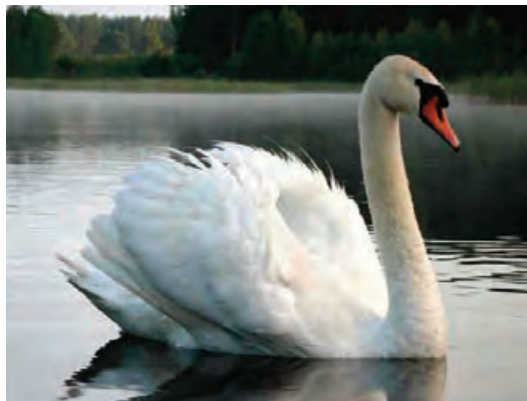

Білоока чернь

Чубата чернь

Під час весняних та осінніх перельотів на водоймах чи поблизу них можна побачити *лебедів (шипун та кликун)*, які можуть навіть гніздитися у наших краях, а також різних *гусей (сіру гуску, велику білолобу гуску, малу білолобу гуску, гуменника)*.

Лебідь шипун

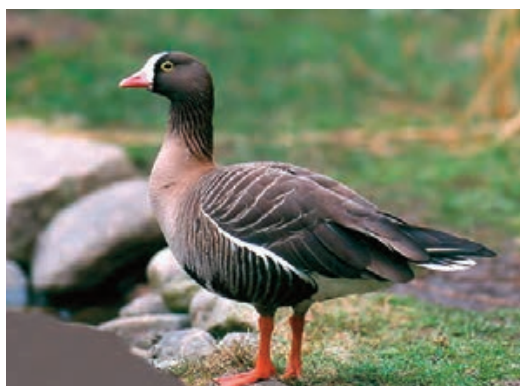
Лебідь кликун

Сіра гуска

Велика білолоба гуска

Мала білолоба гуска

Гуменник

Лиска

ми ніг, то плавають вони повільно, зате добре лазять по заростях водних рослин, в тому числі по листках латаття на поверхні води. Цьому допомагають довгі пальці, що значно збільшують площу опори і зменшують питому вагу тіла птаха.

Погонич

але схожа на нього за виглядом і поведінкою; **пастушок** – помітно менший за водяну курочку, має досить довгий і трохи зігнутий донизу дзьоб.

Всі ці птахи ведуть потайний спосіб життя, активні ввечері і вночі, і тому побачити їх важко.

І хоча не мають вони на досить довгих пальцях плавальних перетинок, всі охоче плавають і пірнають. Зверху в них забарвлення коричневе з пістрявинами, знизу – голубувато-сіре, ноги зелені або жовті.

Можна там також побачити **лиску** та **водяну курочку**. **Лиска** трохи більша за сіру ворону, має матове чорне вбрання. Дзьоб та лобова бляшка – білі, добре помітні здалеку. **Водяна курочка** менша за розмірами (з голуба), також майже чорна, з білим підхвістям, червоним дзьобом та бляшкою, зеленими ногами. Оскільки лиска і водяна курочка не мають плавальної перетинки між пальця-

Водяна курочка

Поруч з ними у заростях водних рослин живуть інші пастушкові: схожий на деркача, але дещо менший за розмірами, **погонич**, голос якого нагадує свист батога “кьюїть...”, що повторюється багато разів; **мала курочка**, менша за погонича,

Пастушок

Сіра чапля

Чепура велика трохи менша за розмірами, вся чисто біла і зустрічається у нас в області іноді у колоніях разом з сірими чаплями.

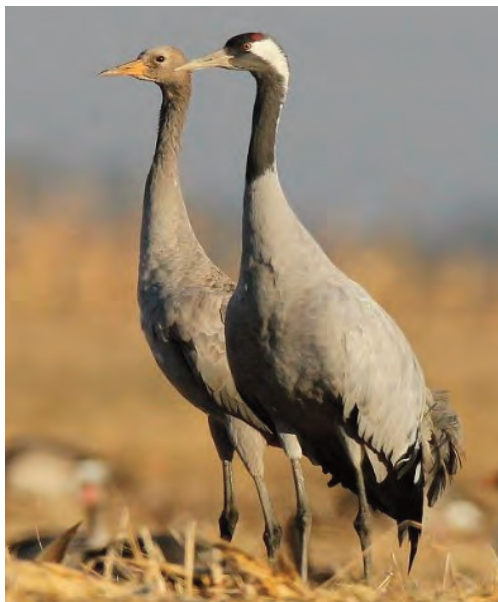
Чепура велика

Схожий на них *сірий журавель*, але він належить до іншого ряду – Журавлеподібних (куди, до речі, належать і описані вище пастушкові). Він має чорні голову та шию, червону пляму на потилиці. Це дуже обережний птах, і гніздиться виключно на болотах.

Білий лелека

А от його голос, характерне „курликання”, можна почути навесні і восени досить часто з дніпровських луків.

Сірий журавель

На берегах водойм та на мілководді знаходять собі притулок та їжу *сіра чапля*, *чепура велика*, *білий лелека*. *Сіру чаплю* легко впізнати у природі за довгою шиєю та дзьобом, а у польоті – за звичкою складати шию у вигляді латинської букви „S”.

У воді та біля неї знаходять собі їжу й **кулики**. Найменший з них – **пісочник малий**, розмірами менший від шпака. Спина, крила та верх голови в нього коричневі, наддзьобок чорний, навколо ока жовте кільце. Низ тіла білий. На шиї – чорне кільце. Оселяється він на піщаних косах річок та озер, тому його гніздо (невелика ямка у піску з 3-4 сірувато-бурими, з темними ряботинами яйцями) знайти не так вже й важко.

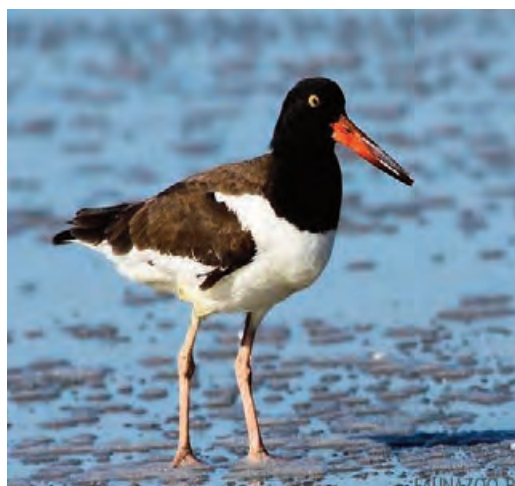

Пісочник малий

Коловодник лісовий

Про інших куликів ми вже згадували. Це – **коловодник лісовий**, **коловодник звичайний** (див. стор. 93), **брижач** (див. стор. 93) (зустрічається в нас під час перельотів), **грицик великий** (див. стор. 94), **коловодник великий** (див. стор. 93), **набережник** тощо. Але найбільш цікавим і гарним з них є, мабуть, **кулик-сорока**. Це великий кулик (розміром з сіру ворону) з чорно-білим контрастним вбранням, досить довгим червоним дзьобом і червоними ногами. І хоча цей птах занесений до Червоної книги України, на наше щастя ми ще можемо його бачити по всій Десні (а інколи, мавіть, і в межах міста Чернігова).

Кулик-сорока

Набережник

Орлан-білохвіст

Рудий шуліка трохи більший за розмірами за *чорного шуліку* (див. стор. 61), має досить довгі крила та хвіст з більш глибокою вирізкою на кінці (наче у ластівки). Цей рідкісний птах, занесений до Червоної книги України, відмічений на гніздуванні лише у північних та центральних районах Чернігівщини.

Болотяний лунь

який добре всім відомий (за розмірами він з сіру ворону, має сірі крила та спину, білий низ та коричневу голову). Гніздяться ці птахи колоніями, в яких може налічуватись понад 500 гнізд. Такі колонії існують і поблизу м. Чернігова.

Біля водойм гніздяться та знаходять собі їжу і деякі хижі птахи. Це, зокрема, *орлан-білохвіст*, *чорний* та *рудий шуліки*, *болотяний лунь*. *Орлан-білохвіст* – дуже великий птах з розмахом крил до 2-2,5 м. Крила довгі і широкі (махові пера у польоті розчепірені). Хвіст короткий, клиноподібної форми. Дорослий птах темно-бурий, з більш світлою головою і шиєю, білим хвостом. В області його відмічають на гніздуванні у лісах поблизу Дніпра. Він також занесений до Червоної книги України і потребує охорони.

Рудий шуліка

Болотяний лунь за розмірами трохи більший за сіру ворону. Зверху птах темно-бурий з сірим хвостом та чорними кінцями крил. Голова і частина шиї світло-бурі. Оселяється він на болотах з густими заростями очерету та рогазів. Цей птах має здатність до вертикального зльоту та посадки. Полює він на різних водних та коловодних птахів.

Одними з найбільш відомих птахів, життя яких пов'язане з водою є *мартини* та *крячки*. З мартинів в нас зустрічається один представник – *звичайний мартин*,

Звичайний мартин

з сірою спиною та крилами, білим хвостом та низом, чорною шапочкою на голові та червоним дзьобом. Хвіст в нього має глибоку (наче у ластівки) вирізку. Живиться він рибою, як і інші крячки, за якою з розльоту пірнає у воду. Політ в нього дуже характерний – легкий, з глибокими змахами крил, під час яких тіло крячка немов би підкидається вгору. А гніздиться він на піщаних косах та берегах річок, інколи разом з малим крячком.

Про **крячків** ми вже згадували, але крім вищезгаданих **білокрилого**, **чорного** та **малого** (див. стор. 97), над нашими річками та озерами ми можемо постійно спостерігати ще один вид – **річкового крячка**. За розмірами він найбільший серед крячків (але менший за мартина),

Річковий крячок

У стрімких берегах річок або схилах горбів понад водоймами, роблять собі гнізда **щурики**, або **берегові ластівки** та **голубі рибалочки**. **Щурики** – це найдрібніші з ластівок, сірувато-бурі зверху та бруднувато-білі знизу, гніздяться цілими колоніями і є найбільш численними серед ластівок. Вони постійно з уривчастими криками, що нагадують крик міської ластівки, ширяють понад водою.

Берегова ластівка (щурик)

Голуба рибалочка – трохи більший за горобця птах, з порівняно великою головою, довгим прямим дзьобом, короткими крилами, ногами і хвостом. Верх тіла зеленкувато-голубий (на сонці блищить наче металічний), з дрібними цяточками на голові і крилах. Низ тіла яскра-

Голуба рибалочка

во-рудий. Часто ці птахи сидять нерухомо над водою на гілці дерева або куща і виглядають рибу, за якою вони час від часу стрімко пірнають у воду.

Річкова кобилочка

Очеретянки – це пташки менші за розмірами від кобилочок, та й голоси в них зовсім інші. Пісні очеретянок – це в більшості квапливе, без пауз, тривале щebetання з повторенням різноманітних свистових і тріскучих звуків. А от найбільша з очеретянок – *велика*, або *дроздовидна очеретянка*, має більші розміри (зі шпака), і гучний тріскучий голос, яким неначе вимовляє: „карась... карась... рак ... лінь...лінь...лінь”. Гніздяться ці птахи у заростях очерету. Про *очеретяну вівсянку* ми вже згадували раніше (див. сторю 95).

Синиця ремез

А з заростей очерету та рогузів на всіх водоймах на Чернігівщині можна постійно чути голоси *очеретянок* (див. стор. 96), *кобилочок* та *очеретяної вівсянки* (див. стор. 95).

Кобилочки (*солов'їна*, *річкова* та *цвіркун*) – це невеликі (з горобця) пташки з схожим рудувато-бурим забарвленням, та подібною до цвіркотіння цвіркуна голосами („зер-зер-зер-зер...” або „зіррр-зіррр-зіррр...”).

Велика очеретянка

На гілках різних дерев, які звисають над водоймами, можна знайти гніздо-рукавичку, яке збудувала невеличка *синиця-ремез*. Голова і шия в неї білі, через око йде чорна смуга, спина та крила іржасто-руді, низ жовтувато-білий з коричневими плямами на грудях. Голос в неї – протяжний, тонкий свист „тсііі... тсііі...”.

На озерах у заплавах річок можна також побачити „хатки” **бобрів**, а на берегах – сліди їх діяльності – підгризені та повалені дерева. **Бобер** – це найбільший гризун нашої фауни. Довжина його тіла сягає 1 м, а вага – 20-30 кг. Його незграбне міцне тіло вкрите густим темно-коричневим волоссям. Живляться бобри деревами з м’якою деревиною: осиками, тополями, березами, вербами. Для підтримання постійного рівня води у водоймах вони роблять з шматочків стовбурів дерев, гілок та мулу міцні греблі, які можуть сягати завдовжки у десятки метрів.

Бобер

Хатка бобра

“Робота бобра”

Ондатра

Значно менший за розмірами ще один гризун, життя якого пов’язане з водою – **ондатра**. Ця акліматизована тварина вже давно стала звичайною у нашій фауні. Вона досягає ваги до 2 кг і добре пристосована до водного способу життя. Може добре плавати і пірнати. Селиться вона у тихих водоймах та на болотах. Так як і бобер, будує „хатки” з трави і землі або живе у норах. Живиться трав’янистою рослинністю. Може, однак, поїдати і тварин: раків, молюсків, рибу, жаб, ікру. Як і бобер, має цінне хутро і тому є об’єктом полювання.

Водяна полівка

Є в нашій фауні представники ряду Комахоїдних, життя яких також пов'язане з водою. Це *кутора звичайна*. *Кутора звичайна* – найбільша з землерийок, що пристосувалась до напівводного способу життя. Вона добре плаває і пірнає, може швидко бігати по дну. Хутро в неї у воді не намокає. Пальці і краї лап оторочені пружним волоссям, а хвіст має кіль з довгого волосся. Живиться вона комахами, червами, молюсками, мальками риб, жабами, пуголовками. Риє нори у березі.

Кутора звичайна

Хохуля – це дуже цікава тварина, бо предки її жили на Землі ще 30 млн. років тому! За своїм зовнішнім виглядом вона трохи схожа на велику землерийку, а за розмірами – на щура, довжина її тіла може сягати до 22 см, а вага – до 520 г. Хвіст – товстий, стиснутий з боків, майже дорівнює довжині тіла. Передня частина голови витягнута у довгий рухомий і розширений на кінці хоботок. Очі в неї малі, вушні отвори мають вигляд вузьких щілин. Задні кінцівки розвинуті краще, ніж передні, між пальцями на них натягнута плавальна перетинка. Тіло вкрите густою, блискучою шерстю, з густим підшерстком. Верхня частина – коричнева, нижня – сріблясто-сіра. На суші ця тварина майже безпорадна і стає легкою здобиччю ворогів, зате вона чудово почуває себе у воді. Ця тварина занесена до Міжнародної червоної книги та Червоної книги України, тому потребує охорони. Місця її знахідок на території області – це північні райони та береги річки Сейм.

Хохуля

рина майже безпорадна і стає легкою здобиччю ворогів, зате вона чудово почуває себе у воді. Ця тварина занесена до Міжнародної червоної книги та Червоної книги України, тому потребує охорони. Місця її знахідок на території області – це північні райони та береги річки Сейм.

Видра

ними гризунами), комахоїдними, птахами та їх яйцями.

Норка європейська, або **звичайна** – також має пристосування до водного способу життя. Довжина її тіла сягає 43 см, вага – до 800 г. Живиться вона різними тваринами: раками, жабами, гризунами, які живуть у воді або біля неї. Зараз ця тварина потребує охорони, бо витісняється більшою за розмірами та агресивнішою **американською норкою**, чому й потрапила на сторінки Червоної книги України.

Норка європейська

На піщаних косах та грузких берегах водойм можна побачити сліди двох хижих тварин, життя яких також пов'язане з водоймами. Це – **видра** та **європейська норка**. **Видра** – досить великий звір, який досягає довжини тіла 55-95 см і ваги до 6-10 кг. Кінцівки в неї короткі, стопоходячі, пальці на них з'єднані між собою плавальними перетинками. Хутро коротке, густе, не змочується водою. На спині – темно-буре, на череві – брудно-біле. Живиться вона в основному рибою (до 30 видів), раками, земноводними, зрідка – ссавцями (водяними полівками та іншими мишовид-

СИНАНТРОПНА РОСЛИННІСТЬ

Бур'яни складають особливу групу рослин, які ростуть на оброблюваних ґрунтах серед культурних рослин, по узбіччях доріг, по пустирях, тобто у таких місцях, де вони зазнають прямого чи побічного впливу з боку людини.

Бур'яни, що ростуть на ланах, у садах, на пасовищах, завдають значної шкоди сільському господарству, яка полягає у тому, що:

- вони поглинають з ґрунту ті ж самі поживні речовини, які потрібні і культурним рослинам, і тим виснажують ґрунти;

- вони пригнічують і затемнюють культурні рослини, відбирають в них життєвий простір;

- затіняючи ґрунт, знижують його температуру, що призводить до зниження корисної діяльності мікроорганізмів у ґрунті, до зменшення поглинальної здатності коренів культурних рослин;

- поглинаючи вологу з ґрунту, вони висушують його і збільшують дефіцит вологи для культурних рослин;

- бур'яни можуть бути осередками розповсюдження грибкових і бактеріальних хвороб, а також шкідників сільськогосподарських рослин;

- бур'яни можуть викликати полягання культурних рослин, що ускладнює механізоване збирання врожаю, викликає його втрати;

- знижують якість врожаю, оскільки високою є засміченість насіння і зерна культурних рослин, погіршують якість продуктів, які виготовлені з них.

Бур'яни за своїми біологічними особливостями дуже різноманітні. Одні з них ростуть на оброблюваних ґрунтах (ланах, городах, у садах), інші – на необроблюваних (дорогах, пасовищах), де вони піддаються витоптуванню, треті – ростуть на пустирях, біля огорож і парканів, на смітниках, які забруднені різноманітними органічними рештками.

В залежності від того, де вони ростуть, всі бур'яни поділяються на 3 групи:

1 група – бур'яни ланів (польові бур'яни);

2 група – придорожні бур'яни;

3 група – бур'яни, що ростуть на пустирях, або рудеральні рослини.

ПОЛЬОВІ БУР'ЯНИ

Польові бур'яни ростуть серед культурних рослин або поблизу них, де ґрунт зазнає чи зазнавав тієї чи іншої обробки. Біологічні особливості цієї групи рослин полягають у тому, що вони пристосувались у процесі еволюції до спільного існування разом з культурними рослинами, до механічних пошкоджень під час різноманітної обробки ґрунту, а також до самозбереження при постійному прагненні людини знищити їх.

Багато пристосувальних особливостей польових бур'янів пов'язані з їх розмноженням. Більшість з них дають величезну кількість насіння. Наприклад, одна рослина *грициків звичайних* дає 73 тис. насінин, *лутиги* – більше 100 тис., *цириці (амаранту)* – до 600 тис., *осоту польового* – до 35 тис. насінин, в той самий час як хлібні злаки дають в середньому приблизно лише 200 насінин.

Проростання насіння у деяких бур'янів проходить недружно, може розтягуватись на декілька років, при цьому воно не втрачає схожості (*гірчиця польова, грицики звичайні* та інші).

Насіння та плоди польових бур'янів мають найрізноманітніші пристосування до розповсюдження. Так, сім'янки *жовтого осоту польового*, *осоту польового*, *скереди покривельної*, *кульбаби лікарської* мають легючки; плоди *череди трироздільної*, *липучки відхиленої*, *підмаренника чіпкого*, *мишію сизого* мають причіпки, колючки, гачечки, які сприяють їх розповсюдженню людиною та тваринами.

Багато насіння і плодів бур'янів мають здатність зберігати схожість після того, як пройдуть через травну систему птахів та звірів, що дозволяє їм швидше розповсюджуватись.

Крім насінневого розмноження, у бур'янів спостерігається вегетативне розмноження: кореневищами (*хвоц польовий*, *пирій повзучий*, *чистець болотний*, *підбіл звичайний*), кореневими паростками (*жовтий осот польовий*, *осот польовий*, *берізка польова*, *льон звичайний*, *щавель горобиний*).

Розміщення польових бур'янів на ланах зумовлюється їх біологічними особливостями. Різні види бур'янів засмічують різні культурні рослини. Тому їх поділяють на 4 групи:

1. Бур'яни, які найчастіше і рясніше зустрічаються на чистих парах. Це *фіалка польова*, *грицики звичайні*, *конюшина повзуча*, *ромашка непахуча*, *жовтушник лакфіолевидний*.

Фіалка польова

Грицики звичайні

Конюшина повзуча

Ромашка непахуча

Жовтушник лакфіолевидний

Метлюг звичайний

2. Бур'яни, які ростуть в озимині: *метлюг звичайний, сокирки польові, бромус житній, волошка синя.*

Сокирки польові

Бромус житній (стоколос)

Волошка синя

Гірчиця польова

3. Бур'яни, які найчастіше зустрічаються у посівах ярих культур: *гірчиця польова*, *капуста польова*, *редька дика*, *гірчак берізковидний*, *чистець болотяний* та інші.

Капуста польова

Редька дика

Гірчак берізкоподібний

Чистець болотяний

4. Бур'яни, які зустрічаються у посівах різних культур: *осот польовий*, *жовтий осот польовий*, *пирій повзучий* (див. стор. 74), *лобода біла*, *талабан польовий*.

Осот польовий

Жовтий осот польовий

Лобода біла

Талабан польовий

По відношенню до місця зростання всі польові бур'яни поділяються на 2 групи: спеціальні, або обов'язкові та випадкові, або необов'язкові. До першої групи відносяться ті бур'яни, що живуть тільки серед культурних рослин на ланах. Якщо ж вони опиняються у природних рослинних угрупованнях на луках, в лісі чи на болоті, то як занесені, триматись там довго не можуть і поступово зникають.

Види бур'янів, які належать до другої групи, можуть жити не тільки серед культурних рослин, але й серед інших рослинних угруповань, наприклад, на луках. До них можна віднести *зірочник злаковидний*, *хвощ польовий* та інші.

Зірочник злаковидний

Хвощ польовий

Не дивлячись на негативну роль бур'янів, треба відмітити і деяке їх корисне значення. В першу чергу, деякі з них є лікарськими рослинами. Це *грицики звичайні*, *волошка синя*, *деревій майже звичайний*, *остудник голий*, *підбіл звичайний*, *кульбаба лікарська*, *курчачі очки польові* та інші. Можуть вони використовуватись і як кормові рослини (*зірочник середній*, *лобода біла*).

Таким чином, знищуючи бур'яни, ми повинні думати і про можливість їх використання.

Деревій майже звичайний

Остудник голий

Підбіл звичайний

Кульбаба лікарська

Курячі очки польові

Подорожник великий

ПРИДОРОЖНІ БУР'ЯНИ

Придорожня рослинність – це рослини узбіччя доріг і стежок, лужків біля домів, вигонів. Оскільки рослини у цих місцях утоптуються людиною та тваринами, вискубуються птахами та тваринами, їх пристосованість спрямована, в основному, на перенесення цих несприятливих умов. Ця пристосованість виражається у низькорослості, пружності стебел та у невеликих розмірах рослин.

Коренева система придорожніх рослин звичайно поглиблена, оскільки ґрунт, на якому вони ростуть, ущільнений, швидко висихає і тому рослини змушені отримувати вологу з більш глибоких шарів ґрунту. Придорожні рослини відносяться і до світлолюбних. Маючи невеликі розміри, вони не здатні існувати серед високих рослин або в якомусь іншому угрупованні.

Простягнуте, притиснуте до землі положення придорожніх рослин захищає їх від пошкоджень при витоптуванні та ускладнює скасування тваринами. У різних рослин ця пристосованість забезпечується по-різному. Деякі з них мають укорочені стебла і прикореневу розетку листків. До подібних рослин належать *подорожник великий* та *кульбаба лікарська*. У листках цих рослин є багато механічних тканин, які запобігають розчавленню листових пластинок. Листкові розетки ж, прикриваючи ґрунт, сприяють збереженню в ньому вологи та заважають проростанню інших рослин.

Інша група придорожніх рослин для захисту від пошкоджень утворює довгі повзучі пагони, які щільно притиснуті до ґрунту, або частково підняті над ним. Такі рослини, як *перстач гусячий*, *жовтець повзучий*, наприклад, утворюють на довгих пагонах укорочені, з розетками листків. У вузлах повзучі пагони укорінюються. А у *конюшини повзучої* та *гірчака звичайного* на пагонах утворюються багаточисленні дрібні листки, які не зминаються.

Серед придорожніх рослин зустрічаються й такі, що мають прямі, пружні стебла, які також не зминаються. Наприклад, це *хамоміла запашна*, *деревій майже звичайний*. В них листкові пластинки багаторазово розчленовані на вузькі долі, завдяки чому вони не розриваються, коли по них хтось ходить.

Перстач гусячий

Жовтець повзучий

Хамоміла запашна

Кропива дводомна

Грицики звичайні, які ростуть на відкритих місцях, також мають коротке без листків стебло, що не зминається, і листки, що розташовані у прикореневій розетці. Якщо ж вони ростуть під запоною інших рослин, зовнішній вигляд їх змінюється: на стеблі з'являються листки.

Квітконосні пагони у придорожніх рослин найчастіше короткі, без листків, пружні. Квітки дрібні, на коротких квітконіжках, або сидячі, чи зібрані у компактні суцвіття (голівка, колос, кошик).

Дрібне багаточисельне насіння придорожніх рослин прилипає разом з грязюкою до коліс, до взуття людей, до кінцівок птахів та тварин і, таким чином, розповсюджується на великі відстані.

Крім того, рослини з повзучими пагонами здатні швидко розмножуватись вегетативним способом. Так, **перстач гусячий** за сприятливих умов за один вегетаційний період може утворити більше ста дочірніх рослин.

РУДЕРАЛЬНІ РОСЛИНИ (рослини пустирів)

Рудеральна рослинність зустрічається на територіях, які майже не відвідуються людиною, поблизу осель, або на ділянках, що покинуті людиною – на пустирях, під парканами, біля тваринницьких ферм, на схилах залізничних доріг та в інших місцях, де ґрунт збагачується різним сміттям.

Ця група рослин росте звичайно на добре дренованих ґрунтах, які багаті на органічні речовини і мають нейтральну реакцію Це – нітрофільні рослини, для нормального росту і розвитку яких потрібна велика кількість азоту у ґрунті.

Характерною особливістю рудеральних рослин є потужний ріст та здатність розростатись у боки, від чого утворюються зарості. По відношенню до світла рудеральні рослини є, скоріш за все, тіншовитривалими: багато з них добре розвивається у тіні парканів, під кущами, з тіншової сторони будівель. Якщо ж вони ростуть на відкритих місцях, то маючи потужний ріст, затіняють одне одного. До рудеральних рослин належать: **кропива дводомна, чистотіл великий, розрив-трава дрібноквіткова**, види **лободи** та інші. Багато з цих рослин мають захисні пристосування, які захищають їх від знищення та пошкод-

жень. Так, *кропива* має на стеблах і листках жалкі волоски, *осот польовий* і *щетинистий*, *будяк кучерявий* – захисні колючки. Багато рудеральних рослин містять отруйні, гіркі чи пахучі речовини, які роблять їх непридатними до вживання для тварин (*блекота чорна*, *болиголов плямистий*, *чистотіл великий*, *полин звичайний*, *молочай прутковидний*). Потужний їх ріст також є захистом від пошкоджень та витоπτування. Великі і важко прохідні зарості *лопуха справжнього*, *полину*, *будяка*, *нетреби* на узбіччі доріг, під парканами та в інших місцях людина обминає, а тварини не їдять, що рятує ці рослини від пошкоджень і знищення.

Чистотіл великий

Розрив-трава дрібноквіткова

Осот щетинистий

Будяк кечерявий

Блекота чорна

Болиголов плямистий

Полин звичайний

Молочай прутувидний

Лопух справжній

Нетреба колюча

ТВАРИННИЙ СВІТ АГРОЦЕНОЗІВ

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ САДІВ ТА ЯГІДНИКІВ

Коли заходиш до саду, не можна не помітити величезної кількості комах, які перелітають з місця на місце, сидять на листках та квітках рослин. Плодовий сад характеризується як біоценоз, що цілком склався і має порівняно постійний склад фауни безхребетних.

В саду зустрічається велика кількість *метеликів*. Частина з них живе в саду постійно. Їх гусінь живиться листям дерев та трав'янистих рослин, інші – залітають до саду для живлення. Серед постійних мешканців саду велика кількість шкідників. На Україні виявлено близько 500 видів комах, які пошкоджують плодові дерева та ягідники. Але ще більше відомо видів корисних комах. Одні з них є запилювачами, інші – хижаками і паразитами шкідників. Велика частка серед мешканців саду і таких, що живуть на різноманітних трав'янистих рослинах, не завдаючи шкоди деревам та кущам.

Заходячи до саду, ви неодмінно побачите метеликів з родини Німфалід – *адмірала*, *павичево око денне*, *кутокрилку* та інших. Вони живляться нектаром різноманітних квітів та соком гниючих плодів. Особливо у великій кількості вони збираються в садах під осінь. Гусениці *адмірала*, *павичевого ока денного* розвиваються на кропиві, хмелі, деяких інших рослинах і шкоди культурним деревам і кущам не завдають, і лише гусениці *кутокрилки* розвиваються на груші, сливі і інколи можуть шкодити цим деревам.

Шкідником саду є і *білан жилкуватий* з родини Біланів. Колись цей вид зустрічався в значній кількості. Останні 15-20 років його чисельність значно скоротилась. Це досить великий метелик (розмах крил 50-70 мм), на білих крилах має чорні жилки. За цю особливість він і отримав свою назву – жилкуватий. Самка відкладає купками до 250 жовтих яєць, найчастіше – на нижньому боці листків. Гусениці його об'їдають листя яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, глоду, черемхи та інших плодових дерев з родини Розоцвітих. Перелинявши протягом літа 2 рази, гусениці перед настанням холодів влаштовують гнізда, де і зимують. У кожному такому гнізді буває від 10 до 70 гусениць. Навесні вони вилазять зі своїх гнізд і поїдають листя, бруньки, і квітки на деревах. У кінці травня – на

початку червня гусениці заляльковуються. Днів через 10-12 з лялечок виходять метелики. При цьому виділяються криваво-червоні випорожнення. Тому, коли гусениць багато, дерево немовби забризкане кров'ю. Під час дощу з такого дерева капають немовби „криваві” краплі. Це якраз і стало основою для виникнення легенди про криваві сльози Богоматері.

Білан жилкуватий

Досить часто наприкінці весни та на початку літа на деревах можна побачити невеликих (до 1,5 - 2 см) гусениць, які живуть у павутинних кублах. У деякі роки павутинням можуть бути затягнуті цілі дерева, особливо слива, алича. Це гусениці *молей*, що належать до родини Молей горностаєвих. Забарвлення їх крил відбиває назви цих тварин – дрібні – чорні цяточки на білому фоні.

Гусениці *молі яблуневої* живуть на різних плодових деревах, проте більше на яблунях. Зимують вони у корі гілок дерев під дрібними, бурувато-сірими овальними щитками з слизової речовини, яку виділяють самки метеликів при відкладанні яєць. На початку весни дрібні гусениці залишають зимові укриття і вгризаються у тканини молодих листочків. Незабаром гусениці виходять з таких ходів (мін) і живляться тканиною листків, обплутуючи їх павутинням. У червні, не виходячи з гнізд, гусениці заляльковуються в білих коконах. Днів через десять з лялечок виходять маленькі (розмах крил 18-22 мм) метелики, які літають увечері і вночі.

Міль горностаєва яблунева

Великої шкоди садам, особливо яблуням, завдає також невеличкий метелик (розмах крил 15-19 мм) – *плодожерка яблунева* з родини Листокруток. Цей метелик сіривато-бурого кольору із золотаво-фіолетовими округлими плямами на передніх крилах. Таке забарвлення має захисне значення. Літають ці метелики вночі, живуть недовго і тому виловити їх досить важко. Самки ж відкладають яйця по одному, найчастіше на плоди яблунь, слив, груш, абрикосів. Гусінь, яка виходить з яєць, через шкірочку плода вгризаються в його середину, спричиняючи характерне пошкодження

Плодожерка яблунева

яблук – „червивість”. Пошкоджені яблука падають на землю. На поверхні таких яблук можна помітити один або декілька отворів, з яких звичайно стирчить червоточина (екскременти гусені). Сама є гусениця має світло-рожеве забарвлення, а ніг у неї – 8 пар. Кожна гусениця може зіпсувати 2-4 плоди. Доросла ж гусениця заляльковується у коконі у тріщинах кори.

Значної шкоди садовим і ягідним насадженням завдають різні види *попелиць* (ряд Рівнокрилих хоботних). Досить поширеним і небезпечним шкідником плодових дерев є *попелиця яблунева зелена*. Крім яблуні вона пошкоджує грушу, сливу, горобину, глід. Яйця цього виду зимують на одно та дворічних пагонах біля бруньок. У квітні з них вилуплюються личинки, які чотири рази линяють і перетворюються на безкрилу, живород-

Попелиця яблунева зелена

Небезпечним шкідником яблуні є і **попелиця кров'яна**. На пошкоджених нею деревах розвиваються білі пухнасті колонії, вкриті сизувато-білим пушком. Безкрилі партеногенетично самки цього виду мають буре або темно-буре забарвлення тіла. Крилаті самки чорного кольору з темно-бурым черевцем. Великої шкоди ягідним куштам завдають інші види попелиць: **велика смородинова** та **агрусова**.

Медяниця яблунева

ді медяниці активно живляться, проколюючи шкірку листків яблуні, і швидко ростуть. На пошкоджених листках з'являються крапельки солодкуватої рідини (так звана „медяна роса”). У щілини на корі яблуні самки відкладають яйця і після цього гинуть. Яйця перезимовують. Навесні з них вилуплюються дуже дрібні личинки. Личинки проколюють бруньки й висають з них сік. На відміну від дорослих листоблішок личинки не стрибають.

Грушу пошкоджує інший вид цього роду – **медяниця грушева**. Забарвлення її тіла червонувато-буре, довжина – 2,5-3 мм. Зимуює вона на стадії імаго під корою або опалим листям.

ну,- партеногенетично самку - заснувальницю. А вона вже народжує до 80 живих личинок, розвиток яких триває приблизно два тижні. Протягом літа ця попелиця може дати до 15 генерацій личинок.

Попелиця кров'яна

Якщо обтрусити одну-дві гілки яблуні, то можна побачити дрібних блідо-зелених або жовто-зелених комах. Це – **медяниця яблунева**. Ці комахи мають дахоподібні складені крила і досить довгі вусики. Довжина їх тіла становить 2,6-2,9 мм. Своїм зовнішнім виглядом вони нагадують попелиць, бо як і попелиці належать до ряду Рівнокрилих хоботних, але іншого підряду – Листоблішок. Свою назву вони одержали через особливість пересування. Задні ноги у медяниці стрибального типу, і, якщо доторкнутись до комахи пальцем, вона зробить великий стрибок. Крім стрибання, медяниці можуть і переповзати з місця на місце за допомогою ніг. Літають вони мало. Протягом травня – на початку червня моло-

В саду завжди можна побачити велику кількість різноманітних *жуки*, серед яких одні живляться різноманітною рослинною їжею, інші – є хижаками і поїдають безліч безхребетних, треті – живляться перегноєм.

Жуки, які живляться рослинною їжею, також завдають чималої шкоди садам.

Весною в садах часто можна побачити *хруща травневого* (див. стор. 40) з родини Пластинчастовусих. Це досить великий (2,5-3,5 см завдовжки) жук темно-бурого кольору з коричневими надкрилами. Для відкладання яєць самка закопується у ґрунт на глибину 20-30 см. За 3-4 рази самка відкладає таким чином до 70 яєць. Через 4-6 тижнів з яєць виходять личинки. Личинки хрущів живуть у ґрунті кілька років. Перший рік вони живляться перегноєм, а надалі переходять до живлення коренями рослин. Зазначаючи, що хрущі є шкідниками рослин, необхідно пам'ятати, що вони відіграють і певну позитивну роль у природних біоценозах. Обгризаючи коріння, личинки стримують розгалуження кореневої системи деревних рослин.

Вже з половини квітня можна знайти у саду маленького (3,5-4,5 мм завдовжки) жучка – *квіткоїда яблуневого* з родини Довгоносиків. Жук цей сірого або чорного кольору зі світлою смужкою на кожному надкрилі. Помітити жучка на дереві не так вже й легко, бо він забарвлений під колір кори. Самка цього довгоносика прогризає своєю головою трубку бутон квітки і відкладає туди яєчко. Личинка, яка з нього виходить, починає поїдати тичинки і маточку квітки. Якщо зірвати такий засохлий бутон, то на дні квітколожа помітити маленьку бурувато-жовту безногу личинку з чорною головою. Трохи пізніше там можна буде виявити і жовту лялечку жука. Дорослі жуки деякий час живляться листям дерев, а у липні ховаються у тріщини кори, де залишаються до осені. Восени вони перелазять до місць зимівлі.

Квіткоїд яблуневий

Малинний жук

Бруньки, квітки та листя малини пошкоджує *малинний жук*, а його личинка – ягоди. Жук цей сірувато-чорний, довжиною тіла до 4 мм, густо вкритий рудувато-жовтими волосками. Зимує жук у ґрунті під кущами малини, на глибині 15-20 см. В кінці квітня – у травні, коли ґрунт прогріється до +12° С, жуки виходять на поверхню. Жуки дуже пошкоджують бутони, вигризаючи нектарники, і відкладають туди білі видовжені яйця. Личинки вигризають квітколоже та основу ягоди. Внаслідок цих пошкоджень знижується якість врожаю малини.

Личинки живляться і під час дозрівання тому їх часто можна побачити в період збирання ягід. Досягнувши 6-6,5 мм завдовжки, вони падають на землю і заляльковуються у ґрунті. Восени з'являються дорослі жуки, які залишаються у ґрунті зимувати.

У плодкових садах та ягідниках зустрічається також і велика кількість корисних комах (хижких та паразитів), які відіграють важливу роль в житті цього біоценозу, регулюючи чисельність шкідливих форм. До корисних комах належать *жуки сонечка* (див. стор. 44) та їхні личинки, *жуки туруни*, або *жуужелиці* (див. стор. 43), *м'якотілки* (див. стор. 45), *карапузики*, *мухи-ктирі* (див. стор. 38), *мухи дзюрчалки* (див. стор. 86), *золотоочка* (див. стор. 45).

Сонечко двокрапкове

Чимало користі приносять і численні комахи, які паразитують у тілі або яйцях шкідників. Це переважно представники ряду Перетинчастокрилих, зокрема *яйцеїди* та *їздиці*. *Яйцеїди* – це комахи з родини Хальцид, які відкладають свої яйця в яйця інших комах. *Їздиці* – належать до родин Іхневмонід та Браконід. Вони відкладають яйця в тіло личинок інших комах.

Риюча оса

В садах досить часто зустрічається *сонечко семикрапкове* (див. стор. 44) з родини Сонечок. Як дорослі жуки, так і їх личинки – активні хижаки, які живляться попелицями, приносячи цим велику користь садам. Зустрічаються тут також і *сонечко двокрапкове*. Ця комаха має чорне тіло з червоними надкрилами, довжиною 3-5 мм, на яких розміщується по одній чорній плямі, або чорні надкрила, на яких розташовані 1-2 жовто-червоні плями. Як і сонечко семикрапкове, двокрапкове також живиться попелицями.

Їздець

Є серед мешканців саду і різноманітні оси – *оса германська* (див. стор. 31), *оса звичайна*, *оса французька* з родини Суспільних ос, а також представники родин Риючих ос, Дорожніх ос та Евменід.

Крім комах, плодовим та ягідним культурам завдають шкоди і деякі **кліщі** – представники класу Павукоподібних. Це, насамперед, **павутинний кліщ**, що має назву **червоний тепличний кліщ**. Павутинний кліщ – багаті́дний шкідник, який, проколюючи хоботком шкірку листків та висмоктуючи сік, виснажує рослини.

Червоний тепличний кліщ

Інший кліщик – **смородинний бруньковий** – завдає шкоди смородині. Він спричиняє деформацію бруньок, які стають здутими, всередині пухкими і не розпускаються.

Плодові кліщі є сисними шкідниками яблуні, груші, вишні.

Смородинний бруньковий кліщик

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ ГОРОДІВ ТА ЛАНІВ

Фауна безхребетних тварин городів та ланів також багата як якісно, так і кількісно. Безхребетні тварини зустрічаються тут як у ґрунті, так і на його поверхні, на рослинах.

Для біоценозу городу характерна велика група безхребетних. Одні з них пристосувались до життя лише на певних культурах, інші використовують більш-менш значну кількість видів рослин. Тут є багато рослин і тому є особливо сприятливі умови для існування різних видів комах та інших безхребетних тварин.

Поля, на відміну від городів, мають відносно щільне розташування рослинного покриття і певну одноманітність умов. Тому склад фауни безхребетних на полях значною мірою визначається видовим складом рослин. На видовий склад фауни полів впливає також різний ступінь засміченості його бур'янами. Фауна полів змінюється і у зв'язку зі змінами вегетації польових культур. Кожній фазі розвитку тією чи іншою культури відповідає певний комплекс активних стадій різних безхребетних.

У ґрунті мешкає велика кількість безхребетних: **найпростіші** (див. стор.113), **коловертки** (див. стор. 113), **нематоди** (див. стор. 113), **енхітреїди**, **дощові черви**, **молюски**, **мокриці** (див. стор. 47), **багатоніжки** (див. стор. 49), **кліщі** та **комахи** на різних стадіях розвитку. Вони складають 25-30 % від загальної біомаси організмів, які населяють ґрунт. Жива маса ґрунтових безхребетних досягає 3,5 т/га. Більшість безхребетних знаходиться у верхньому шарі ґрунту на глибині до 30 см. Експериментально доведено велике значення безхребетних тварин у процесах ґрунтоутворення. Зараз ґрунтових тварин використовують для діагностики ґрунтів, індикації їх властивостей, для зоологічного моніторин-

гу навколишнього середовища.

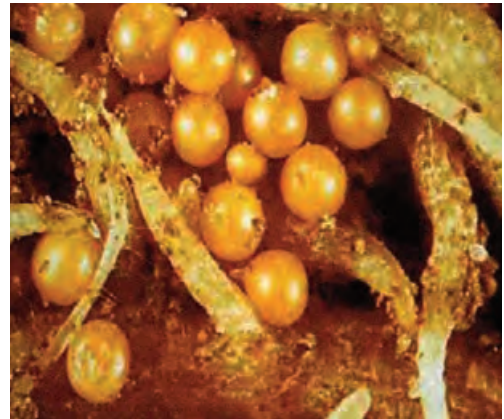
Галова нематода

ліями – мікрофаги; іншими нематодами – хижаки; здоровими тканинами рослин – фітогельмінти. Шкідливість останньої групи в рослинництві досить велика. Так, при вирощуванні овочів (огірків, томатів) в теплицях, **галові нематоди** знижують урожайність на 50 %. На полях, заражених **цукровою нематодою**, урожайність цукрових буряків знижується у 2-3 рази, а цукристість коренів досягає лише 15 %. **Вівсяна нематода** може знизити урожай пшениці на 70 %, а ячменю на 30 %. Одним з найбільш небезпечних шкідників картоплі на території нашої області є **картопляна цистоутворююча нематода**, яка викликає захворювання картоплі під назвою глободероз. Картопляна нематода є карантинним об'єктом. Захворювання небезпечне й тим, що не тільки зменшується продуктивність рослин, але й погіршуються смакові якості бульб. **Картопляна стеблова нематода** також шкодить картоплі.

Понад 90 % від педофауни (сукупності всіх ґрунтових тварин) складають ґрунтові **нематоди** (клас Нематоди, тип Круглі черви, або Первиннопорожнинні). Це мікроскопічні тварини. Звичайно у 100 см³ орного ґрунту їх нараховують до 4 000. Серед них є види, які живляться рештками рослин – сапробіонти; гіфами грибів та бакте-

Корені томатів, уражені галовою нематодою

Цисти золотистої цистоутворюючої картопляної нематоди

Дошові черви

Крім дошових червів, у ґрунті трапляються і представники іншої родини олігохет – *енхітреїди*. Це дрібні (до 20 мм завдовжки) білуваті черв'яки, з добре розвиненими щетинками. Вони живляться гумусом.

Польовий слимак

Важливою складовою частиною біоценозу ґрунту є членистоногі. На землі або у поверхневих шарах ґрунту з класу Павукоподібних можна знайти *червоного кліща* або *червонотілку шовковисту*, з класу Ракоподібних – *мокриць* (див. стор. 47), а з класу Багатоніжок – *ківсяків*, *кістянок* і *геофілів* (див. стор. 49).

Багато комах також пов'язані з ґрунтом.

Червоний кліщ

Важливу роль у процесах ґрунтоутворення відіграють *дошові черви* (клас Малощетинкові). Вони належать до кількох родин і не становлять єдиної систематичної групи. Найпоширенішим з них є дощовик. Ці тварини добре пристосовані до ґрунтового способу життя у ґрунті. Роблячи ходи, вони розпушують ґрунт, сприяють проникненню води і повітря до глибоких шарів ґрунту. Затягуючи в свої нірки опале листя, дошові черви тим самим удобрюють ґрунт. Їх екскременти також підвищують родючість ґрунту.

Енхітреїди

На поверхні ґрунту живуть наземні *червононогі молюски*, які можуть завдавати шкоди городнім культурам. Найчастіше трапляється *польовий слимак*. Особливо багато слимаків буває у вологе літо. Колір польових слимаків дуже варіює: найчастіше вони бувають забарвлені у жовтувато-білий, сірувато-рожевий або блідо-фіолетовий колір. Щупальця в них темні.

Одні з них проводять у ґрунті більшу частину свого життя, інші – одну зі стадій розвитку, треті – роблять у ґрунті гнізда, четверті – знаходяться у ґрунті випадково або при насатанні несприятливих умов.

Особливо небезпечними комахами для сільськогосподарських культур є багатоїдні тварини городу.

До таких тварин належить **вовчок**, або **капустянка звичайна** з ряду Прямокрилих, яка селиться на вологих добре угноєних землях. Це багатоїдна комаха, яка живиться як різноманітними рослинами, в тому числі і сільськогосподарськими (особливо овочевими), так і тваринами – червами, моллюсками, комахами та їх личинками. Вона добре пристосована до підземного життя. Форма її тіла циліндрична, вусики короткі. Тіло вкрите добре розвиненим хітиновим покривом. Голова і груди мають форму міцного щита. Надзвичайно цікаві передні ноги вовчка. Вони риючого (копального типу). Стегно і гомілка в них надзвичайно розширені, на гомілці чотири великих чорних зубці, лапка вкорочена і прикріплена збоку гомілки.

Вовчок, або капустянка

На поверхню ґрунту вовчки виходять лише вночі. У ґрунті вони роблять досить великі (10-17 см у діаметрі) кулясті гнізда. У гнізді буває до 600 овальних жовтуватих яєць і молодь.

Дротяник

Інколи різним городнім культурам завдає шкоди **щипавка**, або **вуховертка звичайна**. Російською мовою цю тварину називають „уховертка”, в перекладі з німецької – „вушний черв’як”, з французької – „проткни вуха. В дійсності ж всі ці назви несправедливі, бо ніякої шкоди здоров’ю людини ця комаха завдати не може. Вуховертки в землі роблять гнізда, де відкладають яйця.

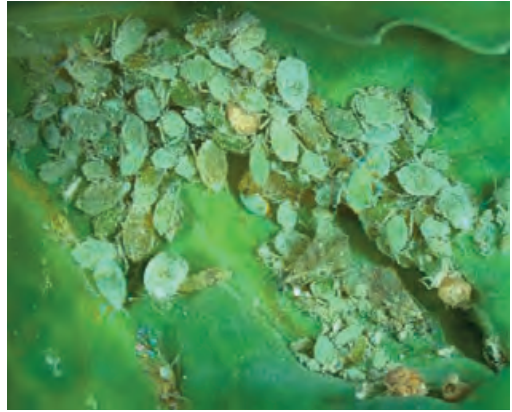
Багатоїдними є також личинки деяких жуків з родини Коваликів, які більше відомі під назвою **дротяників**. Вони дуже пошкоджують коріння і коренеплоди різних культурних рослин. Дротяники мають вигляд довгого тонкого черв’яка з щільною шкірою, що згинається, як дрiт. У них невелика голова, трохи темніша за тіло. На передньому кінці її розташовані міцні чорні щелепи.

Щипавка

Досить поширеними і небезпечними шкідниками рослин є попелиці. На капусті та інших хрестоцвітих зустрічається **попелиця капуста**. Це дрібна комаха (до 2 мм завдовжки). Попелиці вкриті білим або сірим восковим нальотом, живуть колоніями і тому добре помітні на фоні листя.

Озиму та яру пшеницю, ячмінь, овес, жито, кукурудзу, а також дикі злаки пошкоджує **попелиця злакова звичайна**. Колонії цього виду оселяються на нижній поверхні листків і на стеблах злаків. Безкрилі живородні самки-засновниці таких колоній – яскраво-зелені, з темно-зеленою поздовжньою

Попелиця капуста

Попелиця злакова звичайна

смугою на спині. У крилатих попелиць голова і груди бурі, черевце зелене. Протягом літа вони розмножуються партеногенетично. Самці ж з'являються лише восени. Самки після запліднення відкладають яйця, які зимують на листках і пагонах злаків. Навесні з яєць розвиваються личинки, які ростуть і перетворюються на безкрилих самок-засновниць колоній. Попелиці та їх личинки за допомогою хоботка проколюють листки та стебла рослин і висмоктують сік. Після збирання

польових культур попелиці концентруються на диких злаках, а потім на сходах озимини.

Буряки часто пошкоджує **попелиця бурякова**, але це комаха-поліфаг, тому вона крім буряків може пошкоджувати ще понад 200 видів культурних рослин і бур'янів, зокрема бобові.

В колоніях попелиць можна побачити дорослих тварин та личинок **сонечок**, личинок **золотоочок**. Але не завжди цим хижакам вдається пожитися попелицями. Досить часто останні під свою охорону беруть **мурашки**, які, в свою чергу, живляться солодкими виділеннями попелиць.

Чималої шкоди сільськогосподарським рослинам завдають **клопи**. На хрестоцвітих та інших городніх культурах можна побачити яскраво забарвлених клопів з характерним металічним блиском. Це представники родини Щитників: **клоп капуста**, **клоп прикрашений**, або **гірчичний**, та **клоп ріпаковий**. **Клоп капуста** на Чернігівщині зустрічається дуже рідко, а от два останніх, особливо **ріпаковий**, можуть завдавати шкоди.

Клопи капуста та **гірчичний** дуже схожі між собою. Тіло в них темне з металічним блиском та добре розвиненим червоним малюнком. Відрізняються вони між собою тим, що верхня сторона черевця у клопа капустяного під крилами червона, а у клопа гірчичного – чорна. Розміри в них – 6-9 мм завдовжки.

Клоп капустияний

Клоп ріпаківий

Клоп ріпаківий – має менші розміри (5-7 мм) та майже чорне забарвлення. Малюнок складається з жовтої поперечної смуги на передньоспинці та поперечної смуги, яка проходить через надкрила та щиток ближче до задньої частини тіла. У деяких особин цей малюнок може бути червоним.

Злаковим культурам значної шкоди завдають *хлібні клопи* з родини Щитників-черепашок. Майже все тіло цих клопів вкрите великим щитком, що досягає кінця черевця, тому їх зовнішність повністю відповідає назві „черепашка”. Ротовий апарат колюче-сисний – це членистий хоботок. Проколюючи шкірку зерна, клопи висають з нього соки. Зерно при цьому зморщується, втрачає хлібопекарські якості і схожість.

Найбільш поширеним видом на півдні України є *черепашка шкідлива*, на Чернігівщині ж вона зустрічається рідше, натомість дуже поширеними є *черепашка маврська* та *черепашка черепахоподібна*. Тіло в цих комах широке, плоске, буре або темно-коричнєве, довжина його становить 8-12 мм. Зимують вони у стадії дорослої комахи. Навесні після інтенсивного живлення самки відкладають на нижній бік листків злаків яйця, купками по 10-20 штук. Всього самка може відкласти до 200 яєць. Розвиваються ці комахи в одній генерації.

Черепашка маврська

Клоп буряковий бурий

Важливим компонентом агроценозів є різні види *жуків*, серед яких є чимало небезпечних шкідників. На листках хрестоцвітих можна знайти дрібних жучків (2-4 мм завдовжки), нерідко з металічним блиском. Якщо ж доторкнутись паличкою чи пальцем до такої омахи, то вона раптово стрибає, стрибає ... і зникає з очей. За цю здатність стрибати їх і назвали *земляними*, або *капустяними блішками*.

На бурякових полях можна побачити *клопа бурякового бурого* з родини Сліпняків. Це багатоїдний шкідник. Він також пошкоджує люцерну, конюшину, горох, льон, соняшник, картоплю. Довжина його тіла становить 2,5 - 4,5 мм. Більша частина передньоспинки і надкрил в нього чорна, з жовтим малюнком.

Капустяна блішка

Колорадський жук

До цієї ж родини належить також і *п'явиця червоногруда*, яка пошкоджує різні види злаків. Це довгастий жук 4-6 мм завдовжки. Передньоспинка і ноги в нього жовто-червоні, надкрила зеленкувато-сині.

Небезпечним шкідником картоплі та помідорів є добре всім відомий *колорадський жук*. Він належить до родини Листоїдів.

П'явиця червоногруда

Зовсім інший вигляд має *щитоноска бурякова*. Жук цей має довжину 6 -7 мм. Краї передньоспинки і надкрила в нього дуже розпластані. В роки масового розмноження щитоноски завдають великої шкоди посівам буряків, вигри-

Щитоноска бурякова

заючи на листках суцільні дірки.

На посівах злакових культур у період цвітіння і молочної стиглості можна побачити **жуки** з родини Пластинчастовусих, які пошкоджують м'яке зерно. За своє життя **жук-кузька** знищує до десятка колосків, з'їдаючи до 8 г зерна. Він має черно-зелені груди з чорною квадратною плямою біля основи надкрил і довжину тіла 12-15 мм.

Жук хрестоносець

Чималої шкоди завдають сільськогосподарським культурам представники родини Довгоносиків. Листя розсади і посівів капусти, редиски, ріпи, редьки та ріпаку пошкоджує, вигризаючи на стеблах ямки, дуже дрібний (до 2-3 мм завдовжки) жук – **хоботник прихований капустианий** та його личинки. Тіло в нього чорне, блискуче, зверху вкрите довгими волосками і сірими лусочками. Надкрила з дрібними світлими плямочками.

Бурякова свинка

Жук-кузька

Жук-хрестоносець менший за розмірами порівняно з кузькою: довжина його тіла 10-13 мм. Тіло і ноги в нього чорні з металічним блиском. Видова назва пояснюється тим, що на його надкрилах помітна темна пляма у вигляді хреста, іноді якоря.

Хоботник прихований капустианий

Довгоносик буряковий звичайний або **бурякова свинка** – це порівняно невеликий жук (довжина тіла 10-16 мм). Як і у всіх представників цієї родини передній кінець голови в нього витягнутий у головотрубку – досить довгий майже чотирьохгранний хоботок. Тіло дорослого жука сірого кольору. Впоперек надкрил і навскіс йдуть темні неширокі смужки, ближче до краю надкрил є по одній білій круглій плямі. Личинки його

пошкоджують коріння буряків, а дорослі жуки – надземну частину. Особливо небезпечний він для сходів. Навесні спочатку ці довгоносики живляться дикими рослинами – лободом, цирицею тощо. З появою сходів буряків починають живитись ними, звідусіль злітаючись на плантації. Жуки ці дуже ненажерливі, один жук може за добу пошкодити до десятка буряків. У деякі роки, масово розмножуючись, вони можуть завдавати значних збитків сільському господарству. За період з 1933 по 1996 роки масове розмноження цього шкідника на Чернігівщині відмічено багато разів, що призводило до пересіву буряків. За межами бурякових плантацій у масовій кількості він розмножується рідко.

Довгоносик буряковий сірий трохи менший за розмірами, ніж звичайний. Тіло в нього вузьке, видовжене, чорне, зверху вкрите густим бурувато-сірим пушком. Головотрубка коротка, пряма і товста. Жуки ці спочатку живляться бур'янами, а пізніше сходами цукрових буряків, а також гороху, соняшника і кукурудзи.

Довгоносик буряковий сірий

Надзвичайно багатоїдний є **великий люцерновий довгоносик**, або **люцерновий слоник**. Жуки цього виду живляться понад 80 видами рослин з 19 родин. Жуки об'їдають листя, поїдають бруньки, а також сходи. Личинки цих жуків живляться корінням рослин.

Великий люцерновий довгоносик

Чималої шкоди городнім культурам завдають деякі види метеликів, або Лускокрилих, а точніше, їх личинки – гусениці. З родини Біланів найчастіше зустрічаються чотири види, дуже схожі як за зовнішнім виглядом, так і за способом життя та характером пошкоджень. Небезпечним шкідником капусти є гусінь **білана капустиного**. Це досить великий метелик (розмах крил 50-60 мм). На вершині переднього крила в нього є чорна пляма.

Білан капустианий

Білан ріпаковий

Капуста також є харчовою рослиною і для гусениць *совки капустяної*. Це метелик середніх розмірів (розмах крил 40-52 мм). Передні крила сіро-бурі, задні трохи світліші. На передній крилах є круглі або ниркоподібні плями, оточені білими смужками. Взагалі слід відмітити, що серед представників родини Совок або Нічниць дуже багато шкідників сільськогосподарських культур.

Совка озима

На стадії гусениць часто завдає шкоди культурним рослинам інший багатоїдний шкідник – *метелик лучний* (родина Вогнівки). Метелик лучний має розмах крил 20-26 мм. Передні крила в нього коричневі з кулястою ниркоподібною плямою. Задні крила світліші за передні, сіро-жовтуваті. Коли він сідає на рослини то крила складає стріхою.

Білан ріпаковий та *білан брукв'яний* менші за розмірами (розмах крил 35-45 мм), вершина переднього крила в них темно-сіра. Відрізнити перший вид від другого можна, порівнявши задні крила знизу. У білана ріпакового вони опилені жовтим, тоді як у білана брукв'яного жилки опилені темним або чорним кольором і утворюють смугастий малюнок.

Совка капустяна

Це і *совка озима* (гусениці багатоїдні), і *совка оклична* (гусениці пошкоджують листя, стебла, а також підземні частини багатьох сільськогосподарських культур, зокрема озимих, *совка-гама* (гусениці пошкоджують понад 90 видів рослин – і сільськогосподарських і дикорослих).

Метелик лучний

Муха цибулева

Небезпечним масовим шкідником пшениці, жита, ячменю є *комарик гессенський*, або *муха гессенська*. Це дрібна (2-3 мм завдовжки) мушка, подібна до невеличкого комара. Тіло бурувато-сіре, вусики довгі. Доросла муха живе лише 5-7 днів, не живлячись. Личинки в неї нерухомі, білі, безногі, живуть і розвиваються у піхвах зелених листків злакових рослин.

Комарик гессенський

Але, разом з тим, слід відзначити, що ті ж самі метелики, поряд з перетинчастокрилими та двокрилими, є запилювачами багатьох рослин. А без запилення ми не змогли б отримати взагалі ніякого врожаю багатьох культур.

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ АГРОЦЕНОЗІВ

Агроценози, які відрізняються від природних біоценозів меншою різноманітністю умов, характеризуються також і меншою кількістю видів хребетних тварин.

Із земноводних нашу увагу завжди приверне *ропуха звичайна*, або *сіра*. Це найбільша тварина серед безхвостих земноводних, яка може досягати у довжину до 20 см. Для неї характерне незграбне тіло, вкрите зовні бородавчастою шкірою, багатою на залози, які виділяють отруйний секрет. Ці отруйні залози зібрані в неї у дві паротиди позаду очей,

Ропуха звичайна або сіра

Жаба земляна, або *часничниця* також поширена в агроценозах. Вдень вона здатна закопуватись у ґрунт на глибину до 1 м. Живиться вона жуками, мухами, павуками, слимаками, червами, також приносячи користь. Це майже сухопутна тварина, яка до води підходить лише під час розмноження.

З плазунів дуже поширеним видом тут є *ящірка прудка* (див. стор. 65), яка крім полів заселяє також узбіччя доріг, випаси тощо.

Найбільш помітними птахами агроценозів безперечно є *жайворонки* – *польовий* (див. стор. 92) та *чубатий*, або *посмітюха* (див. стор. 92).

Їхні пісні ми можемо постійно чути над ланами, городами, випасами. Поряд з ними можна також зустріти *жовту плиску* (див. стор. 95) та *трав'янку лучну* (див. стор. 95), а рано-вранці – почути крик *перепілки* (див. стор. 96). У повітрі понад полями постійно ширяють *сільські ластівки* (див. стор. 98), а якщо поблизу є річка з стрімкими берегами або кар'єр, то можна побачити тут і *берегових ластівок*, або *щуриків* (див. стор. 98), які полюють на мошок та інших комах. А ще вище в небі можна побачити силуети хижих птахів: *чорного шуліки* (див. стор. 61), *канюка звичайного* (див. стор. 60). Рідше над полями вдасться побачити *лугового луня* (див. стор. 97), який повільно ковзає у повітрі, чи *боривітра* (див. стор. 98), який завмер на одному місці, тріпочучи крилами. *Боривітер* – найменший з наших соколів (менший за голуба), з відносно широкими крилами та довгим хвостом. Забарвлення в нього зверху червонувато-коричневе, знизу – хвилясте. Голова сіра або сиза. Живиться він мишовидними гризунами, комахами.

Часничниця

На півдні області трапляється і *кібчик*, який схожий за розмірами з боривітром (з голуба), темно-сірого (здалеку майже чорного) кольору, з рудими „штанами” і червоними ногами. Він також може досить довго триматися в повітрі на одному місці („трястися”). Живляться кібчики переважно комахами, знищуючи бурякових довгоносиків, клопів-черепашок, хлібних жуків, саранових, рідше – мишами та ящірками.

Кібчик

На дротах ліній електромереж на полях можна побачити *звичайних вівсянок* (див. стор. 49), *коноплянок* (див. стор. 98), *білих плисок*, *горобців (польового та хатнього)* (див. стор. 98)).

Біла плиска

Інколи вдається помітити іще одного досить гарного птаха – *бджолоїдку*. Це невеликі (розміром зі шпака) птахи, з яскравим забарвленням: верхній бік тіла темно-рудий, надхвістя голубувато-зелене, хвіст – зелений, горло – яскраво-жовте, облямоване чорною смужкою, крила – бурувато-сині, черево ж голубе. В польоті вони видають щебетання: „к’юрт-к’юрт...” Живляться ці птахи виключно комахами: прямокрилими, жуками, перетинчастокрилими – осаами, джмелями, бджолами, яких ловлять у повітрі. Тому інколи можуть вони завдавати шкоди пасікам. Звичайно оселяються вони по ярах та урвищах. Гніздяться колоніями у норах, які вивирають самі.

Бджолоїдка

Обабіч полів можна також бачити *білого лелеку* (див. стор. 137), який поважно та неквапливо крокує по траві. А навесні та восени на полях з’являються подекуди зграї перелітних *гусей* (див. стор. 135).

Дрохва, або дудак

На полях можна постійно бачити і таких відомих всім птахів, як *шпаки* (див. стор. 98), *граки* та *галки*, *сороки* (див. стор. 51), *сірі ворони* та *круки* (див. стор. 60).

Ну, і якщо вже дуже пощастить, то можна зустріти на полях найбільшого птаха фауни України – *дрохву*, або *дудака*, якого занесено до Червоної книги України. голова і шия в нього сірі, спина руда з чорними поперечними смугами (струменяста), черево білувате, крила білі з чорними кінцями. Злітає дрохва з землі важко, після розбігу, але піднявшись, летить швидко, глибоко махаючи крилами і витягнувши шию. В області ці птахи зустрічаються у південних районах, а також у Чернігівському, Щорському та Новгород-Сіверському районах..

Грак

Галка

Сіра ворона

Найбільш чисельними представниками класу Ссавців у агроценозах є, безумовно, різні мишовидні гризуни.

Найбільш чисельними представниками класу Ссавців у агроценозах є, безумовно, різні мишовидні гризуни. Серед них – *миша хатня*, *миша польова*, *хом'як звичайний*, *полівка сіра*, *полівка гуртова*. *Миша польова* відрізняється від *хатньої* рудувато-жовтуватим кольором хутра та чорною смугою, яка тягнеться вздовж хребта. Ці шкідники завдають великої шкоди сільськогосподарським культурам (бо кожен гризун знищує до 3 кг зерна та до 7 кг зеленої маси).

Миша хатня

Миша польова

Хом'як звичайний

Полівка сіра

Хом'як звичайний – порівняно велика тварина (довжиною до 240-340 мм). Тіло вкрите довгою, грубою шерстю. Верхня частина тіла забарвлена в іржасто-буруватий колір із сірим відтінком. На боках тулуба є білі плями. Черво чорне, лапи – білі. Живиться хом'як в основному рослинною їжею – насінням, корінням, вегетативними частинами.

У кінці літа – на початку осені споживає переважно зерно. Може вживати і тваринну їжу – комах, ящірок, яйця птахів, пташенят, мишей. Живиться також картоплею, морквою, горохом. на зиму він впадає у сплячку. Робить запаси їжі, переносячи насіння у защічних мішках. Взимку під час потепління звірки пробуджуються і їдять заготовлені запаси. Там, де їх багато, вони завдають великої шкоди зерновому господарству.

Полівка гуртова

(картоплі, бурякам, моркві), молодим насадженням у саду. Це також надзвичайно небезпечні в епідеміологічному відношенні звірки, оскільки є одними з головних переносників збудника туляремії.

Крім гризунів в агроценозах можна також зустріти представників ряду Комахоїдних – *крота* (див. стор. 99) та *їсака* (див. стор. 94). Та й *зайця сірого* також.

Рано-вранці вдається інколи побачити тут *снотовидного собаку* (див. стор. 72) чи *лисицю* (див. стор. 72), які шукають собі здобич. А от про присутність *ласки* (див. стор. 70) чи *тхора* (див. стор. 71) можуть свідчити лише сліди біля калюжі або залишки їх трапези.

Не виключена можливість зустріти на полях рано-вранці або пізно ввечері зграйки *козуль* (див. стор. 71), що вийшли попастись, або й *диких кабанів* (див. стор. 71), які прийшли поласувати картоплею чи буряками.

Зайць сірий

СИНАНТРОПНІ ТВАРИНИ

Синантропними називають тварин, життя яких в тій чи іншій мірі пов'язане з людиною. Оскільки населені пункти, особливо сільські, створюють досить велике різноманіття біотопів, фауна населених пунктів також відзначається різноманітністю. Тільки безхребетних синантропних тварин налічується близько 1 500 видів. В першу чергу це представники типу Членистоногих: павукоподібні та комахи.

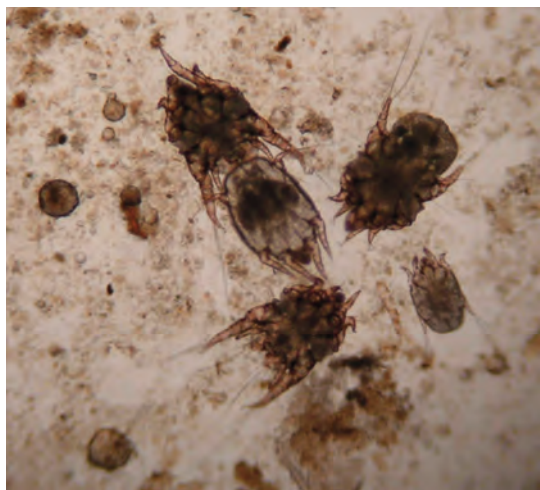
Павук фолькус

Поширений також по всьому світу інший вид – *павук домашній*. Самка буває до 20 мм довжиною, самець – 11 мм. Тіло в цих павуків жовтувате з бурими плямами. Тенета плоскі, горизонтальні, і будують їх павуки найчастіше по кутках, трикутної форми. В задньому кінці сітка широкою лійкою переходить у трубку, де й ховається павук. Тенета дорослих самок займають площу до 3 дм².

Число видів *павуків*, які мешкають у житлах людини досягає декількох десятків. У темних кутках квартири можна побачити павука з родини павуків-косариків – *фолькуса фалангоїдеса*. При довжині тіла 10 мм він має ноги 50 мм завдовжки і на перший погляд схожий на косарика. Будувє він павутинну сітку з великими комірками, на тенетах якої сидить спиною донизу.

Павук домашній

Постільні кліщі

Останнім часом дедалі частіше згадуються як агенти різних алергічних захворювань людини, і перш за все, нетипової форми бронхіальної астми - *кліщі*. Кліщі – одна з найпоширеніших на земній кулі груп тварин. Це мікроскопічні організми з розміром тіла до 1 мм. Алерген було виявлено з кількох кліщів, але основним його джерелом виявився так званий *постільний кліщ*. Алергенну дію на дихальні шляхи людини мають не стільки живі кліщі, скільки їх покриви. Матраци та подушки – основні місця проживання кліщів (звідси і назва), де вони швидко розмножуються. Живляться постільні кліщі

виключно продуктами злущування епідермісу шкіри людини. Мертві кліщі потрапляють потім у побутовий пил, а з пилом – і до організму людини.

Серед синантропних видів павукоподібних широко відомий **книжковий псевдоскорпіон**. Він живе серед книжок, білизни, під шпалерами, живиться іншими кліщами, личинками жуків. Знищуючи цих тварин книжковий псевдоскорпіон робить для людини корисну справу. Він коричнево-бурий, 3-4 мм завдовжки.

Книжковий псевдоскорпіон

Серед синантропних комах є представники різних рядів.

З ряду Лускатки, наприклад, у зволожених приміщеннях (ванні кімнати тощо) живе **цукрова лускатка**. Живиться ця комаха цвілевими грибами, різними органічними речовинами пилу, може виїдати крохмальний

Лускатка цукрова

клейстер з обкладинок книжок. Веде вона потаємний спосіб життя. Цю комаху іноді називають „срібляста рибка”. Тіло в неї струнке, гнучке. Голова велика з складними очима та ниткоподібними вусиками. На кінці черевця є три довгі нитки. Лусочки, які вкривають її тіло, надійно захищають тварину від надмірного випаровування води.

Але безумовно найбільш відомими мешканцями наших осель є **таргани**. Зараз на земній кулі живе більше 3 500 видів тарганів. Майже всі вони живуть на лоні дикої природи, причому 80 % з них – у лісах тропіків, а шість видів є синантропними.

В Україні найбільш відомими є: **рудий тарган**, або **прусак** (довжиною 10-13 мм) та **чорний тарган** (довжиною до 30 мм). Обидва види мають тропічне походження і тому в Україні мешкають виключно в теплих житлових приміщеннях, де живляться залишками харчових продуктів, можуть пошкоджувати книги, шкіряні вироби тощо. Ці таргани відомі і як механічні переносники дизентерійної палички, збудника черевного тифу, яєць гельмінтів (волосоголовець, гострик). **Прусак** – коричнево-рудого кольору. Позаду голови в нього темні смужки.

Рудий тарган, або прусак

У **чорного таргана** тіло, звичайно, чорне (або коричнево-чорне) і, до того ж, блискуче, ніби лаковане. Бігають таргани досить швидко. Прусак, зокрема, може пробігти до 30 см за секунду. Правда, при цьому він швидко стомлюється. Є в таргана і крила, але літають вони погано. Прусаки літають в окремих випадках і на дуже короткі відстані. У чорного таргана самки безкрилі, самці ж мають крила, але для польоту їх не використовують.

Чорний тарган

Зустрічаються в наших житлах і представники ряду Прямокрилих – **цвіркун домашній**. Живе він у будівлях, веде нічний спосіб життя, поїдає покидьки рослинного походження. Тіло в нього 6-20 мм завдовжки, рудого з коричневими смужками кольору. Самці видають звуки ввечері та вночі.

Цвіркун домашній

З ряду Перетинчастокрилих серед синантропних видів можна назвати **мурашку фараонову**. Як і інші мурашки, вони належать до гуртових комах. Їхня сім'я об'єднує близько 1 млн. робочих особин, 100- 200 самок, або „цариць” та 50 самців. Робочі особини завдовжки 1,5-2,5 мм, безкрилі. самці завжди крилаті, довжина їх тіла – 3-3,5 мм, самки спочатку мають крила, а потім, коли стають „царицями”, відкидають їх. Якщо робоча особина живе 9-10 тижнів, то „цариця” – до 40 тижнів. Цей вид був завезений до нас з тропіків. Фараонові мурашки шкодять харчовим продуктам.

Мурашка фараонова

З ряду Лускокрилих всім добре відомі **молі**. Спеціалістам відомо сотні різних видів молей. Переважна більшість з них живе на лоні природи і пов'язана з рослинами. У житлах людини живе лише декілька видів. Це **платяна, шубна, коврова та меблева** молі.

Молі мають своєрідну красу: золотисті

Коврова міль

крила вкриті лусочками, їх задні краї оточені ніжною бахромою, лапки і тіло в густих пухнастих волосках Метелики нічого не їдять, їм, власне, і їсти нема чим. Хоботок, який мають всі інші метелики, в них недорозвинений, кишечник також. Живуть вони від 3-6 до 2-3 тижнів за рахунок власних жирових запасів. За цей час самка відкладає 100-300 яєць. А от гусениці залюбки живляться волоссям, хутром, шерстю, але не гребують і пір'ям, щетиною, шкірою, рогами і копитами, сушеною рибою.

Сіра падальна муха

Важливим компонентом синантропних комплексів комах є також *мухи*: *зелені та сині падальні мухи, сірі падальні мухи*, які освоїли маси гниючої органіки – смітники, відкриті вбиральні тощо.

У будь-якому субстраті рослинного чи тваринного походження, що розкладається, розвиваються личинки *кімнатної мухи*. Для розвитку однієї її личинки потрібно лише 7 мг поживної речовини. У дикій природі, поза селищами та містами ця муха вже не зустрічається. Всі кімнатні мухи є небезпечними розповсюджувачами різних хвороб і тому з ними треба боротися.

ХРЕБЕТНІ СИНАНТРОПНІ ТВАРИНИ

На луках поряд з населеними пунктами або у парках ми можемо знайти *бурих жаб (гостроморду)* (див. стор. 67) та *трав'яну* (див. стор. 91)), а у садах та на городах – *ропуху звичайну*, або *сіру* (див. стор. 68). Остання, як вже відмічалось раніше, приносить велику користь, поїдаючи різних шкідників саду та городу. Там же ми можемо виявити і *земляну жабу*, або *часничницю* (див. стор. 68). А у погребях нерідко можемо знайти *тритонів* (див. стор. 131), які знайшли тут притулок на зиму.

З плазунів можна побачити *ящірку прудку* (див. стор.65), а нерідко й *вужа* (див. стор. 66).

Найтиповішими синантропами серед хребетних, без сумніву, є деякі ссавці і птахи, життя яких настільки тісно пов'язане з людиною, що поза житлами у населених пунктах їх майже не зустрінеш. Це, насамперед, *миша хатня* (див. стор. 174) і *пацюк* з класу Ссавців, *горобіці* (див. стор. 98), *міська та сільська ластівка* (див. стор. 98), *серпокрилець*, *білий лелека* (див. стор. 137), *галки* (див. стор. 173), *граки* (див. стор. 173) тощо з класу Птахів.

Сірий пацюк – найшкідливіший гризун нашої фауни, оскільки він знищує та псує багато харчових продуктів, може шкодити птахівництву, кролівництву та ставковому господарству. Пацюки є також переносниками багатьох небезпечних для людини хвороб (черевного тифу, чуми, холери, дизентерії, сказу, сибірської язви, туляремії,

Пацюк

лептоспірозу, ящуру та інших). Цей гризун може досягати досить значних розмірів – довжини тіла 160-240 мм. Хутро в нього темно-сіре з рудуватим відтінком. *Миша хатня* – також відомий всім постійний супутник людини, якого можна зустріти у житлових будинках та тваринницьких фермах. Вона також є досить небезпечним шкідником, оскільки у помешканнях людини з’їдає багато продуктів, забруднює їх своїми екскрементами, робить непридатними до вживання. Крім того, миші можуть прогризати підлогу, пошкоджувати тару та інші предмети побуту. Небезпечні вони і в епідеміологічному відношенні, бо також можуть переносити збудників різних хвороб.

Добре відомі всім й *горобці – хатній* (див. стор. 98) та *польовий* (див. стор. 98). Самці хатнього мають сіру зверху голову, білі щоки і велику чорну пляму на горлі й грудях, а самці і самочки польового (в них відсутній статевий диморфізм) – коричнево-каштанову зверху голову і чорну пляму на світлих щоках. Крім того, польові горобці, на відміну від хатніх, оселяються не тільки біля осель, а й у лісі чи по ярах та урвищах, де гніздяться у дуплах дерев або у норах прямовисних схилів.

Здавна з людиною співіснує *білий лелека* (див. стор. 137), гнізда якого є у всіх населених пунктах нашої області. Цей птах став до якоїсь міри символом України, українського села і добре всім відомий. Але на жаль, як показують останні дослідження, чисельність цих птахів скорочується, що пов’язане з негативною діяльністю людини. У Західній Європі білий лелека став рідкісним птахом, і, мабуть, саме тому 2000 рік був там оголошений роком білого лелеки.

Сільських ластівок (див. стор. 98) також знає кожний, бо тільки в них є справжня пісня, що складається з квапливого щebetання з окремими більш гучними і звучними вигуками і тихою трелью кою наприкінці, яку вони постійно співають, сідаючи на дроти електромереж або телевізійні антени. Вони легко впізнаються і за зовнішнім виглядом завдяки синім металічним відтінком верху тіла, білому череву та рудому горлу, відокремленому від черева чорною смугою. Інша характерна їх ознака – довгий, сильно вирізаний „вилчастий” хвіст.

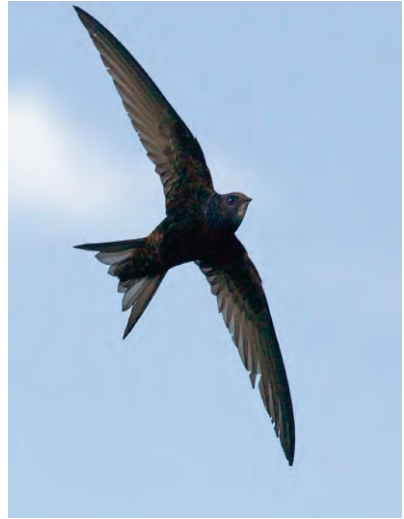
Міська ластівка

Міська ластівка, на відміну від попереднього виду, не має такого сильно вирізаного хвоста, низ тіла в неї суцільно білий, біле й надхвістя, що добре помітно у польоті. Пісні в неї майже немає, вона видає уривчасті звуки „трік-трік...”. Обидва види ластівок можуть зустрічатись разом в одному місці, але все ж таки сільська ластівка віддає перевагу сільським населеним пунктам, а у містах тримається переважно на околицях, в районах з одноповерховими будинками.

Серпокрильці схожі на ластівок, але більші за розмірами, мають довші і вужчі крила, які серповидно зігнуті (тому їх і звуть „серпокрильцями”) та коротенький з вирізкою хвіст. На відміну від ластівок, серпокрильці ніколи не сідають на землю і дерева. Звуки - в польоті різке, верескливе „вззз-вззз...”, за якими вони легко розпізнаються в природі.

Шпак

Серпокрилець

Загальновідомими сусідами людини є також **шпаки**. Забарвлення у цих птахів синьо-чорне з металічним блиском, з світлими пістрявинами, дзьоб жовтий. Їжу шпаки звичайно шукають на землі, пересуваючись кроками (а не стрибками). Пісня в нього голосна і різноманітна завдяки безлічі запозичених чужих звуків, зокрема, часто в ній можна чути тьохкан-

ня і ляцання, яке трохи нагадує спів соловейка.

Саме з ними, в першу чергу, пов'язуємо ми весняне свято – День птахів. Школярі задалегідь готують до цього свята шпаківні, які залюбки займають ці птахи. А за людське добро вони віддячують людям знищенням великої кількості городніх комах-шкідників (дротяників, личинок інших жуків, метеликів тощо).

Синантропними видами є й вороніві птахи – **граки**, **галки** та **сірі ворони**, **сороки**. В населених пунктах, обабіч доріг ми можемо постійно бачити грачині колонії, де з раннього ранку до пізнього вечора не вщухає шум та гвалт. А взимку мешканці великих міст можуть постійно спостерігати ввечері та вранці за багато чисельними зграями цих птахів, які з гучними криками влаштовуються на нічліг на високих деревах, або летять до сміттєзвалищ у пошуках їжі. **Граки** (див. стор. 173) мають однотонне блискуче синьо-чорне оперення, а також довгі пір'їни на ногах (так звані „штани”). Крім того, у дорослих особин навколо дзьоба шкіра голови гола, брудно-біла, а у молодих вона оперена чорними пір'їнами. **Галки** (див. стор. 173) постійно тримаються у зграях разом з граками, але вони менші за розмірами, мають попелясто-сіру голову та шию, чорний тулуб і крила, білі очі. Часто гніздяться вони у димарях, хоча у парках великих міст оселяються і в дуплах дерев. **Сірі ворони** (див. стор. 173) легко впізнається у природі за двоколірним забарвленням: голова, шия, хвіст, дзьоб та ноги в неї чорні, а решта оперення – сіре. Сірі ворони завдають великої шкоди іншим птахам, розорюючи гнізда, з'їдаючи яйця та пташенят.

Сорока (див. стор. 51), яка всім добре відома, легко впізнається у природі за чорнобілим забарвленням, довгим хвостом та голосним скрекотанням. Її кулясті, великі гнізда, що мають вхід збоку, також легко впізнаються у природі.

Ну і звичайними птахами-синантропами є напівдики **голуби** – свійська раса **сизого голуба**. Подекуди вони дуже чисельні і хоча ці птахи є прикрасою наших міст, але їх кількість слід регулювати, оскільки вони можуть бути осередками розповсюдження орнітозів, захворювань, небезпечних для людини.

Хатній сич

зі світлими плямами, низ буруватий з бурими позовжніми смужками. Очі і дзьоб жовті. Часто сідає він на землю або на будинки (а от на дерева сідає рідко).

Повними синантропами стали ще два види птахів, які порівняно недавно увійшли до складу орнітофауни України. Це – **горлиця садова** та **сірійський дятел**.

Горлиця садова – поширена у Південній Азії і у країнах Південної та Західної Європи. Але наприкінці 40-х років ХХ сторіччя цей птах з'явився у західних областях України і продовжував поширюватись на схід і північний схід. Нині це осілий гніздовий птах населених пунктів всіх природних зон України, а на Чернігівщині – досить звичайний і численний вид. Розміром горлиця менша за свійського голуба. Голова, шия і груди в неї сірувато-рожеві, спина бурувато-сіра, на шиї ззаду чорне напівкільце, хвіст

Сизий голуб

З житлами людини пов'язаний також **хатній сич**, улюбленими місцями перебування якого є культурний ландшафт, сади та парки в населених пунктах. Як і всі інші сови, хатній сич – це нічна і присмеркова тварина, тому побачити його не легко, частіше вдається очути звуки „ку-віт...”, які повторюються декілька разів. Він має досить велику, без пір'яних вушок, плоску голову. Лицевий диск в нього малопомітний. Верх тіла бурий

Горлиця садова

з широкою білою смугою. Вона часто сідає на дерева, дахи будинків, антени або ходить по землі у дворах. Голос в неї дуже характерний: „ку-куу-ку” з наголосом на другому складі, за яким її легко можна впізнати.

Сирійський дятел

Сирійський дятел, батьківщиною якого є Мала Азія та Південь Європи, з'явився в Україні також наприкінці 40-х – на початку 50-х років минулого сторіччя. Зустрічається він переважно у зелених насадженнях (сади, парки) населених пунктів, навіть у великих містах. А за своїми біологічними особливостями є дуже подібним до великого строкатого дятла, хоча останній віддає перевагу природним лісовим біотопам (головним чином влітку, у гніздовий період).

Слід зауважити, що в останні десятиріччя, особливо у зв'язку з посиленням природоохоронної діяльності, і зокрема створенням зелених зон з суворим охоронним режимом навколо населених пунктів, все більше і більше птахів оселяється поблизу осель людини, де вони знаходять і безпечний притулок, і вдосталь їжі. Поступово утворюються типові міські, синантропні раси звичайно диких видів. Тобто, процес синантропізації триває і, поряд з повними синантропами поруч з людиною починають існувати напівсинантропи, або види, як знаходяться на самій початковій стадії синантропізації.

З дроздів синантропними можна назвати три види: *дрізд-горобинник*, або *чикотень* (див. стор. 53), *чорний* (див. стор. 53) та *співочий дрозди* (див. стор. 53). Останній зустрічається лише у парках та навколишніх лісах. А от *дрозда-горобинника* можна постійно бачити біля наших осель не тільки навесні та влітку, а й взимку. Досить часто ці птахи залишаються в нас на зимівлю, особливо якщо зима м'яка. *Чорного ж дрозда* можна зустріти прямо на вулицях. До речі, в Західній Європі вже давно сформувалася особлива міська раса цього виду і утворились досить стійкі міські популяції.

До деякої міри стали супутниками людини й такі птахи, як *звичайна кам'янка*, *біла плиска*, *горихвістка*, *малинівка*, *соловейко*. Хто ж не знає нашого соловейка! Його тьохкання особливо добре чути у теплі травневі ночі. Побачити ж цього сторожкого птаха вдається далеко не завжди. Та й прикрашає його спів наші міста та села лише до середини червня. Як тільки набере сили житній колос, замовкне соловейко і лише інколи можна буде влітку почути окремі „колінця” з його довгої весняної пісні.

Білу плиску (див. стор. 172), яку у народі ще називають „криголамкою”, також можна постійно бачити на дорогах та вулицях. Свою другу назву отримала вона за те, що прилітає до нас рано навесні у період криголаму і, як кажуть у народі, „своїм хвостом кригу ламає”.

А от на будмайданчиках чи на території промислових підприємств серед куп сміття та каміння, серед різноманітного устаткування, вздовж залізничних насипів, а іноді і на дачних ділянках можна побачити *звичайну кам'янку*, яка привертає увагу своїм забарвленням та поведінкою. Вона має світло-сіру спину та тім'я, білий низ тіла і надхвістя, чорні

Звичайна кам'янка

Горихвістки – дрібні (менші за горобця) темні пташки з яскраво-рудим хвостом, який в них майже весь час характерно тремтить. Самець **чорної горихвістки** майже увесь димчasto-чорний (верх голови і шиї темно-сірі).

Звичайна горихвістка

Досить відомим є також і **костогриз**, оскільки завдає іноді чималої шкоди власникам вишневих дерев. Птах цей завбільшки зі шпака, але має велику голову та масивний товстий дзьоб, яким легко розколює вишневі кісточки, здобуваючи зернятка. При цьому м'якоть вишень залишається лежати на землі, бо птах її не їсть. Тому і лаються господарі на цього птаха, вкривають вишні марлею, проте птах легко її прокушує, бо його дзьоб

Костогриз

крила та смуги по боках голови та двоколірний (чорний з білим) хвіст. Стрибаючи або перепурхуючи з каменю на камінь, птахи часто присідають, „вклоняються” і посіпають хвостом, видаючи при цьому досить голосне „і-чек-чек...”.

Чорна горихвістка

Самці ж **звичайної горихвістки** відрізняються від попереднього виду попелясто-сірим верхом, білим лобом та рудим низом тіла. У них чорне тільки горло. Самки ж та молоді птахи обох видів дуже схожі між собою і їх дуже важко розрізнити у природі. Голоси цих птахів також досить схожі. Звичайна горихвістка видає досить мелодійні звуки, які часто повторюються: „фьюіть-тік-тік... фьюіть-тік-тік...”. Пісня ж в неї – коротка, гнусава трель, яку досить часто можна почути з дахів будинків, як одноповерхових так і багатоповерхових.

розвиває тиск 70 кг/см². То ж, якщо вдасться зловити цього птаха, треба бути обережним і бергти свої пальці, бо може бути лихо.

Можемо ми також побачити поряд з житами і *мухоловок* – *сіру* (див. стор. 54), *строкату* (див. стор. 54) та *білошийку*, а також почути спів *кропив'янок* – *чорноглової* (див. стор. 51), *сірої* (див. стор. 94), *прудкої* та *садової*. *Садова кропив'янка* та *сіра кропив'янка* досить схожі між собою за забарвленням (сірувато-буруваті), але сіра кропив'янка трохи менша за розмірами (менша за горобця) і має звичку співати на льоту. Її пісню можна спробувати передати фразою: „ві-чі-речі-річі-чучі...”. Пісня садової кропив'янки являє собою тривалий типовий „говірок” без будь-яких кінцівок і пауз, де свисти перемежуються з щебетливими трелями (тому пісня її віддалено нагадує дзюрчання струмочка).

Садова кропив'янка

Прудка кропив'янка

Також у парках і садах можна побачити *повзиків* (див. стор. 59) і *підкоришників*, або *звичайних пищух* (див. стор. 60). Останні привертають до себе увагу маленькими розмірами (менші за горобця), сірувато-бурим верхом та білим низом тіла, досить довгим тонким дзьобом та манерою пересування по стовбурах дерев: вони завжди лазять знизу вгору по спіралі навколо стовбура. Звуки, які вони видають – це протяжний, тихий свист, наче писк: „тсії... тсії...”.

Садова вісянка

Прудка кропив'янка – найменша серед кропив'янок, має темно-сірі щоки і яскраво-білий низ. Пісня в неї також дуже характерна: тихе щебетання, яке раптом закінчується гучною треллю „кле-кле-кле-кле-кле...”.

Влітку, а іноді і взимку, можемо ми побачити та почути щебетання у садах і парках зграйок щигликів та коноплянок, трелі зеленяків. Постійними мешканцями наших міст та сіл є *зяблики* (див. стор. 55), *звичайні* (див. стор. 49) та *садові вісянки*, численні *синиці* (*велика* (див. стор. 56) та *голуба* (див. стор. 56)).

Повзики трохи більші за розмірами, кремезні, голубувато-сірі зверху, білі знизу, з міцним гострим дзьобом та коротким хвостом, через око в них тягнеться чорна смуга. Їх також найчастіше можна побачити на стовбурах дерев, але це єдиний наш птах, який здатний стрибати по стовбурах дерев у будь-якому напрямку, і униз головою також (інші птахи – дятли, підкоришник, спираються на свій хвіст, а повзики – ні). Повзики, коли їдять насіння, жолуді, горішки, встромляють їх у тріщини кори і розбивають ударами дзьоба (як дятли).

Поблизу осель можна також побачити **сойку** (див. стор. 58) та **вивільгу** (див. стор. 58). **Сойка** завбільшки з галку, має бузкове вбрання з голубими дзеркальцями на крилах та „чуб” на голові, який вона підіймає в разі тривоги. Голос в неї – грубий, різкий, неприємний крик. До речі, цей птах може влітку розорювати гнізда малих пташок, поїдаючи яйця та пташенят. **Вивільгу** легко впізнати за мелодійним голосом, який роздається у кронах дерев (і за який її звуть „лісовою флейтою”), та за яскравим жовто-чорним вбранням (жовтий тулуб і голова, чорні крила та хвіст). Інколи птах видає звуки, схожі на нявчання (особливо самки).

Досить часто у садах та парках можна почути багаторазові, голосні, гнусові звуки „к’яй-к’яй-к’яй...”, які видає родичка дятлів – **крутиголовка** – пташка, про яку ми вже згадували раніше (див. стор. 59).

А взимку з’являються на вулицях міст і сіл, у парках та садах досить мовчазні **снігурі**, яких легко впізнати за характерним забарвленням: червоними грудьми та черевом, чорною блискучою шапочкою, голубувато-сірою спиною, білим надхвістям, чорним хвостом та крилами. Дзьоб у цих пташок короткий, здутий при основі. Тихий їх красивий посвист „тью...тью...” або „жі...жі...жі...” також привертає до себе увагу взимку.

Снігур

Також взимку на Чернігівщині з’являються ще одні гості з півночі – **омелюхи**. У природі їх визначають за бурувато-сірим забарвленням тіла, жовтою смугою на верхівці хвоста, а саме головне, за чубчиком з видовжених пір’їн на голові. Сидять вони на деревах або перелітають з дерева на дерево чималими зграями, з характерними свистовими звуками, за що й отримали російську назву „свиригель”.

Омелюх

Пісні *вісчариків* (*весняного* (див. стор. 52), *ковалика* та *жовтобрового* (див. стор. 52) також можна почути у наших садах та парках.

Сірий сорокопуд

Трохи менший за нього *чорнолобий сорокопуд* має схоже забарвлення, але лоб над очима в нього чорний, крила також чорні з білими плямами на кінцях, ніх тіла – білий з рожевим відтінком. Голос його дещо нагадує голос сороки: „чок-чок...”. В усіх видів сорокопудів дзьоб має на кінці гачкоподібний виріст і трохи нагадує дзьоб хижих птахів. Живляться вони різними комахами, а також невеликими хребетними тваринами (мишами, полівками, дрібними птахами, жабами), інколи наколюючи здобич на сухі гілки та колючки, що зберегти про запас.

На околицях невеликих сіл та хуторів або поряд з ними інколи можна знайти представників родини Сорокопудових – *чорнолобого* та *сірого сорокопудів*, та їх меншого брата – *сорокопуда тернового*, про якого ми вже згадували (див. стор. 51). Найбільший серед них – *сірий сорокопуд* – більший за шпака, має зверху сіре забарвлення, знизу – біле. На чорних крилах і по боках чорного хвоста є білі смуги. За звичками він подібний до жулана, але більш сторожкий, близько до себе не підпускає. Звуки – уривчасте „чек-чек-чек...”, або різке „че-че-че...”, що трохи нагадує скрекотання сороки. Цього птаха занесено до Червоної книги України.

Чорнолобий сорокопуд

Досить часто на стежках та дорогах у населених пунктах або поряд з ними можна побачити цікавого птаха – *одуда*. Цей птах, менший за голуба, з довгим, трохи загнутим донизу, дзьобом. На голові в нього є віялоподібний, рудий з чорними кінчиками пер „чуб”, який він періодично то складає, то розпускає. Голова, шия, спина і низ тіла в нього руді, а черево брудно-біле. Крила широкі, округлі, з білими смугами. Його голос – глухе характерне ”у-пу-пуп...”, що декілька

Одуд

разів повторюється, мабуть, добре знайомий всім.

Останнім часом все частіше можна почути в населених пунктах мелодійне щебетання *бджолоїдок*, про яких ми вже згадували (див. стор. 172).

Названими птахами не обмежується список синантропних видів.

Якщо ви й побачите ще якихось птахів у населеному пункті, то їх можна визначити або за нашими описами, поданими при характеристиці інших біотопів, або за традиційними визначниками.

З ссавців, що зустрічаються поблизу людських осель, крім зазначених вище гризунів, слід також відзначити і деяких інших яких можна назвати напівсинантропами.

Так, на городах та у садах можна знайти купки свіжої землі, які викинуті на поверхню *кротами* (див. стор. 99). Там же ввечері та вночі нам може трапитись і *їжак* (див. стор. 69), який у разі небезпеки хутко згорнеться у голчасту кулю. Живляться їжаки переважно тваринною їжею: комахами, їхніми личинками, а також дрібними хребетними (полівками, жабами, ящірками).

На гризунів у помешканнях людини та тварин можуть полювати *кам'яна куниця*, або *білодушка*, та *тхір лісовий*, або *чорний*.

Кам'яна куниця

Кам'яна куниця трохи більша за розмірами від лісової має брудно-білу горлову пляму. Інколи може вона робити лігво на горищах будинків. *Тхір лісовий* (див. стор.71) охоче живе в старих присадибних ділянках, садках, на тваринницьких фермах. Незважаючи на ту невелику шкоду, які ці тварини можуть завдавати птахофермам, знищуючи велику кількість гризунів, вони, безумовно, приносять велику користь людині і потребують охорони та приваблення.

А увечері у повітрі понад вулицями наших міст та сіл можна побачити представників ряду Рукокрилих – *кажанів*, або *летючих мишей* (див. стор. 73). Це можуть бути представники родів Нічниць, Вуханів, Вечірниць та Кажанів. Тварини ці – хижаки, які живляться переважно комахами, ловлячи їх у повітрі за допомогою ехолокації. Поїдаючи шкідливих нічних комах, летючі миші приносять велику користь. Але, нажаль, кількість цих тварин постійно зменшується і тому вони також потребують охорони і приваблення.

РАРИТЕТИ МАЛЬОВНИЧОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ

*Червона книга – це документ совісті
людини.*

*Кожна нація перед обличчям світу
несе відповідальність за скарби своєї
природи.*

З Червоної книги МСОП

Географічне положення Чернігівщини, її природні умови сприяли формуванню багатого рослинного і тваринного світу, однак значна інтенсивність та обсяги антропогенного впливу суттєво вразили її біорізноманіття, формування якого почалося з середини палеогену, а в сучасному вигляді, в основному завершилося в середньому голоцені, тобто приблизно 5 000 тисяч років тому. Так, рослинний світ Чернігівщини включає понад 500 видів судинних рослин, що становить близько 18,4% від загальної кількості судинних рослин, поширених в Україні. Тваринний світ характеризується ще більш багатим видовим складом, який становить близько 41% від загальноукраїнського. Так. На Чернігівщині зустрічається: риб – 50 видів, земноводних – 11, плазунів – 7, птахів – 286, ссавців – 48 видів.

Велике значення для охорони рослинного і тваринного світу України в цілому, Чернігівської області зокрема, має Червона книга – книга рідкісних і тих, що скорочують своє поширення видів флори і фауни. У Червоній книзі України (III вид., 2009) знаходяться 611 видів судинних рослин, 46 видів мохоподібних, 57 видів грибів, 52 видів лишайників та 60 видів водоростей та 542 види тварин. Залежно від стану і ступеня загрози для популяцій рослин, види поділяються на такі категорії: зниклі (0), зникаючі (1), вразливі (II), рідкісні (III), невизначені (IV), недостатньо відомі (V), відновлені (VI). В Червоній книзі ми знаходимо також відомості про всі види біоти України, занесені до Європейського Червоного списку рослин та тварин.

Україна була першою із пострадянських держав, яка склала книгу рідкісних рослинних угруповань – Зелена книга України. Зелена книга України виділяє як рідкісні та зникаючі ценози (всього – 127), що потребують охорони, так і типові ценози різного рангу. Серед них лісових угруповань – 51, степових – 26, лугових – 16, водних – 16, болотяних – 12 та чагарникових – 5.

Охорону екосистем, включаючи усі живі компоненти покликані здійснювати так звані охоронні території. Так, для охорони, збереження і відтворення рідкісних та зникаючих видів рослин, тварин, ландшафтів, цінних природних комплексів, які мають значну наукову, історичну, екологічну та естетичну цінність, в області природно-заповідний фонд нараховує 665 об'єктів загальною площею понад 261,22 тис. га, що складає 7,83 % всієї площі області (за даними 2018 року). Серед них ряд заповідних об'єктів.

Сосинський заказник (406 га), створений у 1980 році на межі Чернігівського та Козелецького районів, біля села Олишівка, на одному з відрогів болотного масиву “Смолянка”. Тут охороняються типові осокові (серед яких рідкісні угруповання осоки дворянної) та очеретяно-осокові ділянки боліт Лівобережного Полісся, які збереглися на даній території.

Болото “Мох” (98 га), як гідрологічний заказник охороняється з 1974 р. Воно розташоване в пониженні лівобережної борової тераси р. Снов, біля с. Єліно Щорського району. Основні площі болота займають мезотрофні та мезоевтрофні угруповання пухівки

піхвової та сфагнуму оманливого з розрідженою березою пухнастою та незначними куртинами багна звичайного, андромеди багатолистої, журавлини болотної. Це – рідкісний для Лівобережного Полісся болотний ландшафт.

Болото “Гальський Мох” (28 га), розташоване біля с. Загребельна Слобода Щорського району та охороняється як пам’ятка природи загальнодержавного значення. Тут збереглися сфагнові мезотрофні угруповання з пухівки піхвової та видів роду сфагнум (*Sphagnum palustre* L.S. fallax Klinggr, *S. magellanicum* Brid) із пригніченою сосною.

Заказник “Каморетський” (515 га) розташований на правому березі Десни, біля с. Блистова Менського району. З 1974 року він має статус заказника загальнодержавного значення. Він створений для збереження залишків заплавної лісової р. Десна. Тут представлені справжні діброви (ліщиново-конвалієві, крушиново-конвалієві, ліщиново-різнотравні), осичники (на місці вирубаних дібров), чорновишняки та вербники з густим підліском з верби тритичинкової, зарості якої підходять до урізу озер.

Качанівський парк (572 га) у Ічнянському районі був закладений С.І.Качановським у 1742 році на основі природних ділянок дубового, дубово-соснового лісу, на підвищенні над невеликою, зарегульованою ставками, річечкою. Серед рослинних угруповань переважаючими є старі ділянки дубового (ас. дубово-липово-ліщиново-яглицева, дубово-ліщиново-різнотравна), дубово-соснового, липового (ас. липово-ліщиново-волосисто-осокова) лісу, місцями ясеневих та кленових лісових ценозів. Серед рідкісних видів слід відмітити популяції любки дволистої, коручки морозниковидної, зозулиних сльозок яйцевидних, які трапляються розсіянно в угрупованнях ясенєво-липово-ліщиново-волосисто-осокового, дубово-липово-ліщиново-волосистоосокового та дубово-ліщиново-різнотравного лісу.

Сокиринський парк – це парк-пам’ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (з 1972 р.) знаходиться у Срібнянському районі. Парк створений на основі природного лісу (ділянки ас. дубово-ліщиново-яглицевого, дубово-липово-ліщиново-яглицевого, дубово-липово-ліщиново-волосистоосокового лісу) та складається з двох частин: основної (40 га) та заозерної (тепер ботанічний заказник “Галаганове” площею 350 га). Основою парку був давній праліс з віковими деревами. Дендрофлора парку нараховує близько 40 видів. Серед основного складу дерев слід зазначити дуб звичайний, берест звичайний, клен гостролистий, липу серцелисту, ясен звичайний, які створюють старі ділянки різної площі. Вони цінні у флористичному та ценотичному аспектах (класичний неморальний ліс). Серед рідкісних рослин на території парку зустрічаються любка дволиста, коручка чемерниковидна, коручка темно-червона, пальчатокорінник м’ясо-червоний (болотисті ділянки, прилеглі до парку).

Тростянецький дендропарк розташований в південно-західній частині Чернігівської області на території Ічнянського району. Історія “Тростянця” пов’язана з ім’ям І.М.Скоโรปадського – засновника парку. В широкій балці “Богівщина” з групою вікових дубів, у 1834 році були закладені перші посадки. З часом територія майбутнього парку розширювалась, а колекція поповнювалась новими видами рідкісних та екзотичних рослин з парків та садів Петербурга, Риги, Києва, Криму. Зараз загальна площа дендропарку становить 204 га, з яких природних ділянок на насаджень – 114 га, ставків – 10 га, галявин – 42 га, паркових доріжок – 9 га, експериментальна ділянка – 20 га. Тут нині зростає 1700 видів, підвидів та форм дерев та чагарників, з них близько 1000 плодоносить, що дає можливість одержувати насіння цінних видів та форм, а також вирощувати садженці.

В цій частині книги ми наводимо характеристику деяких раритетних видів флори і фауни Чернігівщини. Повні списки видів флори і фауни, занесених до Червоної книги України та регіонально рідкісних видів містять додатки.

РОЗДІЛ I. СУДИННІ РОСЛИНИ

ДИФАЗІАСТРУМ СПЛЮСНУТИЙ – *Diphasiastrum complanatum* (L.) Holub

Родина Плаунові – *Lycopodiaceae*

Голарктичний вид на південній межі ареалу. Статус: II категорія. В Україні виявлений у Карпатах і Поліссі. Росте в соснових борах і суборах. Рослина багаторічна, вічнозелена. Наземні пагони повзучі, довжиною 30-100 см. Гілки сплющені, вилчаторозгалуджені. Стробіли на довгих ніжках. Рослина має декоративні властивості. Відомі на Чернігівщині знахідки на борових терасах р. Десна у блюдцеподібних зниженнях на ділянках соснових лісів зеленомохових в урочищах “Лутава”, біля с.Сохачі та х.Подоляки (Коропський район), “Соколівський бір” біля с.Кіпті та х.Копачів (Козелецький район). Популяції цього представника плауновидних займають площу 1-25 кв.м, місцями вид утворює “відмині кільця”.

ПЛАУН РІЧНИЙ – *Lycopodium annotinum* L.

Родина Плаунові - *Lycopodiaceae*

Палеарктичний вид на південній межі свого ареалу. Статус: II категорія. Поширений в Українських Карпатах, на Поліссі, зрідка на Волинській Височині, у Малому Поліссі та в північній частині лісостепової зони України. У світі вид поширений також у Західній і Східній Європі, Середземномор’ї, на Кавказі, у Західному і Східному Сибіру, на Далекому Сході. Вид зростає у хвойних і мішаних вологих лісах. Популяції численні, але кількість їх зменшується. Причинами зниження чисельності виду та зникнення окремих популяцій є вирубування лісів, особливо, якщо вони проводяться у безсніжний період, рекреаційне навантаження, збирання населенням як декоративну рослину. Плаун річний – вічнозелена багаторічна трав’яниста рослина заввишки 10-30 см. Її наземні пагони довгі, повзучі, укорінюються у вузлах. На Чернігівщині цей вид зростає у хвойних та мішаних лісах на борових терасах річок Десна та Сейм у вологих місцях, переважно блюдцеподібних зниженнях, де він утворює куртини.

САЛЬВІНІЯ ПЛАВАЮЧА – *Salvinia natans* (L.) All.

Родина Сальвінієві – *Salviniaceae*

Реліктовий (третинний) вид. Статус: II категорія. Зустрічається по всій території України (в долинах Дніпра, Десни, Південного Бугу, Сіверського Донця та інших річок) – спорадично. Вид поширений у Центральній Європі, в Середземномор’ї, на Кавказі, у Середній Азії, Західному Сибіру, Китаї, Японії, Північній Америці. Місця зростання – мілководдя прісноводних стоячих і малопроточних водойм глибиною 0,5-2,5 м з мулистопіщаними та мулисто-торфовими відкладами. У пониззях річок характерні угруповання виду, в інших місцях він утворює лише фрагменти угруповань. Популяції чисельні, але різко скорочуються у забруднених водоймах. До причини зміни чисельності відносять: осушування екотопів, засолення та забруднення водойм. Сальвінія плаваюча – однорічна трав’яниста рослина (водяна папороть), гідатофіт. На її плаваючому у воді стеблі листки розміщені кільцями по три – 2 плаваючі (яйцевидноеліптичні), 1 – занурений у воду,

розсічений на нитковидні частки, вкриті бурими волосками. Він нагадує собою корені і виконує роль кореня як всисного органа у мінеральному живленні рослини. Плаваючі листочки вкриті сосочками та волосками, завдяки чому їх поверхня не змочується водою. Коли вони трохи занурюються у воду, на їх поверхні волосками утримуються пухирці повітря, і листочки блищать, немов сріблясті, зачаровуючи своєю красою і загадковістю. Під плаваючими листочками у серпні-вересні у кулястих вмістилищах спор дозрівають мікро- та макроспори, адже це різноспорова рослина. Ці кулясті спорокарпії восени опускаються на дно водойми, де зимують. З настанням періоду вегетації після згнивання стінок спорокарпіїв спори піднімаються на поверхню води, проростають у чоловічі та жіночі гаматофіти і після статевого процесу розвивається описана вище листостеблова рослина – спорофіт. На Чернігівщині вид розсіяно зустрічається у водоймах заплави та долини річки Десна, місцями сальвінія плаваюча утворює угруповання, які є рідкісними і занесені до Зеленої книги України.

ВОДЯНИЙ ГОРІХ ПЛАВАЮЧИЙ – *Trapa natans L. s. L.*

Родина Водяногоріхові – *Trapaceae*

Реліктовий третинний вид. Статус: II категорія. Поширений по всій території України, у Середземномор'ї, на Кавказі, в Центральній і Східній Європі, південній частині Сибіру, на Далекому Сході, у Західній Азії. Місця зростання – прісноводні непроточні або малопроточні водойми, заводі річок з глибиною до 150 см. Нерідко є домінантом угруповань водної рослинності. Трапляється спорадично. Популяції численні, проте спостерігається зменшення чисельності виду та кількості популяцій. Це пов'язане з меліоративними осушувальними роботами, забрудненням та засоленням водойм, знищенням рослин під час їх збору. Водяний горіх плаваючий – однорічна водяна рослина, з довгим (до 150 см) підводним стеблом, покритим розетками широкоромбічних плаваючих листків, з білими квітками і твердими чотирирогими плодами. На Чернігівщині вид зустрічається в заплаві р. Десни, на Київському водосховищі.

ПЛАУН ЩИТОЛИСТИЙ – *Nymphoides pellata (S.G.Gmel.) O.Kuntze*

Родина Бобівникові – *Menyanthaceae*

Реліктовий (третинний) вид. Статус: II категорія (вразливий), поширений по всій території України, у Центральній, Атлантичній і Східній Європі, Середземномор'ї, на Кавказі, в Західному та Східному Сибіру, на Далекому Сході (південь), у Середній Азії (північ), Західній Азії (Туреччина, Іран), Центральній Азії (Монголія, Китай), на Японських островах. Місця зростання – мілководдя (30-50 см) непроточних або малопроточних водойм, з піщаними та мулистопіщаними донними відкладами. Є домінантом або співдомінантом в угрупованнях водної рослинності (найчастіше у степовій зоні). Трапляється спорадично (частіше у степовій зоні). Популяції численні. Кількість їх зменшується. Причинами змін чисельності є осушення, забруднення та засолення водойм. Плаун щитолістий – багаторічна трав'яниста водяна рослина з плаваючими на поверхні води листками округло-серцевидної форми та яскравими жовтими квітками. Довге, повзуче кореневище закріплюється на дні водойми. Цвітіння припадає на літні місяці. У період цвітіння його зарості на поверхні води мають дуже привабливий вигляд. На території Чернігівської області зустрічається у мілких водоймах у заплавах Десни та Сейму, в основному в їх верхів'ях.

ЛІЛЯ ЛІСОВА – *Lilium martagon* L.

Родина Лілійні – *Liliaceae*

Це єдиний представник роду, який зустрічається у дикому стані на рівнинах України. На Лівобережжі Дніпра він значно менш поширений, ніж на Правобережжі. Ростає ліля лісова в листяних, переважно дубових, і мішаних лісах серед чагарників. За результатами досліджень і на основі літературних джерел популяції лілії лісової знайдені у декількох масивах на Чернігівщині: в урочищах “Олишівська дача”, “Смолянське” (Чернігівський та Куликівський райони), “Відбірне”, “Чаша”, “Лелене”, “Обирки” (Коропський район), між селами Ладинка та Надинівка (Чернігівський та Козелецький райони), біля с. Білики (Козелецький район).

ПІДСНІЖНИК БІЛОСНІЖНИЙ, підсніжник звичайний – *Galantus nivalis* L.

Родина Амарілісові – *Amaryllidaceae*

Європейсько-середземноморський вид на східній межі свого ареалу, вразливий. Поширений в Україні в Карпатах, Закарпатті, Передкарпатті, Правобережному Поліссі, Лісостепу, Степу, у світі – у Центральній Європі, Середземномор’ї, Передкавказзі. Східна межа суцільного поширення цього виду проходить крізь південно-східну частину Київської області. На Чернігівщині є його окремі локалітети на схід від суцільної межі ареалу. Островні місцезнаходження його відомі для Прилуцького району та Бобровицького району (околиці с. Ярославка, Старобасанське лісництво), для Чернігівського району (поблизу с. Красне), Коропського району (околиці пгт. Короп). В урочище “Мар’їн гай” у типовому дубово-липовому лісі у весняних синузях із переважанням рястів ущільненого та порожнистого, зірочок жовтих, підсніжник звичайний трапляється куртинами по всьому лісі. Зростає і листяних лісах, на галявинах, серед чагарників. Популяції локальні, здебільшого численні. Багато з них регресує. Спостерігається тенденція до зменшення кількості особин. Причинами змін чисельності є масове зривання на букети, викопування цибулин, рекреаційне навантаження.

КОСАРИКИ ТОНКІ, глідіолус тонкий – *Gladiolus tenuis* Bieb.

Родина Півникові – *Iridaceae*

Вразливий вид (II категорія), представник давнього мезогірофільного флорогенетичного комплексу високотрав’я. Поширений в Україні в Гірському Криму, Лівобережному Лісостепу, північній частині Степу, Правобережному Лісостепу. За межами України трапляється в Східній Європі, Передураллі, Середній Азії, на Кавказі. Ценотично приурочений до луків, лісових галявин, вогких місць гранітних відслонень. До основних причин зникнення цього виду відносяться: знищення характерних для них природних біотопів у результаті розорювання лук, перевипас худоби, регулярне і раннє сінокосіння, зривання рослин на букети. Косарики тонкі – багаторічна трав’яниста рослина. Її підземні багаторічні органи представлені бульбоцибулиною. Стебло пряmostояче, з трьома лінійно-мечовидними листками та верхівковою однобічною китицею з кількох (до 10) великих (3-3,8 см завдовжки) пурпурно-фіолетових квіток. Цвітіння припадає на травень-липень. У період цвітіння косарики, особливо їх суцільні масиви, мають дуже привабливий декоративний вигляд. На території Чернігівської області, згідно літературних даних і досліджень авторів, вид виявлений у декількох місцях лісо-степової її частини. Невелика його попу-

ляція виявлена на ділянці заплавної луки р. Сейм біля с. Рижки (Коропський район). Популяція, яка нараховує близько 100 екземплярів займає площу в 1 га.

ПАЛЬЧАТОКОРІННИК М'ЯСО-ЧЕРВОНИЙ – *Dactylorhiza incarnata* (L.)

Родина Орхідні – *Orchidaceae*

Євразійський поліморфний вид на південній межі ареалу. Статус: III категорія. Цено-тично приурочений до боліт, вологих лісів і лук. На Чернігівщині відомо чимало місць зростання виду, в тому числі в складі природно-заповідного фонду, зокрема в центральних і східних районах. В Коропському районі нами спостерігалось цвітіння особин з квітами білого забарвлення.

КОРУЧКА ЧЕМЕРНИКОВИДНА – *Epipactis helleborine* (L.) Grantz.

Родина Орхідні - *Orchidaceae*

Вид з диз'юнктивним ареалом. Статус: II категорія. Поширений майже по всій території України. Зростає в лісах і на узліссях. Скороченню чисельності сприяють рубки в лісах. Зустрічається по всій території Чернігівської області, але популяції її розріджені.

ЗОЗУЛИНІ СЛЬОЗИ ЯЙЦЕВИДНІ – *Listera ovata* (L.) R. Br.

Родина Орхідні - *Orchidaceae*

Євразійський вид. Статус: III категорія. Поширений майже по всій території України, але в Степу трапляється дуже рідко, в Гірському Криму спорадично. Чернігівська область входить у територію суцільного ареалу виду. Місця зростання приурочені переважно до вологих листяних лісів, узлісь, галявин.

ГНІЗДІВКА ЗВИЧАЙНА – *Neottia nidus-avis* (L.) Rich

Родина Орхідні - *Orchidaceae*

Євро-сибірський вид на південно-східній межі ареалу. В межах суцільного ареалу виду знаходиться і вся територія Чернігівської області. Статус: III категорія. Вид зустрічається в тінистих листяних, мішаних, рідше в соснових лісах, здебільшого у місцях із розрідженим травостоєм, серед опалого листя. Популяції малочисельні. Рекреаційне навантаження, руйнування місць зростання, проведення рубок у лісах, зривання рослин тощо створюють загрозу для виду. Гніздівка звичайна живиться як сапрофіт. Вона позбавлена хлорофілу. Її стебла та лусковидні листки забарвлені в бурій колір. Встановити її істинну чисельність і площу популяції практично неможливо, оскільки вона 8-9 років після проростання насіння живе у ґрунті. Лише на 9-й – 10-й рік свого онтогенезу розвиває надземний пагін, але й він через 2 місяці після цвітіння всихає і зникає. Буває й так, що надземний пагін, не пробившись на поверхню ґрунту, зацвітає там, у ґрунті запилюються квітки і утворюються плоди (клеистогамія). У такому разі ми так і не дізнаємось про існування в тому чи іншому місці цієї таємничої, загадкової рослини. Гніздівка звичайна має стебло світло-буре, листки лусковидні, квітки жовтувато-бурі, великі, пахнуть медом, довге китицевидне суцвіття і зовсім відсутнє зелене забарвлення – типова ознака рослин. Кореневище рослини обростає численими коренями, які щільно переплітаються між собою, і це плетиво зовні стає схожим на гніздо птахів. Ось звідки взялась назва цієї рослини гніздівка. На території Чернігівщини відомі численні місця зростання гніздівки в листяних лісах.

ЛЮБКА ДВОЛИСТА – *Platanithera bifolia* (L.) Rich

Родина Орхідні – *Orchidaceae*

Палеарктичний лісовий вид. Статус: III категорія. Поширений у Європі, Середземномор'ї, Малій Азії, Західному і Східному Сибіру, на Кавказі. По всій території України із заходу на схід і з півночі до північної частини лісостепу включно вид знаходиться в межах суцільного природного поширення. У цій смузі знаходиться і вся територія Чернігівської області. Нині відомі знахідки любки дволистої на Чернігівщині, але повсюди трапляються розсіяно її поодинокі екземпляри або невеликі групи особин. Як світлолюбива рослина, вона знайшла собі пристанище у світлих лісах (дібровах, суборах), тяготеє до узлісь, галявин, трапляється серед чагарників. Багаторічний підземний орган у неї предствлений бульбою. При основі стебла розміщені 2 довгасто-яйцевидних листки.

РОЗДІЛ II. БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

П'ЯВКА МЕДИЧНА – *Hirudo medicinalis* (Linnaeus, 1758)

Ряд Безхоботні п'явки – *Arhynchobdellida*

Родина Щелепні п'явки – *Hirudinidae*

Один з 14 видів роду; єдиний вид роду у фауні України. Представлена двома з 3 форм: лікувальна, або українська, і аптечна, або аптекарська. Статус: II категорія (вразливі). Має довжину тіла до 120 мм. Спина темна, з поздовжніми коричневими або червоними смугами й метамерно розміщеними чорними плямами. Щелепи і слинні залози добре розвинуті. Мешкає в озерах, ставках, річках з повільною течією. Надає перевагу водоймам з чистою водою, що добре прогрівається, і узбережна смуга яких сприятлива для відкладання коконів; зосереджується біля місць водопою або купання ссавців (особливо великої рогатої худоби та коней). При висиханні водойм чи промерзанні їх до дна п'явка медична гине. Має високу здатність реагувати на зовнішні подразники (коливання води, підвищення її температури, хімічні фактори тощо), що допомагає їй знаходити своїх живителів. Живиться кров'ю різних хребетних (зокрема великої рогатої худоби, коней), а також жаб. Нападає й на людину. Статевозрілою стає на 3-му році життя, а за умов розведення – на 12-18-му місяці після виходу з коконів. Розмножується лише влітку. За 4–6 років життя 3–4 рази відкладає кокони. У кожній кладці по 3–8 коконів. Внаслідок хижацького промислу з метою продажу, забруднення та знищення водойм, порушення умов існування чисельність її різко скоротилась. У 1991 році цей вид занесено до Європейського Червоного списку.

КРАСУНЯ-ДІВА – *Calopteryx virgo* (Linnaeus, 1758)

Ряд Бабки – *Odonata*

Родина Красуні – *Calopterygidae*

Поліморфний вид палеарктичного роду (18 видів); у фауні України представлений типовим підвидом. Статус: III категорія (рідкісні). Тіло самця металеве блискуче, зелено-синє або синє, крила від основи і майже до вершини темно-сині. Тіло самки зелене, крила світло-сірі з бурими жилками. Черевце 34–36 мм, заднє крило 30–31 мм. Зустрічається в заплавах вздовж берегів водотоків. Чисельність незначна (поодинокі особини). Має дворічну генерацію. Літ імаго з травня по вересень. Самка відкладає по одному до 300 яєць

у тканини листків і стебел водяних рослин через надрізи, зроблені яйцекладом. Личинки розвиваються у воді, переважно у проточній; у стоячих і слабо проточних водоймах зустрічається рідко. Причинами зміни чисельності можна назвати хімічне та органічне забруднення води, гідротехнічне будівництво, меліорація тощо.

ЖУК-ОЛЕНЬ, РОГАЧ ЗВИЧАЙНИЙ – *Lucanus cervus* (Linnaeus, 1758)

Ряд Твердокрилі – *Coleoptera*

Родина Рогачі – *Lucanidae*

Один з 3 видів палеарктичного роду; єдиний вид роду у фауні України. Статус: II категорія (вразливі). Забарвлення чорно-буре, надкрила кашатнові, тіло помірно плоске, у самця дуже сильно розвинені верхні щелепи. Розмір 25 - 75 мм. Зустрічається у широколистяних та мішаних лісах з домішкою дуба. Чисельність майже повсюдно низька й далі скорочується. Дорослі жуки з'являються у травні – липні. Живляться соком з пошкоджених стовбурів дерев, переважно дубів, рідше – бука і берези. Невдовзі після парування самці здебільшого гинуть; відклавши яйця у дуплах дерев та пеньках, гинуть і самки. Розвиток личинок триває 5 – 6 років; у травні останнього року вони перетворюються на лялечок. Причини зміни чисельності: зменшення площ дібров та інших лісів – природних місць перебування жука-оленя, обробка лісових масивів пестицидами. У місцях виявлення жука-оленя слід зберігати властиві йому біотопи, зокрема створювати ентомологічні заказники.

ВУСАЧ МУСКУСНИЙ – *Aromia moschata* (Linnaeus, 1758)

Ряд Твердокрилі - *Coleoptera*

Родина Вусачі – *Cerambycidae*

Один з 10 видів палеарктичного роду, єдиний вид роду у фауні України. Статус: III категорія (рідкісні). Забарвлення металеве блискуче, зелене, бронзове або синє. Трапляється у парках, прибережних гаях, уздовж доріг, переважно з розрідженим деревостаном, головним чином із старої верби, іноді заселяє тополю й осику. Має дво-, трирічну генерацію. Літ, парування і відкладання яєць тривають з початку червня по серпень. Самка відкладає 90 – 160 яєць у тріщини кори. Розвиток личинок і заляльковування відбувається у деревині. Порушення природних місць перебування, зокрема зменшення насаджень верби призвели до зменшення чисельності виду.

МАХАОН – *Papilio machaon* (Linnaeus, 1758)

Ряд Лусокрилі – *Lepidoptera*

Родина Парусники – *Papilionidae*

Один з близько 200 видів роду; у фауні України представлений підвидом *P.m.gorganus*. Статус: II категорія (вразливі). Цього метелика легко впізнати. Він має жовте забарвлення. Передні крила чорні при основі, з 3 чорними плямами на передньому краї та 2 чорними смужками вздовж зовнішнього краю, між якими розташовані в ряд жовті вічка, понад зубчастим краєм задніх крил є блакитні серпички і червонувато-буре вічко поблизу довгого “хвостика”. Один з найбільших денних метеликів, розмах крил до 90 мм. Цього гарного метелика можна побачити на різнотравних луках, сонячних лісових галявинах й узліссях, парках і садах, узбіччях доріг тощо. На окремих ділянках зустрічається 5 – 10 особин, здебільшого чисельність не перевищує 0,1 – 1 особини на 1 гектар. Дає 2 (іноді 3) генерації на рік. Літ метеликів з кінця квітня по вересень. Самка відкладає по 1 -2 яйця, які

розвиваються протягом 5 – 12 днів. Гусениця живиться на рослинах родини Зонтичних. Зимує лялечка. Серед причин зміни чисельності можна назвати погіршення стану біотопів внаслідок господарської діяльності (викошування і випалювання трав, розорювання цілинного степу, застосування пестицидів тощо). Цей вид охороняється у всіх заповідниках України. У нас на Чернігівщині має достатньо високу чисельність особин.

СТРІЧКАРКА ТОПОЛЕВА – *Limnitis populi* (Linnaeus, 1758)

Ряд Лускокрилі – *Lepidoptera*

Родина Німфаліди – *Nymphalidae*

Один з видів чисельного роду; у фауні України один з 2 видів. Статус: II категорія (вразливі). Передні крила широкі, їх зовнішній край лише трохи коротший внутрішнього. Вздовж зовнішнього краю є ряд рудих плям, на передньому крилі він неповний. Знизу крила руді з блакитними плямами. Досить великий метелик, розмах крил 70 - 85 мм. Найчастіше його можна побачити на добре прогрітих сонцем лісових ділянках (узбіччях доріг, просіках, берегах водойм, вирубках з поростою осики тощо). Літ імаго з кінця травня до середини липня. Вранці метелики трапляються на поверхні ґрунту, на свіжому гною, кізках і гнилих плодах, у спеку – на водопої у воглих місцях, після полудня – у кронах дерев. Яйця відкладає (по одному) на поверхню листя осики. Гусениця живиться, крім осики, листям осоки. Зимує гусениця 2-го віку в сигароподібному коконі на гілках, заляльковується навесні. Лялечка прикріплена до поверхні листка павутинням. У нас на Чернігівщині цього метелика можна побачити у Коропському районі. Зміна породної структури лісів та густоти деревного покриву, знищення осики як малоцінної деревної породи, хімічна обробка лісів призвели до зменшення чисельності виду в інших районах області.

РАЙДУЖНИЦЯ ВЕЛИКА – *Apatura iris* (Linnaeus, 1758)

Ряд Лускокрилі – *Lepidoptera*

Родина Німфаліди – *Nymphalidae*

Один з 3 видів роду у фауні України. Статус: II категорія (вразливі). Цього метелика легко впізнати. На відміну від інших він має масне пігментні, а оптичні лусочки. В них відбувається дисперсія світла, чим пояснюється переливчасте синьо-фіолетове забарвлення крил у самця. Розмах крил 60 – 70 мм. На Чернігівщині цей метелик зустрічається дуже рідко, відмічені поодинокі особини в Городнянському районі. Місця перебування: листяні та мішані ліси, лісові галявини й узлісся, вздовж берегів водойм. Дає одну генерацію на рік. Літ імаго спостерігається в кінці червня – на початку серпня. Літають у кронах дерев, у спеку спускаються до землі, скупчуючись у вологих місцях, на купках гною тощо. Живляться соком берези, клена та інших дерев, гусениці – листям верби й осики. Самка відкладає по 1 – 2 яйця (розвиваються 8 – 14 днів) на нижню поверхню листка або кору гілки. Зимує гусениця 3-го віку у коконі з павутини та листя на гілці, на лялечку перетворюється у червні. Розвиток лялечки триває 2 – 3 тижні. Причиною зміни чисельності є руйнування біотопів виду (вирубання природних лісів, зміна породної структури, урбанізація).

СТРІЧКАРКА БЛАКИТНА – *Catocala fraxini* (Linnaeus, 1758)

Ряд Лускокрилі – *Lepidoptera*

Родина Совки – *Noctuidae*

Один з 135 видів роду; один з 16 видів у фауні України. Статус: II категорія (вразливі). На відміну від попередніх видів стрічкарка блакитна має товсте волохате черевце, задні крила блакитні з чорною смугою і серединною чорною перевяззю. Розмах крил 90 – 106 мм. В день цього метелика важко побачити, бо забарвлення передніх крил маскує, активний він з настанням ночі. Літає в мішаних та листяних лісах, лісосмугах, парках, садах. Чисельність незначна. Дає одну генерацію на рік. Літ імаго з середини липня по жовтень. Відкладає у тріщини кори дерев по одному або по кілька яєць (всього до 900). Навесні з них виходять гусениці, які розвиваються до 48 діб, живлячись листям тополі, осики, верби, ясена звичайного, берези, вільхи, дуба та інших дерев. Заляльковується у липні між листками дерев.

КСИЛОКОПА ЗВИЧАЙНА, бджола-тесляр звичайний – *Xylocopa valga*

Gerstaecker, 1872

Ряд Перетинчастокрилі – *Hymenoptera*

Родина Антофорида – *Anthophoridae*

Один з близько 300 видів роду; один з 3 видів роду у фауні України. Статус: II категорія (вразливі). Надзвичайно красиві комахи з металево-блискучим синім забарвленням. Розміри тіла: 20 – 23 мм. Зустрічається переважно в природних біотопах з деревною та чагарниковою рослинністю, а також захисних лісосмугах, садах, рідше на відкритих степових ділянках, в населених пунктах – в різних дерев'яних спорудах.

Літ імаго з кінця травня по серпень. Гнізда будує в сухій деревині: старих пнях, телеграфних стовпах, стінах дерев'яних будівель, іноді в тріщинах скель й у ґрунті (степові відкриті біотопи). Політроф. Живиться на квітках 60 видів рослин з 22 родин, у тому числі лісових та плодоягідних культур, бобових. Личинок вигодовує пишком та нектаром. Восени личинки перетворюються на лялечок, з яких виходять бджоли нового покоління. Вони й зимують. Зміни чисельності пов'язані з вирубуванням лісів, особливо сухостою, зменшення кількості дерев'яних споруд. Треба охороняти окремі гнізда, створювати заказники.

ДЖМІЛЬ МОХОВИЙ – *Bombus muscorum* (Fabricius, 1775)

Ряд Перетинчастокрилі – *Hymenoptera*

Родина Справжні бджоли – *Apidae*

Один з понад 300 видів роду; один з 38 видів роду у фауні України. Статус: II категорія (вразливі). Джміль середнього розміру (18 – 22 мм), увесь яскраво-рудий, лише вершина черевця з чорними волосками. Зустрічається на луках, в лісовій та лісостеповій зонах, долинах річок, балках та лісосмугах. Живуть сім'ями, які восени налічують по 50 – 100 особин. Літ імаго триває з весни до осені. Навесні запліднена самка, що перезимувала, будує гніздо, переважно в заглибині на поверхні ґрунту. За 22 – 23 дні після відкладання яєць виходять перші “робочі” особини. Самки і самці, здатні до розмноження, з'являються у 2-й половині літа. Після парування самці через деякий час гинуть. Зимують самки під мохом і травою, в нірках гризунів, пташиних гніздах та інших укриттях. Джміль моховий – політроф, але перевагу віддає квіткам рослин з родин бобових, губоцвітих та складноцвітих. Один з кращих запилювачів рослин. Причини зміни чисельності: руйнування

гнізд джмеля мохового під час оранок, викошування природних трав, випасання худоби, застосування пестицидів у боротьбі з бур'янами та комахами-шкідниками. Доцільно охороняти гнізда на пасовищах шляхом їх маркірування, робити застережливі написи.

РОЗДІЛ III. ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

СТЕРЛЯДЬ – *Acipenser ruthenus L.*

Ряд Осетроподібні - *Acipenseriformes*

Родина Осетрові – *Acipenseridae*

За статусом охорони в Україні вид віднесений до вразливих. Стерлядь поширена у великих річках, нечисленна, чутлива до забруднення води, змін гідрологічного, біологічного та хімічного режиму водойм, на нерест рухається проти швидкої течії у місця з глибиною не менше 10 м, з гальковим або кам'янистим дном, веде придонний спосіб життя. У 90-ті роки спостерігались поодинокі особини виду у річках Сейм та Десна.

МІДЯНКА – *Coronella austriaca Laur.*

Ряд Лускаті – *Squamata*

Родина Вужеві – *Colubridae*

Єдиний вид роду у фауні України, за статусом належить до вразливих (II категорія). Поширений у Європі, Малій Азії, Північному Ірані та на Кавказі. В Україні зустрічається по всій території. Має незначну чисельність, а також тенденції до скорочення. Характерними місцями перебування є сонячні галявини, узлісся листяних лісів, зарості чагарників і трав на сухих схилах, піщані дюни з ділянками лісу. Активна вдень. Живиться ящірками, пташенятами, мишовидними гризунами. Назву свою отримала завдяки мідному забарвленню тіла. До причин зниження чисельності відносять: порушення її біотопів внаслідок антропогенної зміни ландшафтів, хімізацію лісового та сільського господарств і пов'язаного з цим підриву її кормової бази, безпосереднє знищення мідянки людиною, оскільки її помилково відносять до отруйних тварин. Мідянка на Чернігівщині трапляється досить рідко.

ЛЕЛЕКА ЧОРНИЙ – *Ciconia nigra L.*

Ряд Лелекоподібні – *Ciconiiformes*

Один із двох видів у фауні України, вразливий. Його місця гніздування приурочені до старих, глухих лісів біля водойм і непрохідних боліт. Гнізда будує на старих деревах, на висоті 6 – 20 м. Живиться комахами, земноводними, рибою, рідко – плазунами, мишовидними гризунами тощо. Зниження чисельності виду відбувається внаслідок знищення та деградації характерних для нього біотопів, зокрема, вирубування старих лісів, осушення боліт, а також у зв'язку з посиленням фактора непокоєння. Поширений у лісовій зоні Європи та Азії. Це перелітний птах. В Україні гніздиться у Поліссі та Карпатах. На Чернігівщині місця поширення виду – на Поліссі, долині річки Десни та в долині річки Сейм.

ГОГОЛЬ – *Vucephala clangula* L.

Ряд Гусеподібні – *Anseriformes*

Єдиний вид роду у фауні України. Статус: III категорія. Перелітний птах. Гніздиться на півночі Рівненської області та на водосховищах Дніпра. Зимує на водосховищах Дніпра та Азово-Чорноморському узбережжі. Місця перебування – озера, заплави великих річок, оточені лісом з дуплистими деревами. До Чернігівщини залітають особини північної популяції з Росії.

СКОПА – *Pandion haliaetus* L.

Ряд Соколоподібні – *Falconiformes*

Вид монотипного роду і монотипної родини, тобто родина представлена одним родом із одним видом. Статус: III категорія. Скопа – перелітний птах. Під час сезонних перельотів зустрічається по всій території України. Гніздування виду точно встановлене лише в Чернігівській та Сумській областях. На гніздуванні вид виявлений у долині річки Десни, вище Коропа. Скопа опинилась під загрозою зникнення у зв'язку з забрудненням водойм, збіднінням рибних запасів, вирубуванням високих дерев, посиленням фактора непокоєння, винищуванням птахів людиною.

ГЛУХАР, глушець – *Tetrao urogallus* L.

Ряд Куроподібні – *Galliformes*

Один з двох видів роду; єдиний вид роду у фауні України. Статус: II категорія. В Україні поширений на Поліссі – у Волинській, Рівненській, Житомирській та Чернігівській областях, а також у Карпатах і Закарпатті. Алеал виду знаходиться у лісовій зоні Європи та Азії. Це осілий птах. Селиться у борах та суборах, що межують із болотами, вирубками. Живиться насінням, ягодами, зеленими частинами рослин, комахами тощо. Полігам. Токування відбувається у березні – травні. Гніздо знаходиться на землі. Кладку яєць насиджує самка. Ще на початку 20-го століття глухар був звичайним птахом на Українському Поліссі, проте вже у 30-ті роки він практично зник у Київській і Чернігівській областях, а на решті території відбувається скорочення чисельності особин виду. Цьому сприяли вирубування лісів, вирубування дерев на токовищах і поблизу них, проведення осушувальних меліоративних робіт, використання в лісах пестицидів, посилення дії фактора непокоєння, випасання худоби, руйнування гнізд дикими свинями, бродячими собаками, худобою, браконьєрство.

ЖУРАВЕЛЬ СІРИЙ – *Grus grus* L.

Ряд Журавлеподібні – *Gruiformes*

Один із двох видів роду у фауні України; вразливий. У минулому був поширений по всьому помірному поясу Європи та Азії. Тепер дуже скоротилась європейська частина його ареалу. Це перелітний птах. Зимує в Північній Африці, Західній і Південній Азії. В Україні гніздиться на Поліссі, а також у заболочених долинах деяких річок Лівобережного Лісостепу. Поодинокі гнізда виявлені у Присивашші. Весняний проліт відбувається з березня до початку травня, відліт і осінній проліт – з другої декади вересня до середини жовтня. Під час сезонних міграцій птах зустрічається по всій території України, в тому числі й на Чернігівщині.

Живиться птах моллюсками, земноводними, дощовими червами, комахами та їх личинками. Характерними для нього місцями перебування є відкриті купини та мохові бо-

лота, узбережжя річок, озер тощо. Причиною зменшення чисельності в останні десятиріччя XX століття є порушення його природних біотопів у результаті проведення осушувальних меліоративних робіт, розорювання луків у заплавах річок, випасання худоби поблизу річок, збідніння кормової бази, посилення факторів непокоєння.

ПУГАЧ – *Bubo bubo L.*

Ряд Совоподібні – *Strigiformes*

Єдиний вид роду у фауні України; вразливий. Ареал охоплює майже всю Європу, Азію та Північну Африку. В Україні гніздиться по всій території, але в Степу трапляється рідко на гніздуванні. Після 1970 року на більшості раніше відомих місць гніздування не виявлений. Місця поселення пугача є глухі ліси з густим підліском, яри, урвища, болота. Вирубування таких лісів – заміна їх монодомінантними культурними насадженнями, осушувальна меліорація, рекреаційне навантаження, посилення дії фактора турботи, погіршення кормової бази та знищення птахів людиною складають загрозу існуванню виду. Пугач – осіло-кочовий хижий птах. Це велика сова чорнувато-жовтого забарвлення, з великою головою та спрямованими вперед “вушними” пучками. Має здебільшого нічну активність. Живиться гризунами, птахами, земноводними, плазунами, рибою. Це справжній поліфаг. Його кормовий раціон можуть складати різноманітні дрібні та середні за розмірами хребетні тварини, здебільшого гризуни. Серед них бувають полівки, миші, зайці, білки, хом’яки, пацюки, куниці тощо. Жертвами пугача бувають різноманітні птахи, в тому числі й хижі. В їжі дорослого пугача м’ясо складає близько 0,5 кг живої ваги. Полювання починає на смерканні. Поліє в лісі та на відкритих просторах. Світлими, місячними ночами може здійснювати свій політ на великих висотах. На Чернігівщині пугач нині зустрічається в Новгород-Сіверському, Коропському та деяких інших районах.

ХОХУЛЯ ЗВИЧАЙНА – *Desmana moschata L.*

Ряд Комахоїдні – *Insectivora*

Єдиний вид роду у фауні України. Релікт. Статус: I категорія (зникаючий вид). Виявлений у басейнах Дніпра, Волги, Дону та Уралу. В Україні із декількох раніше відомих місць поселення зник. Нині зберігся у заплаві р. Сейм на території Чернігівської і Сумської областей, поблизу кордону з Росією. Це водяна тварина. Зовні нагадує велику землерийку. Голова з невеликим “хоботом”. Хвіст дуже сплющений із боків. Хутро темно-буре на спині і сріблясто-біле на череві, блискуче, густе. Очі маленькі. Лапи з плавальними перетинками. Тварина веде дуже скритий спосіб життя. Поселяється у стоячих водоймах або в місцях з дуже повільною течією (озерах, старицях, затоках). Помешканням її є обласшовані нею кубла в норах на берегових схилах, вхід до яких знаходиться під водою. Живиться водними безхребетними тваринами, рибою, корінням рослин. Хохуля дуже чутлива до забруднення води різними стоками, змін гідрологічного режиму у місцях проживання.

ВЕЧІРНИЦЯ МАЛА, вечірниця Лейслера - *Nyctalus leisleri L.*

Родина Звичайні кажани, Гладконосі кажани – *Vesperdionidae*

Один з трьох видів у фауні України. Статус: III категорія. Поширений у зоні листяних лісів Європи та Азії. В Україні зустрічається по всій території. Поселяється в листяних лісах, парках. Мешкає в дуплах і гніздівлях птахів. Має невелику чисельність і зустрічається спорадично. Це перелітний вид. Зимує за межами України. Активний після заходу

сонця і перед світанком. Живиться комахами, здебільшого шкідниками лісу. В області є знахідки в різних районах, але її ареал потребує вивчення.

БОРСУК, борсук звичайний – *Meles meles L.*

Ряд Хижі – *Carnivora*

Єдиний представник роду. Статус: II категорія. Поширений у Європі та Азії, в Україні – по всій території. На Чернігівщині зустрічається майже у всіх районах, але є рідкісним і малочисельним.

РИСЬ ЗВИЧАЙНА – *Lynx lynx L.*

Ряд Хижі – *Carnivora*

Родина Котячі – *Felidae*

Єдиний у фауні України вид роду, представлений двома підвидами – номінативним, поширеним у Поліссі, і карпатським, що є ендеміком Карпат. Статус: II категорія. У XIX столітті рись звичайна була поширена не лише на Поліссі, але й у Лісостепу та в лісах Степу. Довжина тіла досягає 82 – 107 см, хвоста – 18 – 31 см. Хвіст короткий, обрубаний. Вуха з довгими китицями шерсті на кінцях. Хутро рудувато-сіре, плямисте. Нині вид зберігається переважно у Карпатах і в деяких важкодоступних лісах Волинської області. Поодинокі особини зустрічаються в Житомирській області, де вид охороняється в Поліському природному заповіднику. В 1964 – 1968 і 1973 роках спостерігались окремі заходи рисі з Білорусії у північні райони Чернігівської та Сумської областей. Рись звичайна – найбільший представник родини Котячих у Європі та, зокрема, в Україні.

ЗУБР, бізон європейський - *Bison bonasus L.*

Ряд Парнокопитні – *Artiodactyla*

Родина Порожнисторогі – *Bovidae*

Один із двох видів роду; єдиний вид роду у фауні України. Статус: VI категорія (відновлений вид). У минулому зубри мали значне поширення на території України, в тому числі й на Чернігівщині. Свідченням великого поширення зубрів і їх промислів на Чернігівщині та прилеглих територіях у середині XVI століття є згадка про “воловьи плави” (про перепливання річки Десни дикими волами, або зубрами) поблизу Новгород-Сіверська під час сезонного кочування у Грамоті царя Івана Грозного, надісланий у 1552 році Новгород-Сіверському монастирю. В “Описі України”, опублікованому у 1660 році, Гійом Левасер де Боплан повідомляє, що зубри на той час зустрічались в Україні поблизу кордону з Московською державою, який проходив недалеко від міста Путивль. У 20-х роках XX століття вони взагалі опинились на грані повного зникнення і збереглися в природному стані існування лише в Біловезькій Пущі та на Кавказі, але під час воєнних конфліктів теж були майже повністю винищені. І ось на основі тварин, що зберігалися у зоологічних парках і приватних угіддях, розпочалися роботи по відновленню виду. В результаті тривалої та кропіткої роботи чисельність тварин стала зростати, стало можливе вільне утримання зубрів. Розпочалось розселення його особин у деякі місця їх колишнього проживання. В Україні розселення зубрів розпочалось у 1965 році. Тепер у природних умовах утримуються його популяції в Київській, Волинській, Чернігівській, Сумській та інших областях. На Чернігівщині нараховується близько 300 особин.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Ось і завершилась наша подорож у дивовижний світ Природи рідного краю. А що він дійсно дивовижний, Ви, шановний читачу, могли пересвідчитись на власні очі.

Але, перш ніж поставити останню крапку у цій розповіді, слід відзначити, що під дією різних факторів (і в першу чергу діяльності людини) у флорі та фауні Чернігівщини відбулися значні зміни. Більше ніж на 10 % зменшилась площа лісів в області, збільшилась площа ланів та культурних ландшафтів, зникли з території області цілинні степи з своїм рослинним та тваринним світом. Особливо сильно позначилась діяльність людини на хребетних тваринах. У 17-18 століттях зникли з території області сайгаки, тур, дикий кінь. У 19-20 століттях – зубр, благородний олень, росомаха, лісовий кіт. На початку 20-го сторіччя така ж доля спіткала рись, великого тушканчика, бабака, сліпака. Зменшилась кількість диких кабанів, лосів, козуть, бобрів.

Зі знищенням лісів зникло і багато видів хижих птахів і сов (сапсан, кречет, пугач); досить рідко і на обмежених територіях зустрічаються великий і малий підорлики, орел-карлик, скопа, рудий шуліка, змієїд, балабан. На грані зникнення виявились беркут, орлан-білохвіст, чорний лелека.

Поряд з цим, починаючи з 30-х років ХХ сторіччя на Чернігівщині з'явились акліматизовані види: ондатра, американська норка, снотовидний собака. Були також реакліматизовані зубр та благородний олень.

І сьогодні тільки від нас, сучасних жителів Чернігівщини, залежить подальша доля наших лісів та гаїв, луків та боліт, річок та озер, постійних їх мешканців, зникаючих видів рослин та тварин. Тільки від нас залежить, чи побачать наші нащадки дивовижну красу нашого краю.

То ж давайте не пошкодуємо сил для того, щоб зберегти для нащадків цей дивовижний світ природи рідного краю древньої нашої Сіверської землі.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК РОСЛИН

Агалик-трава гірська	Букашник горный	<i>Jasione montana</i> (L.)
Альдрованда звичайна	Альдрованда пузырчатая	<i>Aldrovanda vesiculosa</i> (L.)
Анемона дібровна	Ветреница дубравная	<i>Anemone nemorosa</i> (L.)
Анемона жовтецева	Ветреница лютичная	<i>Anemone ranunculoides</i> (L.)
Анемона лісова	Ветреница лесная	<i>Anemone sylvestris</i> (L.)
Багно звичайне	Багульник болотный	<i>Ledum palustre</i> (L.)
Безщитник жіночий	Кочедыжник женский	<i>Athyrium filix-femina</i> ((L.) Roth.)
Бекманія звичайна	Бекманія обыкновенная	<i>Beckmannia eruciformis</i> ((L.) Host.)
Береза бородавчата (Б.повисла)	Береза бородавчатая	<i>Betula verrucosa</i> (Roth)
Берізка польова	Вьюнок полевой	<i>Convolvulus arvensis</i> (L.)
Блекота чорна	Белена черная	<i>Hyoscyamus niger</i> (L.)
Болиголов плямистий	Болиголов пятнистый	<i>Conium maculatum</i> (L.)
Бромус житній	Костер ржаной	<i>Bromus secalinus</i> (L.)
Бруслина	Бересклет	<i>Euonymus</i> sp.
Брусниця	Брусника	<i>Rhodococcum vitis-idaea</i> (L.)
Буги́ла лісова	Купыр лесной	<i>Anthriscus sylvestris</i> ((L.) Hoffm.)
Будяк кучерявий	Чертополох кучерявый	<i>Carduus crispus</i> (L.)
Букви́ца лікарська	Буквица лекарственная	<i>Betonica officinalis</i> (L.)
Булавоносець сіруватий	Булавоносец седой	<i>Corynephorus canescens</i> (L.) P. Beauv.
Буркун білий	Донник белый	<i>Melilotus albus</i> (Medik.)
Буркун лікарський	Донник лекарственный	<i>Melilotus officinalis</i> ((L.) Pall.)
Вербозілля звичайне	Вербейник обыкновенный	<i>Lysimachia vulgaris</i> (L.)
Вероніка дібровна	Вероника дубравная	<i>Veronica chamaedrys</i> (L.)
Веснівка дволиста	Майник двулистный	<i>Majanthemum bifolium</i> (L.) F.W.Schmid
Вільха клейка	Ольха клейкая	<i>Alnus glutinosa</i> ((L.) Gaerth.)
Віскарія звичайна	Смолка обыкновенная	<i>Viscaria vulgaris</i> (Bernk.)
Вовче тіло болотне	Сабельник болотный	<i>Coronarum palustre</i> (L.)
Водяна сосонка ланцетолиста	Хвостник ланцетолистный	<i>Hippuris lanceolata</i> (Retz.)
Водяний горіх плаваючий	Водяной орех плавающий	<i>Trapa natans</i> (L.)
Водяний різак алоевидний	Телорез алоевидный	<i>Stratiotes aloides</i> (L.)
Водяний хрін лісовий	Жерушник лесной	<i>Rorippa sylvestris</i> ((L.) Besser.)
Волошка синя	Василек синий	<i>Centaurea cyanus</i> (L.)
Вольфія безкоренева	Вольфия безкорневая	<i>Wolffia arrhyza</i> ((L.) Horkel ex Wimm.)
Вороняче око звичайне	Вороний глаз обыкновенный	<i>Paris quadrifolia</i> (L.)
Гадючник звичайний	Лабазник обыкновенный	<i>Filipendula vulgaris</i> (Moench)
Гадючник оголений	Лабазник обнаженный	<i>Filipendula denudata</i> (J.Presl & C.Presl)
Гвоздика дельтовидна	Гвоздика дельтовидная	<i>Dianthus deltoides</i> (L.)
Гірчак берізковидний	Горец вьюнковый	<i>Polygonum convolvulus</i> (L.)
Гірчак звичайний	Горец птичий	<i>Polygonum aviculare</i> (L.)
Гірчи́ця польова	Горчица полевая	<i>Sinapis arvensis</i> (L.)
Глечики жовті	Кубышка желтая	<i>Nyphar lutea</i> (L. & Smith)
Глуха кропива пурпурова	Яснотка крапчатая	<i>Lamium maculatum</i> (L.)
Горлянка жене́вська	Живучка жене́вская	<i>Ajuga genevensis</i> (L.)
Горошок мишачий	Горошек мышиный	<i>Vicia cracca</i> (L.)
Горошок плотовий	Вика заборная	<i>Vicia sepium</i> (L.)
Горлянка повзуча	Живучка ползучая	<i>Ajuga reptans</i> (L.)

Граб звичайний	Граб обыкновенный	<i>Carpinus betulus</i> (L.)
Грички звичайні	Пастушья сумка обыкновенная	<i>Capsella bursa-pastoris</i> ((L.) Medik.)
Грястиця збірна	Ежа сборная	<i>Dactylis glomerata</i> (L.)
Деревій майже звичайний	Тысячелистник почти обыкновенный	<i>Achillea millefolium</i> (L.)
Дзвоники розлогі	Колокольчик раскидистый	<i>Companula patula</i> (L.)
Дзвінець малий	Погремок малый	<i>Rhinanthus minor</i> (L.)
Дрік красильний	Дрок красильный	<i>Genista tinctoria</i> (L.)
Еспарцет пісковий	Эспарцет песчаный	<i>Orobrychis arenaria</i> ((Kit.) DC.)
Жабурник звичайний	Водокрас обыкновенный	<i>Hydrocharus morsus-ranae</i> (L.)
Живокіст лікарський	Опунник лекарственный	<i>Symphitum officinale</i> (L.)
Жовтець їдкий	Лютик едкий	<i>Ranunculus acris</i> (L.)
Жовтець повзучий	Лютик ползучий	<i>Ranunculus repens</i> (L.)
Жовтець язиколистий	Лютик языколистный	<i>Ranunculus lingua</i> (L.)
Жовтий осот польовий	Осот полевой	<i>Sonchus arvensis</i> (L.)
Жовтушник лакфіолевидний	Желтушник лакфиолевидный	<i>Erysimum cheiranthoides</i> (L.)
Журавлина болотна	Клюква обыкновенная	<i>Oxycoccus palustris</i> (L.)
Зячка конюшина багатоліста	Язвенник обыкновенный	<i>Anthyllus macrocephala</i> (L.)
Зіновать руська	Ракитник русский	<i>Chamaecytisus ruthenicus</i> ((Fisch. ex Wolf.) Klásk)
Зірочки жовті	Гусиный лук желтый	<i>Gagea lutea</i> (L. Ker Gawl.)
Зірочник середній	Звездчатка средняя	<i>Stellaria media</i> ((L.) Vill.)
Зірочник злаковидний	Звездчатка злачная	<i>Stellaria graminea</i> (L.)
Зірочник ланцетовидний	Звездчатка ланцетовидная	<i>Stellaria holostea</i> (L.)
Зозуліні сльози яйцевидні	Тайник яйцевидный	<i>Listera ovata</i> ((L.), R.Br.)
Іжача голівка зринувшя	Ежеголовник всплывший	<i>Sparganium emersum</i> (Remh.)
Іжача голівка пряма	Ежеголовник прямой	<i>Sparganium erectum</i> (L.)
Капуста польова	Капуста полевая	<i>Brassica campestris</i> (L.)
Квасениця звичайна	Кислица обыкновенная	<i>Oxalis acetosella</i> (L.)
Кінський часник черешковий	Чесночница черешковая	<i>Alliaria petiolata</i> ((M.Bieb.) Cavara & Grande.)
Кипець сизий	Тонконог сизый	<i>Koeleria glauca</i> (Spreng.)
Китник лучний	Лисохвост луговой	<i>Alopecurus pratensis</i> (L.)
Китятки чубаті	Истод хохлатый	<i>Poygala comosa</i> (Schkuhr)
Клен гостролистий	Клен остролистный	<i>Acer platanoides</i> (L.)
Конвалія звичайна	Ландыш майский	<i>Convallaria majalis</i> (L.)
Конюшина гірська	Клевер горный	<i>Trifolium montanum</i> (L.)
Конюшина струнка	Клевер изящный	<i>Trifolium elegans</i> (L.)
Конюшина повзуча	Клевер ползучий	<i>Trifolium repens</i> (L.)
Копитняк європейський	Копытень европейский	<i>Asarum europaeum</i> (L.)
Королиця звичайна	Нивяник обыкновенный	<i>Leucanthemum vulgare</i> (Law.)
Коронарія зозуляча (зозулін цвіт)	Горицвет, коронария кукушкина	<i>Coronaria flos-cuculi</i> (L.)
Корячка болотна	Дремлик болотный	<i>Epipactis palustris</i> ((L.) Granz.)
Костриця лучна	Овсяница луговая	<i>Festuca pratensis</i> (Huds.)
Костриця овеча	Овсяница овечья	<i>Festuca ovina</i> (L.)
Кропива дводомна	Крапива двудомная	<i>Urtica dioica</i> (L.)
Круціата гола	Круциата голая	<i>Cruciata glabra</i> ((L.) Ehrend.)
Крушина ламка	Крушина ломкая	<i>Frangula alnus</i> (Mill.)
Куколиця біла	Дрема белая	<i>Melandrium album</i> (L.)
Кульбаба лікарська	Одуванчик обыкновенный	<i>Taraxacum officinale</i> ((L.) Weber ex Wigg.)
Кунічник наземний	Вейник наземный	<i>Calamagrostis epigeios</i> ((L.) Roth.)
Купина багатоквіткова	Купена многоцветковая	<i>Polygonatum multiflorum</i> ((L.) All.)
Куряча сліпота звичайна	Нонея темная	<i>Nonea pulla</i> ((L.) DC)
Курячі очкі польові	Очный цвет полевой	<i>Anagallis arvensis</i> (L.)

Ластовень звичайний	Ластовень обыкновенный	Vincetoxicum hirundinaria (Med.)
Латаття біле	Кувшинка белая	Nymphaea alba (L.)
Лепешняк великий	Манник большой	Glyceria maxima ((C.Hartm.) Holmb.)
Лепешняк плаваючий	Манник плаваючий	Glyceria fluitans ((L.) R.Br.)
Липа серцелиста	Липа сердцелистная	Tilia cordata (Mill.)
Липучка відхилена	Липучка оттопыренная	Lappula squarrosa ((Retz.) Dumort.)
Лілія лісова	Лилия лесная	Lilium martagon (L.)
Ліщина звичайна	Лещина обыкновенная	Corylus avellana (L.)
Лобода біла	Марь белая	Chenopodium album (L.)
Лобода червона	Марь красная	Chenopodium rubrum (L.)
Лопух справжній	Лопух большой	Arctium lappa (L.)
Любка дволиста	Любка двулистная	Platanthera bifolia ((L.) Rich.)
Любочки осінні	Кульбаба осенняя	Leontodon autumnalis ((L.) Moench,)
Любочки щетиисті	Кульбаба шершавая	Leontodon hispidus (L.)
Лядвенець польовий	Лядвенец полевой	Lotus arvensis (L.)
Льоник звичайний	Льнянка обыкновенная	Linaria vulgaris (Mill.)
Малина	Малина	Rubus idaeus (L.)
Медунка темна	Медуница темная	Pulmonaria obscura (Dumort.)
Метлюг звичайний	Метлица обыкновенная	Apera spica-venti (L.)
Мишій сизий	Щетинник сизый	Setaria glauca ((Poir.) Roem. & Schult.)
Мильянка лікарська	Мыльнянка лекарственная	Saponaria officinalis (L.)
Мітлиця тонка	Полевица тонкая	Agrostis tenuis (L.)
Моління голуба	Молиния голубая	Molinia caerulea ((L.) Moench.)
Молочай кипарисовий	Молочай кипарисовый	Euphorbia cyparissimus (L.)
Молочай прутковидний	Молочай прутьевидный	Euphorbia virgultosa (Klokov.)
Нетреба звичайна	Дурнишник зобовидный	Xanthium strumarum (L.)
Нечуйвітер волохатенький	Ястребинка волосистая	Hieracium pilosella (L.)
Одинарник європейський	Седмичник европейский	Trientalis europaea (L.)
Ожика волосиста	Ожика волосистая	Luzula pilosa ((L.) Willd.)
Орляк звичайний	Орляк обыкновенный	Pteridium aquilinum ((L.) Kuhn.)
Осока багнова	Осока топяная	Carex limosa (L.)
Осока здута	Осока вздутая	Carex rostrata (M.Bieb.)
Осока волосиста	Осока волосистая	Carex pilosa (Scop.)
Осока гостра	Осока острая	Carex acuta (L.)
Осока пухнастоплодна	Осока волосистоплодная	Carex lasiocarpa (Ehrh.,)
Осот болотний	Бодяк болотный	Cirsium palustre ((L.) Scop.)
Осот польовий	Бодяк полевой	Cirsium arvense ((L.) Scop.)
Осот щетинистий	Бодяк щетинистый	Cirsium setosum ((L.) Scop.)
Остудник голий	Грыжник голый	Herniaria glabra (L.)
Очанка стиснута	Очанка сжатая	Euphrasia stricta (D. Wolff ex J.F.Lehm.)
Очерет південний (звичайний)	Тростник южный (обыкновенный)	Phragmites australis ((Cav.) Trin ex Steud.)
Очиток їдкий	Очиток едкий	Sedum acre (L.)
Пахуча трава звичайна	Душистый колосок обыкновенный	Anthoxanthum odoratum (L.)
Перстач гусячий	Лапчатка гусиная	Potentilla anserina (L.)
Перстач повзучий	Лапчатка ползучая	Potentilla reptans (L.)
Перстач пісковий	Лапчатка серебристая	Potentilla argentea (Borkh.)
Петрів хрест лускатий	Петров крест чешуйчатый	Lathraea squammaria (L.)
Пирій повзучий	Пырей ползучий	Elytrigia repens ((L.) Gould,)
Підбіл звичайний (мати-й-мачуха)	Мать-и-мачеха обыкновенная	Tussilago farfara (L.)
Підмаренник запашний	Подмаренник душистый	Galium odoratum ((L.) Scop.)
Підмаренник чіпкий	Подмаренник цепкий	Galium aparine (L.)
Підсніжник звичайний	Подснежник белоснежный	Galanthus nivalis (L.)
Плавун щитолістий	Болотоцветник щитолыстный	Nymphoides peltata ((S.G. Gmel.) Kuntze.)
Плакун верболистий	Дербенник иволыстный	Lithrum salicaria (L.)

Плаун булавовидний	Плаун булавовидный	<i>Licopodium clavatum</i> (L.)
Подорожник великий	Подорожник большой	<i>Plantago major</i> (L.)
Подорожник ланцетолистий	Подорожник ланцетный	<i>Plantago lanceolata</i> (L.)
Подорожник середній	Подорожник средний	<i>Plantago media</i> (L.)
Полин звичайний	Полынь обыкновенная	<i>Artemisia vulgaris</i> (L.)
Проліска сибірська	Пролеска сибирская	<i>Scilla sibirica</i> (Andrews.)
Пухівка піхвова	Пушица влагалищная	<i>Eriophorum vaginatum</i> (L.)
Пухівка широколиста	Пушица широколистная	<i>Erioforum latifolium</i> (Hoppe)
Пшінка весняна	Чистяк весенний	<i>Ficaria verna</i> (Huds.)
Рдесник	Рдест	<i>Potamogeton</i> sp.
Рогіз вузьколистий	Рогоз узколистный	<i>Typha angustifolia</i> (L.)
Рогіз широколистий	Рогоз широколистный	<i>Typha latifolia</i> (L.)
Родовик лікарський	Кровохлебка лекарственная	<i>Sanguisorba officinalis</i> (L.)
Розхідник площовидний	Будра плющевидная	<i>Glechoma hederacea</i> (L.)
Ромашка продірявлена	Ромашка продырявленная	<i>Matricaria perforata</i> ((L.) W.D.J.Koch)
Росичка круглолиста	Росянка круглолистная	<i>Drosera rotundifolia</i> (L.)
Рутвиця блискуча	Василисник блестящий	<i>Thalictrum lucidum</i> (L.)
Ряска горбата	Ряска горбатая	<i>Lemna gibba</i> (L.)
Ряска мала	Ряска малая	<i>Lemna minor</i> (L.)
Ряска триборозенчаста	Ряска трехбороздчатая	<i>Lemna trisulca</i> (L.)
Ряст порожнистий	Хохлатка полая	<i>Corydalis cava</i> (Schweigger & Körte)
Ряст ущільнений	Хохлатка уплотненная	<i>Corydalis solida</i> ((L.) Clairv.)
Сальвінія плаваюча	Сальвиния плавающая	<i>Salvinia natans</i> ((L.) All.)
Свербіжниця польова	Короставник полевой	<i>Knautia arvensis</i> ((L.) Coult.)
Синяк звичайний	Синяк обыкновенный	<i>Echium vulgare</i> (L.)
Скереда покривельна	Скереда кровельная	<i>Crepis tectorum</i> (L.)
Смілька поникла	Смолевка поникающая	<i>Silene natans</i> (L.)
Смювь гірська	Горичник горный	<i>Peucedanum oreoselinum</i> (Moench.)
Сокирки польові	Сокирки полевые	<i>Consolida regalis</i> (Gray.)
Сон широколистий	Прострел широколистный	<i>Pulsatilla latifolia</i> ((L.) Mill.)
Сосна звичайна	Сосна обыкновенная	<i>Pinus sylvestris</i> (L.)
Стоколос безостий	Кострец безостый	<i>Bromopsis inermis</i> (Leyss.)
Стоколос покривельний	Костер кровельный	<i>Bromus tectorum</i> (L.)
Стоколос польовий	Костер полевой	<i>Bromus arvensis</i> (L.)
Стрілолист стрілолистий	Стрелолист стрелолистный	<i>Sagittaria sagittifolia</i> (L.)
Сусак зонтичний	Сусак зонтичный	<i>Butorium umbellatus</i> (L.)
Талабан польовий	Ярутка полевая	<i>Thlaspi arvensis</i> (L.)
Татарник звичайний	Татарник колючий	<i>Oropordon acanthium</i> (L.)
Тимофійка лучна	Тимофеевка луговая	<i>Phleum pratense</i> (L.)
Тонконіг звичайний	Мятлик обыкновенный	<i>Poa trivialis</i> (L.)
Тонконіг лучний	Мятлик луговой	<i>Poa pratensis</i> (L.)
Тонконіг однорічний	Мятлик однолетний	<i>Poa annua</i> (L.)
Триреберник непахучий	Ромашка непахучая	<i>Tripleurospermum inodom</i> ((L.) W.D. J. Koch.)
Трясучка середня	Трясунка средняя	<i>Briza media</i> (L.)
Фіалка дивна	Фиалка удивительная	<i>Viola mirabilis</i> (L.)
Фіалка польова	Фиалка полевая	<i>Viola arvensis</i> (Murr.)
Фіалка триколірна	Фиалка трехцветная	<i>Viola tricolor</i> (L.)
Хамоміла запашна	Хамомилла ароматная	<i>Chamomilla suaveolens</i> ((Pursh) Rydb.)
Хвоц лісовий	Хвоц лесной	<i>Equisetum sylvaticum</i> (L.)
Хвоц польовий	Хвоц полевой	<i>Equisetum arvense</i> (L.)
Цикорій звичайний	Цикорий обыкновенный	<i>Cichorium intybus</i> (L.)
Цикута отруйна	Вех ядовитый	<i>Cicuta virosa</i> (L.)
Цмин пісковий	Цмин песчаный	<i>Helichrysum avenarium</i> ((L.) Moench,)
Чаполоч пахуча	Зубровка душистая	<i>Hierochloe odorata</i> ((L.) P.Beauv.)
Частуха подорожникова	Частуха подорожниковая	<i>Alisma plantago-aquatica</i> (L.)
Чебрець повзучий	Тимьян ползучий	<i>Thymus serpyllum</i> (L.)
Черета трироздільна	Черета трехраздельная	<i>Bidens tripartita</i> (L.)

Чина болотна	Чина болотная	Lathyrus palustris (L.)
Чина лучна	Чина луговая	Lathyrus pratensis (L.)
Чистець болотяний	Чистец болотный	Stachys palustris (L.)
Чистотіл великий	Чистотел большой	Chelidonium majus (L.)
Чорниця (буяхи)	Черника	Vaccinium myrtillus (L.)
Шейхцерія болотна	Шейхцерия болотная	Scheuchzeria palustris (L.)
Щавель водяний	Щавель водяной	Rumex aquaticus (L.)
Щавель горобиний	Щавель воробьиный	Rumex acetosella (L.)
Щириця загнута	Щирица (амарант) запрокинутая	Amaranthus retroflexus (L.)
Щитник чоловічий	Щитовник мужской	Dryopteris filix-mas ((L.) Schott,)
Щучник дернистий	Щучка дернистая	Deschampsia caespitosa ((L.) P.Beauv.)
Яглиця звичайна	Сныть обыкновенная	Aegopodium podagraria (L.)

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВАРИН

БЕЗХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

Аглая	Аглая	Mesoacidalia aglaja (Linnaeus, 1758)
Адїпа	Адиппа	Fabriciana adippe (Rottemburg, 1767)
Адмірал	Адмирал	Vanessa atalanta (Linnaeus, 1758)
Аріон бурий	Арион бурый	Arion subfuscus (Draparnaud, 1805)
Аріон смугастий	Арион полосатый	Arion fasciatus (Nillspon, 1823)
Бабка болотна	Стрекоза болотная	Leucorrhinia pectoralis (Charpentier, 1825)
Бабка бронзова	Бабка бронзовая	Cordulia aenea (Linnaeus, 1758)
Бабка жовта	Стрекоза желтая	Sympetrum flaveolum (Linnaeus, 1758)
Бабка звичайна	Стрекоза обыкновенная	Sympetrum vulgatum (Linnaeus, 1758)
Бабка металічна	Бабка металлическая	Somatochlora metallica (Van der Linden, 1825)
Бабка плоска	Стрекоза плоская	Libellula depressa (Linnaeus, 1758)
Бабка сумнівна	Стрекоза сомнительная	Leucorrhinia dubia (Van der Linden, 1825)
Бабка чорна	Стрекоза черная	Sympetrum danae (Sulzer, 1776)
Бабка чотирьохплямиста	Стрекоза четырехпятнистая	Libellula quadrimaculata (Linnaeus, 1758)
Бджола медоносна	Пчела медоносная	Apis mellifera (Linnaeus, 1758)
Беззубка, або жабурниця	Беззубка лебедина	Anodonta cygnea (Linnaeus, 1758)
Білан бруквяний	Брюквенница	Pieris napi (Linnaeus, 1758)
Білан жилкуватий	Боярышница	Aporia crataegi (Linnaeus, 1758)
Білан капустяний	Капустница	Pieris brassicae (Linnaeus, 1758)
Білан ріпний	Репница	Pieris rapae (Linnaeus, 1758)
Бітинія	Битиния щупальцевая	Bithynia tentaculata (Linnaeus, 1758)
Бокоплав	Бокоплав озерный	Gammarus lacustris (G.O.Sars, 1863)
Блішка земляна	Блошка земляная	Altica sp.
Бокохід квітковий	Паук цветочный	Misumena vatia (Clerck, 1758)
Бронзівка золотиста	Бронзовка золотистая	Cetonia aurata (Linnaeus, 1758)
Бронзівка смердюча	Оленка рябая	Oxythyrea funesta (Poda, 1761)
Вертячки (родина)	Вертячки	Gyrinidae sp.
Вовчок, або капустянка	Медведка	Grylotalpa grylotalpa (Linnaeus, 1758)
Водолюб великий чорний	Водолюб большой черный	Hydrophilus aterrimus (Eschscholtz, 1822)
Водомірки (родина)	Водомерки	Gerridae
Водяний віслок	Ослик водяной	Asellus aquaticus (Linnaeus, 1758)
Волохокрильці (ряд)	Ручейники	Trichoptera
Вусач сірий довговусий	Усач длинноусый большой	Acanthocinus aedilis (Linnaeus, 1758)
Вусач шкіряник	Дровосек-кожевник	Prionus coriarius (Linnaeus, 1758)
Вуховертка звичайна, або щипавка	Уховертка обыкновенная	Forficula auricularia (Linnaeus, 1758)
Гнойовик звичайний	Навозник обыкновенный	Geotrupes stereorarius (Linnaeus, 1758)
Гнойовик лісовий	Навозник лесной	Anoplotrupes stercorosus (L.G.Scriba, 1791)
Голуб'янки (родина)	Голубянки	Lycaenidae
Горіхотворка яблуковидна дубова	Орехотворка дубовая	Cynips quercusfolii (Linnaeus, 1758)
Гробарик звичайний	Могильщик рыжебулавый	Nicrophorus vespillo (Linnaeus, 1758)

Дафнія	Дафния	<i>Daphnia pulex</i> (Leydig, 1860)
Джміль земляний	Шмель земляной	<i>Bombus terrestris</i> (Linnaeus, 1758)
Джміль лісовий	Шмель лесной	<i>Bombus sylvarum</i> (Linnaeus, 1761)
Джміль польовий	Шмель полевой	<i>Bombus agrorum</i> (Fabricius, 1787)
Дзюрчалки (родина)	Журчалки	Syrphidae
Довгоносик буряковий звичайний	Долгоносик свекловичный обыкновенный	<i>Asproparthenis punctiventris</i> (Germar, 1824)
Довгоносик буряковий сірий	Долгоносик свекловичный серый	<i>Tanymecus palliatus</i> (Fabricius, 1787)
Довгоносик люцерновий	Скосарь люцерновый	<i>Otiorhynchus ligustici</i> (Linnaeus, 1758)
Дошовик	Червяк дождевой	<i>Lumbricus terrestris</i> (Linnaeus, 1758)
Жалібниця	Траурница	<i>Nymphalis antiopa</i> (Linnaeus, 1758)
Жужелиці, або туруни (родина)	Жужелицы	Carabidae
Жужелиця чорна	Жужелица черная	<i>Carabus coriaceus</i> (Linnaeus, 1758)
Жук колорадський	Жук колорадский	<i>Leptinotarsa decemlineata</i> (Say, 1824)
Жук кузька хлібний	Кузька хлебный	<i>Anisoplia austriaca</i> (Herbst, 1783)
Жук малиновий	Жук малиновый	<i>Byturus tomentosus</i> (De Geer, 1774)
Жук-олень	Жук-олень	<i>Lucanus cervus</i> (Linnaeus, 1758)
Жук-хрестотносець	Кузька-крестотносец	<i>Anisoplia agricola</i> (Poda, 1761)
Золотоочка звичайна	Златоглазка обыкновенная	<i>Chrysopa perla</i> (Linnaeus, 1758)
Золотогуз	Златогузка	<i>Euproctis chrysoorrhoea</i> (Linnaeus, 1758)
Каложниця справжня	Лужанка речная, или живородка	<i>Viviparus viviparus</i> (Linnaeus, 1758)
Каложниця болотна	Лужанка болотная	<i>Viviparus contectus</i> (Millet, 1813)
Карапузик двоплямистий	Карапузик двупятнистый	<i>Margarinotus bipustulatus</i> (Schrank, 1781)
Квіткоїд яблуневий	Цветоед яблонный	<i>Anthonomus pomorum</i> (Linnaeus, 1758)
Ківсяк піщаний	Кивсяк песчаный	<i>Ommatoiulus sabulosus</i> (Linnaeus, 1758)
Кістянка	Костянка обыкновенная	<i>Lithobius forficatus</i> (Linnaeus, 1758)
Кліщ водяний	Клещ географический	<i>Hydrachna geographica</i> O.F.Müller, 1776
Кліщ червоний тепличний	Клещ красный тепличный	<i>Tetranychus turkestanii</i> (Ugarov & Nikolskii, 1937)
Кліщ червонотілка	Краснотелка	<i>Trombidium holosericeum</i> (Linnaeus, 1758)
Кліщик смородиновий бруньковий	Клещик смородиновый	<i>Cecidophyopsis ribis</i> (Westwood, 1869)
Клоп постільний	Клоп постельный	<i>Cimex lectularius</i> (Linnaeus, 1758)
Клоп буряковий бурий	Клоп свекловичный	<i>Polymerus cognatus</i> (Fieber, 1858)
Клоп італійський, або смугастий	Клоп итальянский	<i>Graphosoma lineatum</i> (Linnaeus, 1758)
Клоп капустяний	Клоп капустный	<i>Eurydema ventralis</i> (Kolenati, 1846)
Клоп прикрашений	Клоп горчичный	<i>Eurydema ornate</i> (Linnaeus, 1758)
Клоп ріпаковий	Клоп рапсовый	<i>Eurydema oleracea</i> (Linnaeus, 1758)
Клоп трав'яний	Клоп-мирис	<i>Leptopterna dolabrata</i> (Linnaeus, 1758)
Клоп щавлевий	Клоп щавелевый	<i>Coreus marginatus</i> (Linnaeus, 1758)
Ковалики (родина)	Щелкуны	Elateridae
Козьявка деревійова	Козьявка тысячелистниковая	<i>Galeruca tanacetii</i> (Linnaeus, 1758)
Коник зелений	Кузнечик зеленый	<i>Tettigonia viridissima</i> Linnaeus, 1758
Комар дергун, дзвінець, штовхунець	Звонец мохнатоусый	<i>Chironomus plumosus</i> (Linnaeus, 1758)
Комар звичайний	Комар обыкновенный	<i>Culex pipiens</i> (Linnaeus, 1758)

Комар малярійний звичайний	Комар малярійний обыкновенный	<i>Anopheles maculipennis</i> (Meigen, 1818)
Корімба червона	Коримбия красная	<i>Aredoplonia rubra</i> (Linnaeus, 1758)
Коромисло велике	Коромысло большое	<i>Aeshna grandis</i> (Linnaeus, 1758)
Коромисло руде	Коромысло рыжеватое	<i>Anaciaeschna isosceles</i> (Müller, 1767)
Коромисло сине	Коромысло синее	<i>Aeshna cyanea</i> (O.F.Müller, 1764)
Косарик	Сенокосец	<i>Phalangium opilio</i> Linnaeus, 1761
Котушка рогова	Катушка роговая	<i>Planorbarius corneus</i> (Linnaeus, 1758)
Красуні (родина)	Красотки	Calopterygidae
Кутокрилка	Углокрыльница с-белое	<i>Polygonia c-album</i> (Linnaeus, 1758)
Лептура чотирьохсмугаста	Лептура четырехполосая	<i>Leptura quadrifasciata</i> (Linnaeus, 1758)
Лимонниця	Лимонница	<i>Gonepteryx rhamni</i> (Linnaeus, 1758)
Листовійки (родина)	Листовертки	Tortricidae
Листоїд вільховий	Листоед ольховый	<i>Agelastica alni</i> (Linnaeus, 1758)
Листоїд звіробійний	Листоед зверобойный	<i>Chrysolina hyperici</i> (Forster, 1881)
Листоїд осиковий	Листоед осиновый	<i>Chrysomela tremulae</i> (Fabricius, 1787)
Листоїд полиновий	Листоед полынный	<i>Chrysolina graminis</i> (Linnaeus, 1758)
Листоїд тополевий	Листоед тополевый	<i>Chrysomela populi</i> Linnaeus, 1758
Лубоїд великий ялиновий	Лубоед большой еловый	<i>Dendroctonus micans</i> (Kugelnan, 1794)
Лускатка цукрова	Чешуйница сахарная	<i>Lepisma saccharina</i> (Linnaeus, 1758)
Махаон	Махаон	<i>Papilio machaon</i> (Linnaeus, 1758)
Медяниця грушева	Медяница грушевая	<i>Psylla pyri</i> (Linnaeus, 1758)
Медяниця яблунева	Медяница яблонная	<i>Psylla mali</i> (Schmidberger, 1836)
Мертвоїд великий	Трупоед черный	<i>Necrodes littoralis</i> (Linnaeus, 1758)
Мертвоїд германський	Могильщик германский	<i>Nicrophorus germanicus</i> (Linnaeus, 1758)
Метелик лучний	Мотылек луговой	<i>Margaritia sticticalis</i> (Linnaeus, 1761)
Міль одежна	Моль мебельная	<i>Tineola bisselliella</i> (Hummel, 1823)
Міль горностаєва яблунева	Моль горностаевая яблонная	<i>Yponomeuta malinella</i> (Zeller, 1838)
Мокриця погрібна	Мокрица погребная	<i>Porcellio scaber</i> (Latreille, 1804)
Мокриця стінна	Мокрица стенная	<i>Oniscus asellus</i> (Linnaeus, 1758)
Мурашка деревоточєць	Муравей деревоточец	<i>Camponotus herculeanus</i> (Linnaeus, 1758)
Мурашка-деревоточєць чорна	Муравей деревоточец черный	<i>Camponotus vagus</i> (Scopoli, 1763)
Мурашка руда лісова	Муравей рыжий лесной	<i>Formica rufa</i> (Linnaeus, 1758)
Мурашка фараонова	Муравей домовый	<i>Monomorium pharaonis</i> (Linnaeus, 1758)
Мурашиний лев звичайний	Муравьиный лев обыкновенный	<i>Myrmeleon formicarius</i> (Linnaeus, 1767)
Муха гессенська	Муха гессенская	<i>Mayetiola destructor</i> (Say, 1817)
Муха кімнатна	Муха домовая	<i>Musca domestica</i> (Linnaeus, 1758)
Муха зелена падальна	Муха зеленая падальная	<i>Lucilia caesar</i> (Linnaeus, 1758)
Муха сіра падальна	Муха серая падальная	<i>Sarcophaga carnaria</i> (Linnaeus, 1758)
Муха синя падальна	Муха синяя падальная	<i>Calliphora vicina</i> (Robineau-Desvoidy, 1830)
Муха цибулева	Муха луковая	<i>Delia antiqua</i> (Meigen, 1826)
М'якотілка буре	Мягкотелка бурая	<i>Cantharis fusca</i> (Linnaeus, 1758)
М'якотілка квіткова	Мягкотелка цветочная	<i>Cantharis livida</i> (Linnaeus, 1758)
М'якотілка темна	Мягкотелка темная	<i>Cantharis obscura</i> (Linnaeus, 1758)
Нематода галова	Галловая нематода	<i>Mesoidogine</i> sp.
Нематода картопляна стеблова	Картофельная нематода	<i>Dytilenchus dipsaci</i> (Kuhn, 1857)
Нематода картопляна цистоутворююча	Цистообразующая нематода картофеля	<i>Globodera rostochiensis</i> (Wollenweber, 1923)
Оса блистянка виблискуюча	Блестянка золотая	<i>Pseudomalus auratus</i> (Linnaeus, 1758)

Оса германська	Оса германская	<i>Vespa germanica</i> (Fabricius, 1793)
Оса звичайна	Оса обыкновенная	<i>Vespa vulgaris</i> (Linnaeus, 1758)
Оса саксонська	Оса саксонская	<i>Dolichovespa saxonica</i> (Fabricius, 1793)
Оса паперова домінулус	Оса бумажная доминулус	<i>Polistes dominulus</i> (Crist, 1771)
Очко черно-буре	Глазок черно-бурый	<i>Aphantopus hyperanthus</i> (Linnaeus, 1758)
Павичеве око денне	Павлиний глаз дневной	<i>Inachis io</i> (Linnaeus, 1758)
Павук доломедес, або Павук великий смугастий	Доломедес бахромчатый, или Паук большой полосатый	<i>Dolomedes fimbriatus</i> (Clerck, 1758)
Павук сріблянка	Паук серебрянка	<i>Argyroneta aquatica</i> (Clerck, 1758)
Павук хрестовик	Крестовик обыкновенный	<i>Araneus diadematus</i> (Clerck, 1758)
Перламутрівка велика	Перламутровка большая лесная	<i>Argynnis paphia</i> (Linnaeus, 1758)
Перлівниця	Перловица	<i>Unio pictorum</i> (Linnaeus, 1758)
Пінявка звичайна	Пенница обыкновенная	<i>Philaenus spumarius</i> (Linnaeus, 1758)
Плавт	Плавт	<i>Ilyocoris cimicoides</i> (Linnaeus, 1758)
Плавунець облямований	Плавунец окаймленный	<i>Dytiscus marginalis</i> (Linnaeus, 1758)
Плавунець роздільний	Плавунец раздельный	<i>Dytiscus dimidiatus</i> (Bergstrasser, 1778)
Плавунець широкий	Плавунец широкий	<i>Dytiscus latissimus</i> (Linnaeus, 1758)
Планарія молочно-біла	Планария молочно-белая	<i>Dendrocoelum lacteum</i> (O.F. Müller, 1774)
Планарія бура	Планария бурая	<i>Planaria torva</i> (O.F. Müller, 1773)
Планарія чорна	Планария черная	<i>Polycelis nigra</i> (O.F. Müller, 1774)
Планарія траурна	Планария траурная	<i>Planaria lugubris</i> (Schmidt, 1861)
Плодожерка яблунева	Плодожерка яблонная	<i>Cydia pomonella</i> (Linnaeus, 1758)
Поводень	Поводень	<i>Graphoderes</i> sp.
Подура водяна	Подура водяная	<i>Podura aquatica</i> (Linnaeus, 1758)
Полоскун борознистий	Полоскун бороздчатый	<i>Acilius sulcatus</i> (Linnaeus, 1758)
Полоскун жолобчастий	Полоскун желобчатый	<i>Acilius canaliculatus</i> (Nicolai, 1822)
Попелиця агрусова	Тля крыжовникова	<i>Aphis grossulariae</i> (Kaltenbach, 1843)
Попелиця злакова звичайна	Тля злаковая	<i>Schizaphis graminum</i> (Rondani, 1852)
Попелиця капустяна	Тля капустная	<i>Brevicoryne brassicae</i> (Linnaeus, 1758)
Попелиця кров'яна	Тля кровавая	<i>Eriosoma lanigerum</i> (Hausmann, 1802)
Попелиця смородинова	Тля смородиновая	<i>Rhopalosiphum lactucae</i> (Linnaeus, 1758)
Попелиця яблунева зелена	Тля яблонная	<i>Aphis pomi</i> (De Geer, 1773)
Псевдоскорпион книжковий	Псевдоскорпион книжный	<i>Chelifer cancroides</i> (Linnaeus, 1758)
Пузанчик	Пузанчик	<i>Hyphydrus ovatus</i> (Linnaeus, 1761)
П'явица червоногруда	Пиявица красногрудая	<i>Oulema melanopus</i> (Linnaeus, 1758)
П'явка медична	Пиявка медицинская	<i>Hirudo medicinalis</i> (Linnaeus, 1758)
П'явка несправжньокинська велика	Пиявка ложноконская большая	<i>Haemopsis sanguisuga</i> (Linnaeus, 1758)
П'явка риб'яча	Пиявка рыба	<i>Piscicola geometra</i> (Linnaeus, 1758)
П'явка слимакова	Пиявка улитковая	<i>Glossiphonia complanata</i> (Linnaeus, 1758)
Равлик смугастий	Улитка мохнатая	<i>Trochulus hispidus</i> (Linnaeus, 1758)
Райдужниця тополева	Переливница тополевая	<i>Apatura ilia</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)
Ранатра, або водяний паличник	Ранатра	<i>Ranatra linearis</i> (Linnaeus, 1758)
Річковий рак вузькопалій	Речной рак узкопалый	<i>Astacus leptodactylus</i> (Eschscholtz, 1823)
Саранові (родина)	Саранчевые	Acrididae
Світляк	Светляк обыкновенный	<i>Lampyrus noctiluca</i> (Linnaeus, 1758)
Скакун строкатий	Скакун германский	<i>Cylindera germanica</i> (Linnaeus, 1758)
Сколія-гігант	Сколия-гигант	<i>Megascolia maculata</i> (Drury, 1773)
Сколія степова	Сколия мохнатая	<i>Scolia hirta</i> (Schranck, 1781)
Сколія чотирьохплямиста	Сколия четырехпятнистая	<i>Scolia sexmaculata</i> (O.F. Müller 1766)
Скоромох	Скоромох	<i>Cybister lateralmarginalis</i> (De Geer, 1774)

Скорпіон водяний	Водяной скорпион	<i>Nepa cinerea</i> (Linnaeus, 1758)
Слимак великий	Слизень большой	<i>Limax maximus</i> (Linnaeus, 1758)
Слимак польовий	Слизень полевой	<i>Deroceras agreste</i> (Linnaeus, 1758)
Слимак чорний	Слизень черный	<i>Limax cinereoniger</i> (Wolf, 1803)
Сліпняк люцерновий	Клоп люцерновый	<i>Adelphocoris lineolatus</i> (Goeze, 1778)
Совка гама	Совка гамма	<i>Autographa gamma</i> (Linnaeus, 1758)
Совка капустяна	Совка капустная	<i>Mamestra brassicae</i> (Linnaeus, 1758)
Совка озима	Совка озимая	<i>Agrotis segetum</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)
Совка оклична	Совка восклицательная	<i>Agrotis exclamationis</i> (Linnaeus, 1758)
Сонечко глазчате	Коровка глазчатая	<i>Anatis ocellata</i> (Linnaeus, 1758)
Сонечко семикрапкове	Коровка семиточечная	<i>Coccinella septempunctata</i> Linnaeus, 1758
Сонечко п'ятикрапкове	Коровка пятиточечная	<i>Coccinella quinquepunctata</i> (Linnaeus, 1758)
Ставковик болотяний	Прудовик болотный	<i>Stagnicola palustris</i> (O.F. Müller, 1774)
Ставковик вухатий	Прудовик ушковый	<i>Radix auricularia</i> (Linnaeus, 1758)
Ставковик озерний	Прудовик обыкновенный	<i>Limnaea stagnalis</i> (Linnaeus, 1758)
Тарантул	Тарантул русский	<i>Lycosa singoriensis</i> (Laxmann, 1770)
Тарган рудий, або прусак	Прусак	<i>Blattella germanica</i> (Linnaeus, 1767)
Тарган чорний	Таракан черный	<i>Blatta orientalis</i> (Linnaeus, 1758)
Трубочник	Трубочник	<i>Tubifex tubifex</i> (O.F. Müller, 1774)
Туруни, або жужелиці (родина)	Жужелицы	Cacabidae
Турун зернистий	Жужелица зернистая	<i>Carabus granulatus</i> (Linnaeus, 1758)
Фолькус	Паук фолькус, паук длинноногий	<i>Pholcus phalangioides</i> (Fuesslin, 1775)
Хоботник прихований капустяний	Клоп капустный	<i>Eurydema ventralis</i> (Kolenati, 1846)
Хребтоплав	Гладыш	<i>Notonecta glauca</i> (Linnaeus, 1758)
Хрущ травневий західний	Майский жук западный	<i>Melolontha melolontha</i> (Linnaeus, 1758)
Цвіркун домашній	Сверчок домашней	<i>Acheta domesticus</i> (Linnaeus, 1758)
Цвіркун польовий	Сверчок полевой	<i>Gryllus campestris</i> (Linnaeus, 1758)
Черепашка маврська	Черепашка маврская	<i>Eurygaster maura</i> (Linnaeus, 1758)
Черепашка черепахоподібна	Черепашка черепаховидная	<i>Eurygaster testudinarius</i> (Geoffroy, 1785)
Черепашка шкідлива	Клоп вредная черепашка	<i>Eurygaster integriceps</i> (Puton, 1881)
Шашечниця (рід)	Шашечница	<i>Melithea</i> sp.
Шовкопряд непарний	Шелкопряд непарный	<i>Lymantria dispar</i> (Linnaeus, 1758)
Щитоноска бурякова	Щитоноска свекловичная	<i>Cassida nebulosa</i> (Linnaeus, 1758)
Янтарка	Янтарка обыкновенная	<i>Succinea putris</i> (Linnaeus, 1758)

ХРЕБЕТНІ ТВАРИНИ

Баранець великий	Дупель	<i>Gallinago media</i> (Latham, 1787)
Баранець звичайний	Бекас	<i>Gallinago gallinago</i> (Linnaeus, 1758)
Бджолоїдка	Золотистая щурка	<i>Merops apiaster</i> (Linnaeus, 1758)
Берестянка звичайна	Зеленая пересмешка	<i>Hippolais icterina</i> (Vieillot, 1817)
Беркут	Беркут	<i>Aquila chrysaetos</i> (Linnaeus, 1758)
Білизна	Жерех	<i>Aspius aspius</i> (Linnaeus, 1758)
Білка	Белка	<i>Sciurus vulgaris</i> (Linnaeus, 1758)
Білозубка білочерева або велика	Белозубка белобрюхая	<i>Crocidura leucodon</i> (Hermann, 1780)
Білозубка мала	Белозубка мала	<i>Crocidura suaveolens</i> (Pallas, 1811)
Бичок-бабка	Бычок-песчаник, или бабка	<i>Neogobius fluviatilis</i> (Pallas, 1811)
Бобер	Бобр	<i>Castor fiber</i> (Linnaeus, 1758)
Боривітер звичайний	Пустельга	<i>Cerchneis tinnunculus</i> (Linnaeus, 1758)
Борсук	Барсук	<i>Meles meles</i> (Linnaeus, 1758)
Брижач	Турухтан	<i>Philomachus pugnax</i> (Linnaeus, 1758)
Бугай	Выпь	<i>Botaurus stellaris</i> (Linnaeus, 1758)
Бугайчик	Волчок	<i>Ixobrychus minutus</i> (Linnaeus, 1766)
Бурозубка звичайна	Бурозубка обыкновенная	<i>Sorex araneus</i> (Linnaeus, 1758)
Веретільниця ламка	Веретеница ломкая	<i>Anguis fragilis</i> (Linnaeus, 1758)
Верховодка	Верховка	<i>Leucaspis delineatus</i> (Heckel, 1843)
Вечірниця руда	Вечерница рыжая	<i>Nyctalus noctula</i> (Schreber, 1775)
Вівсянка звичайна	Овсянка обыкновенная	<i>Emberiza citrinella</i> (Linnaeus, 1758)
Вівсянка очеретяна	Овсянка камышовая	<i>Emberiza schoeniclus</i> (Linnaeus, 1758)
Вівсянка садова	Овсянка садовая	<i>Emberiza hortulana</i> (Linnaeus, 1758)
Вівчарик весняний	Пеночка-весничка	<i>Phylloscopus trochilus</i> (Linnaeus, 1758)
Вівчарик жовтобровий	Пеночка-трещетка	<i>Phylloscopus sibilatrix</i> (Bechstein, 1793)
Вівчарик-ковалик	Пеночка-теньковка	<i>Phylloscopus collybita</i> (Vieillot, 1817)
Вивільга	Иволга	<i>Oriolus oriolus</i> (Linnaeus, 1758)
Вовк	Волк	<i>Canis lupus</i> (Linnaeus, 1758)
Волове очко	Крапивник	<i>Troglodytes troglodites</i> (Linnaeus, 1758)
Ворона сіра	Ворона серая	<i>Corvus cornix</i> (Linnaeus, 1758)
Вуж звичайний	Уж обыкновенный	<i>Natrix natrix</i> (Linnaeus, 1758)
Вухань	Ушан	<i>Plecotus auritus</i> (Linnaeus, 1758)
Видра	Выдра	<i>Lutra lutra</i> (Linnaeus, 1758)
В'юн	Вьюн	<i>Misgurnus fossilis</i> (Linnaeus, 1758)
В'язь	Язь	<i>Idus idus</i> (Linnaeus, 1758)
Гадюка звичайна	Гадюка обыкновенная	<i>Vipera berus</i> (Linnaeus, 1758)
Гаїчка болотяна	Гаичка	<i>Parus palustris</i> (Linnaeus, 1758)
Гаїчка чорноголова	Пухляк	<i>Parus montanus</i> (Baldenstein, 1827)
Галка	Галка	<i>Corvus monedula</i> (Linnaeus, 1758)
Гридик великий	Веретенник большой	<i>Limosa limosa</i> (Linnaeus, 1758)
Головень	Голавль	<i>Squalius cephalus</i> (Linnaeus, 1758)
Горихвістка звичайна	Горихвостка-лысушка	<i>Phoenicurus phoenicurus</i> (Linnaeus, 1758)
Горихвістка чорна	Горихвостка-чернушка	<i>Phoenicurus ochruros</i> (S.G.Gmelin, 1774)
Горлиця звичайна	Горлица обыкновенная	<i>Streptopelia turtur</i> (Linnaeus, 1758)
Горлиця садова	Кольчатая горлица	<i>Streptopelia decaocto</i> (Frisvaldszky, 1838)
Горностай	Горностай	<i>Mustela ermine</i> (Linnaeus, 1758)
Горобець польовий	Воробей полевой	<i>Passer montanus</i> (Linnaeus, 1758)
Горобець хатній	Воробей домовый	<i>Passer domesticus</i> (Linnaeus, 1758)
Грак	Грач	<i>Corvus frugilegus</i> (Linnaeus, 1758)
Гуменник	Гуменник	<i>Anser fabalis</i> (Latham, 1787)

Гуска велика білолоба	Белолобый гусь	Anser albifrons (Scopoli, 1769)
Гуска мала білолоба	Пискулька	Anser erythropus (Linnaeus, 1758)
Гуска сіра	Гусь серый	Anser anser (Linnaeus, 1758)
Густера	Густера	Blicca bjoerkna (Linnaeus, 1758)
Деркач	Коростель	Crex crex (Linnaeus, 1758)
Дрізд-горобинник, або чикотень	Дрозд-рябинник	Turdus pilaris (Linnaeus, 1758)
Дрізд співочий	Дрозд певчий	Turdus philomelos (C.L.Brehm, 1831)
Дрізд чорний	Дрозд черный	Turdus merula (Linnaeus, 1758)
Дрімлюга	Козодой	Caprimulgus europaeus (Linnaeus, 1758)
Дрохва, або дудак	Дрофа	Otis tarda (Linnaeus, 1758)
Дятел білоспинний	Дятел белоспинный	Dendrocopos leucotos (Bechstein, 1803)
Дятел звичайний	Дятел большой пестрый	Dendrocopos major (Linnaeus, 1758)
Дятел малий	Дятел малый пестрый	Dendrocopos minor (Linnaeus, 1758)
Дятел сірійський	Дятел сирийский	Dendrocopos syriacus (Hemprich et Ehrenberg, 1833)
Дятел середній	Дятел средний пестрый	Dendrocopos medius (Linnaeus, 1758)
Єлець	Елец	Leuciscus leuciscus (Linnaeus, 1758)
Жаба гостроморда	Лягушка остромордая	Rana arvalis (Nilsson, 1842)
Жаба деревна, або квакша	Квакша восточная	Hyla orientalis (Bedriaga, 1890(1889))
Жаба земляна	Чесночниця	Pelobates fuscus (Laurenti, 1768)
Жаба озерна	Лягушка озерная	Pelophylax ridibundus (Pallas, 1771)
Жаба ставкова	Лягушка прудовая	Pelophylax esculenta (Linnaeus, 1758)
Жаба трав'яна	Лягушка травяная	Rana temporaria (Linnaeus, 1758)
Жайворонок польовий	Жаворонок полевой	Alauda arvensis (Linnaeus, 1758)
Жайворонок чубатий, або посмітюха	Жаворонок хохлатый	Galerida cristata (Linnaeus, 1758)
Жовна зелена	Дятел зеленый	Picus viridis (Linnaeus, 1758)
Жовна сива	Дятел седой	Picus canus (S.G.Gmelin, 1788)
Жовна чорна	Дятел черный, или желна	Dryocopus martius (Linnaeus, 1758)
Журавель сірий	Журавль серый	Grus grus (Linnaeus, 1758)
Засць сірий	Заяц-русак	Lepus europaeus (Pallas, 1778)
Зеленяк	Зеленушка	Chloris chloris (Linnaeus, 1758)
Зміїд	Змея	Circaetus ferox (S.G.Gmelin, 1788)
Зозуля звичайна	Кукушка	Cuculus canorus (Linnaeus, 1758)
Зубр	Зубр	Bison bonasus (Linnaeus, 1758)
Зяблик	Зяблик	Fringilla coelebs (Linnaeus, 1758)
Іжак	Еж белогрудый	Erinaceus roumanicus (Barrett-Hamilton, 1900)
Йорж	Ерш обыкновенный	Gymnocephalus cernuus (Linnaeus, 1758)
Кабан дикий, або вепр	Дикий кабан	Sus scrofa (Linnaeus, 1758)
Кам'янка звичайна	Каменка обыкновенная	Oenanthe oenanthe (Linnaeus, 1758)
Канюк звичайний	Канюк обыкновенный	Buteo buteo (Linnaeus, 1758)
Канюк-зимняк	Канюк-зимняк	Buteo lagopus (Pontoppidan, 1763)
Карась золотистий	Карась золотой, или круглый	Carassius carassius (Linnaeus, 1758)
Карась сріблястий	Карась серебряный	Carassius gibelio (Bloch, 1782)
Квак	Квак	Nycticorax nycticorax (Linnaeus, 1758)
Кібчик	Кобчик	Erythropus vespertinus (Linnaeus, 1766)
Кобилочка, або цвіркун	Сверчок	Locustella naevia (Boddaert, 1783)
Кобилочка річкова	Речной сверчок	Locustella fluviatilis (Wolf, 1810)
Кобилочка солов'яна	Соловьиный сверчок	Locustella luscionoides (Savi, 1824)
Кожан пізній	Кожан поздний	Eptesicus serotinus (Schreber, 1774)
Козуля	Косуля	Capreolus capreolus (Linnaeus, 1758)
Коловодник великий	Большой улит	Tringa nebularia (Gunnerus, 1767)
Коловодник звичайний	Травник	Tringa totanus (Linnaeus, 1758)
Коловодник лісовий	Черныш	Tringa ochropus (Linnaeus, 1758)
Коноплянка	Коноплянка	Cannabina cannabina (Linnaeus, 1758)

Костогриз	Дубонос	<i>Coccythraustes coccythraustes</i> (Linnaeus, 1758)
Краснопірка	Красноперка	<i>Scardinius erythrophthalmus</i> (Linnaeus, 1758)
Кріт	Крот	<i>Talpa europaea</i> (Linnaeus, 1758)
Крижень	Кряква	<i>Anas platyrhynchos</i> (Linnaeus, 1758)
Кропив'янка прудка	Славка-завирушка	<i>Sylvia curruca</i> (Linnaeus, 1758)
Кропив'янка рябогруда	Ястребиная славка	<i>Sylvia nisoria</i> (Bechstein, 1795)
Кропив'янка садова	Садовая славка	<i>Sylvia borin</i> (Boddaert, 1783)
Кропив'янка сіра	Слава серая	<i>Sylvia communis</i> (Latham, 1787)
Кропив'янка чорноголова	Славка чорноголова	<i>Sylvia atricapilla</i> (Linnaeus, 1758)
Крук	Ворон	<i>Corvus corax</i> (Linnaeus, 1758)
Крутиголовка	Вертишейка	<i>Jynx forquilla</i> (Linnaeus, 1758)
Крячок малий	Крчка мала	<i>Sterna albifrons</i> (Pallas, 1764)
Крячок річковий	Крчка речна	<i>Sterna hirundo</i> (Linnaeus, 1758)
Крячок світлокрилий	Крчка світлокрылая	<i>Chlidonias leucoptera</i> (Temminck, 1815)
Крячок чорний	Крчка чорная	<i>Chlidonias nigra</i> (Linnaeus, 1758)
Кулик-сорока	Кулик-сорока	<i>Haematopus ostralegus</i> (Linnaeus, 1758)
Кумка звичайна	Жерлянка красnobрюхая	<i>Bombina bombina</i> (Linnaeus, 1761)
Куниця кам'яна	Куница каменная	<i>Martes foina</i> (Erxleben, 1777)
Куниця лісова	Куница лесная	<i>Martes martes</i> (Linnaeus, 1758)
Куріпка сіра	Куропатка серая	<i>Perdix perdix</i> (Linnaeus, 1758)
Курочка водяна	Камышница	<i>Gallinula chloropus</i> (Linnaeus, 1758)
Курочка мала	Малый погоньш	<i>Porzana parva</i> (Scopoli, 1769)
Кутора звичайна	Кутора обыкновенная	<i>Neomys fodiens</i> (Pennant, 1771)
Ласка	Ласка	<i>Mustela nivalis</i> (Linnaeus, 1766)
Ластівка берегова, або шурик	Ласточка береговая	<i>Riparia riparia</i> (Linnaeus, 1758)
Ластівка міська	Ласточка городская	<i>Delichon urbica</i> (Linnaeus, 1758)
Ластівка сільська	Ласточка деревенская	<i>Hirundo rustica</i> (Linnaeus, 1758)
Лебідь-кликун	Лебедь-кликун	<i>Cygnus cygnus</i> (Linnaeus, 1758)
Лебідь-шипун	Лебедь-шипун	<i>Cygnus olor</i> (S.G.Gmelin, 1789)
Лелека білий	Аист белый	<i>Ciconia ciconia</i> (Linnaeus, 1758)
Лелека чорний	Аист черный	<i>Ciconia nigra</i> (Linnaeus, 1758)
Лин	Линь	<i>Tinca tinca</i> (Linnaeus, 1758)
Лиска	Лысуха	<i>Fulica atra</i> (Linnaeus, 1758)
Лисиця	Лисица	<i>Vulpes vulpes</i> (Linnaeus, 1758)
Лось	Лось	<i>Alces alces</i> (Linnaeus, 1758)
Лунь болотний	Лунь болотный	<i>Circus aeruginosus</i> (Linnaeus, 1758)
Лунь луговий	Лунь луговой	<i>Circus pygargus</i> (Linnaeus, 1758)
Лящ	Лещ	<i>Abramis brama</i> (Linnaeus, 1758)
Малинівка, або вільшанка	Зарянка	<i>Erithacus rubecula</i> (Linnaeus, 1758)
Мартин звичайний	Чайка озерная	<i>Larus ridibundus</i> (Linnaeus, 1766)
Мідянка	Медянка	<i>Coronella austriaca</i> (Laurenti, 1768)
Мінога українська	Минога украинская	<i>Eudontomyzon mariae</i> (Berg, 1931)
Миньок	Налим, или мень	<i>Lota lota</i> (Linnaeus, 1758)
Миша жовтогорла	Мышь желтогорлая	<i>Sylvaemus tauricus</i> (Pallas, 1811)
Миша лісова	Мышь лесная	<i>Sylvaemus sylvaticus</i> (Linnaeus, 1758)
Миша маленька	Мышь-малютка	<i>Micromys minutus</i> (Pallas, 1771)
Миша польова	Мышь полевая	<i>Apodemus agrarius</i> (Pallas, 1771)
Миша хатня	Мышь домовая	<i>Mus musculus</i> (Linnaeus, 1758)
Мухоловка білошия	Мухоловка-белошейка	<i>Ficedula albicollis</i> (Temminck, 1815)
Мухоловка сіра	Мухоловка серая	<i>Muscicapa striata</i> (Pallas, 1764)
Мухоловка строката	Мухоловка-пеструшка	<i>Ficedula hypoleuca</i> (Pallas, 1764)
Нерозень	Серая утка	<i>Anas strepera</i> (Linnaeus, 1758)
Нічниця	Ночница	<i>Myotis sp.</i>
Норка європейська	Норка европейская	<i>Mustela lutreola</i> (Linnaeus, 1758)
Носар	Ерш-носарь, или донской ерш, бирючок	<i>Gymnocephalus acerinus</i> (Güldenstädt, 1775)
Нутрія	Нутрия	<i>Myocastor coypus</i> (Molina, 1782)

Одуд	Удод	<i>Upupa epops</i> (Linnaeus, 1758)
Окунь	Окунь речної	<i>Perca fluviatilis</i> (Linnaeus, 1758)
Олень благородний	Олень благородний	<i>Cervus elaphus</i> (Linnaeus, 1758)
Олень плямистий	Олень пятнистый	<i>Cervus nippon</i> (Temminck, 1838)
Ондатра	Ондатра	<i>Ondatra zibetica</i> (Linnaeus, 1758)
Орлан-білохвіст	Орлан-белохвост	<i>Haliaeetus albicilla</i> (Linnaeus, 1758)
Осоїд	Осоед	<i>Pernis apivorus</i> (Linnaeus, 1758)
Очеретянка велика	Дроздовидная камышевка	<i>Acrocephalus arundinaceus</i> (Linnaeus, 1758)
Очеретянка лучна, або борсучок	Луговая камышевка, или борсучок	<i>Acrocephalus schoenobaenus</i> (Linnaeus, 1758)
Очеретянка чагарникова	Камышевка болотная	<i>Acrocephalus palustris</i> (Bechstein, 1798)
Пастушок	Водяной пастушок	<i>Rallus aquaticus</i> (Linnaeus, 1758)
Пацюк сірий, або щур	Крыса серая	<i>Rattus norvegicus</i> (Berkenhout, 1769)
Перепілка	Перепел	<i>Coturnix coturnix</i> (Linnaeus, 1758)
Підкоришник	Пищуха	<i>Certhia familiaris</i> (Linnaeus, 1758)
Підуст	Подуст	<i>Chondrostoma nasus</i> (Linnaeus, 1758)
Пірникоза велика	Большая поганка, или чомга	<i>Podiceps cristatus</i> (Linnaeus, 1758)
Пірникоза мала	Малая поганка	<i>Podiceps ruficollis</i> (Pallas, 1764)
Пірникоза сірощока	Серошекая поганка	<i>Podiceps griseigena</i> (Boddaert, 1783)
Пірникоза чорношия	Черношейная поганка	<i>Podiceps nigricollis</i> C.L.Brehm, 1831
Пісочник малий	Малый зуйок	<i>Charadrius dubius</i> (Scopoli, 1786)
Пічкур	Пескарь обыкновенный	<i>Gobio cobio</i> (Linnaeus, 1758)
Плітка	Плотва	<i>Rutilus rutilus</i> (Linnaeus, 1758)
Плиска біла	Трясогузка белая	<i>Motacilla alba</i> (Linnaeus, 1758)
Плиска жовта	Трясогузка желтая	<i>Motacilla flava</i> (Linnaeus, 1758)
Плиска жовтоголова	Трясогузка желтоголовая	<i>Motacilla citreola</i> (Pallas, 1776)
Повзик	Поползень	<i>Sitta europaea</i> (Linnaeus, 1758)
Погонич	Погоньш	<i>Porzana porzana</i> (Linnaeus, 1766)
Полівка водяна	Полевка водяная, или водяная крыса	<i>Arvicola amphibius</i> (Linnaeus, 1758)
Полівка гуртова	Полевка общественная	<i>Microtus socialis</i> (Pallas, 1773)
Полівка лісова	Полевка рыжая лесная	<i>Clethrionomys glareolus</i> (Schreber, 1780)
Полівка сіра	Полевка серая	<i>Microtus arvalis</i> (Pallas, 1778)
Попелюх	Красноголовый нырок	<i>Aythya ferina</i> (Linnaeus, 1758)
Пугач	Филин	<i>Bubo bubo</i> (Linnaeus, 1758)
Рибалочка	Зимородок	<i>Alcedo atthis</i> (Linnaeus, 1758)
Ропуха зелена	Жаба зеленая	<i>Bufo viridis</i> (Laurenti, 1768)
Ропуха сіра	Жаба серая, или обыкновенная	<i>Bufo bufo</i> (Linnaeus, 1758)
Сазан	Сазан, или карп	<i>Cyprinus carpio</i> (Linnaeus, 1758)
Синець	Синец, или сопа	<i>Ballerus ballerus</i> (Linnaeus, 1758)
Синиця велика	Синица большая	<i>Parus major</i> (Linnaeus, 1758)
Синиця вусата	Синица усатая	<i>Panurus biarmicus</i> (Linnaeus, 1758)
Синиця голуба	Лазоревка	<i>Parus caeruleus</i> (Linnaeus, 1758)
Синиця довгохвоста	Длиннохвостая синица, или ополовник	<i>Aegithalos caudatus</i> (Linnaeus, 1758)
Синиця-ремез	Ремез	<i>Remiz pendulinus</i> (Linnaeus, 1758)
Синиця чубата	Хохлатая синица	<i>Parus cristatus</i> (Linnaeus, 1758)
Синьошийка	Варакушка	<i>Cyanosylvia svecica</i> (Linnaeus, 1758)
Сич хатний	Сыч домовый	<i>Athene noctua</i> (Scopoli, 1769)
Серпокрилець чорний	Стриж черный	<i>Apus apus</i> (Linnaeus, 1758)
Скопа	Скопа	<i>Pandion haliaetus</i> (Linnaeus, 1758)
Слуква	Вальдшнеп	<i>Scolopax rusticola</i> (Linnaeus, 1758)
Снігур	Снегирь	<i>Pyrrhula pyrrhula</i> (Linnaeus, 1758)
Собака снотовидний	Енотовидная собака	<i>Nyctereutes procyonoides</i> (Gray, 1834)
Сова вухата	Ушастая сова	<i>Asio otus</i> (Linnaeus, 1758)
Сова сіра	Серая неясыть	<i>Strix aluco</i> (Linnaeus, 1758)

Сойка	Сойка	<i>Garrulus glandarius</i> (Linnaeus, 1758)
Соловейко східний	Соловей восточный	<i>Luscinia luscinia</i> (Linnaeus, 1758)
Сом	Сом	<i>Silurus glanis</i> (Linnaeus, 1758)
Сорока	Сорока	<i>Pica pica</i> (Linnaeus, 1758)
Сорокопуд терновий	Сорокопуд-жулан	<i>Lanius collurio</i> (Linnaeus, 1758)
Сорокопуд сірий	Большой сорокопуд	<i>Lanius excubitor</i> (Linnaeus, 1758)
Сорокопуд чернолобий	Чернолобый сорокопуд	<i>Lanius minor</i> (S.G.Gmelin, 1788)
Стерлядь	Стерлядь	<i>Acipenser ruthenus</i> (Linnaeus, 1758)
Судак	Судак	<i>Sander lucioperca</i> (Linnaeus, 1758)
Трав'янка лучна	Луговой чекан	<i>Saxicola rubetra</i> (Linnaeus, 1758)
Тритон гребінчастий	Тритон гребенчатый	<i>Triturus cristatus</i> (Laurenti, 1768)
Тритон звичайний	Тритон обыкновенный	<i>Lissotriton vulgaris</i> (Linnaeus, 1758)
Тхір лісовий, або чорний	Хорек лесной	<i>Mustela putorius</i> (Linnaeus, 1758)
Тхір степовий	Хорек степной	<i>Mustela eversmanni</i> (Lesson, 1827)
Хом'як звичайний	Хомяк обыкновенный	<i>Cricetus cricetus</i> (Linnaeus, 1758)
Хохуля	Выхухоль	<i>Desmana moschata</i> (Linnaeus, 1758)
Чайка	Чибис	<i>Vanellus vanellus</i> (Linnaeus, 1758)
Чапля сіра	Цапля серая	<i>Ardea cinerea</i> (Linnaeus, 1758)
Чепура велика	Цапля большая белая	<i>Egretta alba</i> (Linnaeus, 1758)
Черепаха болотяна	Черепаха болотная	<i>Emys orbicularis</i> (Linnaeus, 1758)
Чернь білоока	Белоглазый нырок	<i>Aythya nyroca</i> (Güldenstädt, 1770)
Чернь чубата	Хохлатая чернеть	<i>Aythya fuligula</i> (Linnaeus, 1758)
Чехоня	Чехонь	<i>Pelecus cultratus</i> (Linnaeus, 1758)
Чирянка велика	Чирок-трескунок	<i>Anas querquedula</i> (Linnaeus, 1758)
Чирянка мала	Чирок-свистун	<i>Anas crecca</i> (Linnaeus, 1758)
Шилохвіст	Шилохвость	<i>Anas acuta</i> (Linnaeus, 1758)
Широконоска	Широконоска	<i>Anas clypeata</i> (Linnaeus, 1758)
Шпак	Скворец	<i>Sturnus vulgaris</i> (Linnaeus, 1758)
Шуліка рудий	Коршун красный	<i>Milvus milvus</i> (Linnaeus, 1758)
Шуліка чорний	Коршун черный	<i>Milvus korschun</i> (S.G.Gmelin, 1771)
Щиглик	Щегол	<i>Carduelis carduelis</i> (Linnaeus, 1758)
Щипавка	Щиповка	<i>Cobitis taenia</i> (Linnaeus, 1758)
Щука	Щука	<i>Esox lucius</i> (Linnaeus, 1758)
Яструб великий	Ястреб-тетеревятник	<i>Accipiter gentilis</i> (Linnaeus, 1758)
Яструб малий	Ястреб-перепелятник	<i>Accipiter nisus</i> (Linnaeus, 1758)
Ящірка живородна	Ящерица живородящая	<i>Zootoca vivipara</i> (Jacquin, 1787)
Ящірка прудка	Ящерица прыткая	<i>Lacerta agilis</i> (Linnaeus, 1758)

СПИСОК ВИДІВ СУДИННИХ РОСЛИН ЧЕРНІГІВЩИНИ, ЗАНЕСЕНИХ ДО „ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ”

(2009 рік, III видання)

1. Альдрованда пухирчата	45. Коручка чемерикоподібна
2. Астрагал піщаний	46. Косарики тонкі
3. Баранець звичайний	47. Косарики болотні
4. Береза низька	48. Косарики черепитчасті
5. Билинець довгорогий	49. Лілія лісова
6. Билинець найзапашніший	50. Ломикамінь болотний
7. Борідник паростковий	51. Любка дволіста
8. Брандушка різнобарвна (пізньоцвіт різнобарвний)	52. Любка зеленоквіткова
9. Бровник однобульбовий (герміній однобульбовий)	53. Мутин собачий
10. Булатка довголіста	54. Осока дводомна
11. Булатка червона	55. Осока житня
12. Верба лапландська	56. Осока затінкова
13. Верба Старке	57. Осока тонкокореневищна
14. Верба чорнична	58. Півники борові
15. Водяний горіх плаваючий	59. Півники сибірські
16. Гелодій Бландова	60. Підсніжник білосніжний
17. Геріцій коралоподібний	61. Плавун щитолістий
18. Глевчак однолістий (малаксис однолістий)	62. Плаун колючий
19. Гніздівка звичайна	63. Плаун річний
20. Горіщвіт весняний	64. Плавунець заплавної (лікоподієлла заплавна)
21. Гронянка багатороздільна	65. Плодоріжка блощицна (зозулинець блощицний)
22. Гронянка віргінська	66. Плодоріжка різноквіткова (зозуленець різноквіт)
23. Гронянка півмісяцева (ключ-трава)	67. Плодоріжка салепова (зозуленець салеповий)
24. Гудієра повзуча	68. Псевдобрій циклідієподібний
25. Евастропсіс Ріхтера	69. Пухирник малий.
26. Едогоній косопоровий різновид донський	70. Пухирник середній
27. Жировик Льозеля	71. Росичка англійська (росичка довголіста)
28. Зелениця сплюснута (дифазіаструм сплюснутий)	72. Росичка середня
29. Зелениця Цайллера (дифазіаструм Цайллера)	73. Рябчик руський
30. Зиґоловник Рюйша	74. Сальвінія плаваюча
31. Зозулині сльози яйцевидні	75. Ситняг сосочкоподібний
32. Зозулині черевички справжні	76. Смілка литовська
33. Зозульки бузинові (пальчатокорінник бузиновип)	77. Сон лучний (сон чорніючий)
34. Зозульки м'ясочервоні (пальчатокорінник м'ясочервоний)	78. Сон розкритий
35. Зозульки травневі (пальчатокорінник травневий)	79. Тортула Ранда
36. Зозульки Браунштейнера (пальчатокорінник Траунштейнера)	80. Тофільдія чашечкова
37. Зозульки Фукса (пальчатокорінник Фукса)	81. Цибуля ведмежа (черемша)
38. Кальдезія білзороліста	82. Шафран сітчастий
39. Кладонія зірчаста, кладонія альпійська	83. Шейхцерія болотна
40. Ковила відокремлена	84. Шолудивник високий
41. Ковила волосиста	85. Шолудивник королівський
42. Ковила дніпровська	
43. Коручка болотна	
44. Коручка темно-червона	

СПИСОК РЕГІОНАЛЬНО РІДКИСНИХ ВИДІВ СУДИННИХ РОСЛИН ЧЕРНІГІВЩИНИ

(Прийнятий Чернігівською обласною радою у 2018 р.)

1. Аденофора лілієлиста	53. Медунка вузьколиста
2. Айстра степова	54. Медунка м'яка
3. Аконіт шестистувистий	55. Молодило руське
4. Андромеда багатоліста	56. Мучниця звичайна
5. Анемона дібровна	57. Наперстянка великоцвіта
6. Анемона лісова	58. Образки болотні
7. Багатоніжка звичайна	59. Оман високий
8. Багаторядник Брауна	60. Орлики звичайні
9. Багаторядник шипуватий	61. Орляк звичайний
10. Багно звичайне	62. Осока багнова
11. Барвінок малий	63. Осока Гартмана
12. Білозір болотний	64. Осока гірська
13. Боївник трилистий	65. Осока дворядна
14. Валеріана висока	66. Осока ситничковидна
15. Верба Виноградова	67. Осока трясучковидна
16. Верба мирзинолиста	68. Очиток пурпуровий
17. Вишня степова	69. Очиток шестирядний
18. Вільха сіра	70. Первоцвіт весняний
19. Вовчі ягоди звичайні	71. Перстач білий
20. Водяна сосонка ланцетолиста	72. Печіночниця звичайна
21. Волошка сумська	73. Півники угорські
22. Вольфія безкоренева	74. Проліска дволиста
23. Вужачка звичайна	75. Проліска сибірська
24. Гвоздика нестравжньорозчепірена	76. Пухирник звичайний
25. Гвоздика стиснуточашчкова	77. Пухирник ломкий
26. Гвоздика Фішера	78. Пухівка піхвова
27. Голокучник дубовий	79. Рдесник альпійський
28. Грушанка зеленоцвіта	80. Росичка клуглолиста
29. Грушанка мала	81. Ряска горбата
30. Дзвоники болонські	82. Ряст Маршалла
31. Дзвоники оленячі	83. Ряст проміжний
32. Дзвоники персиколісті	84. Синюха голуба
33. Дзвоники широколісті	85. Скорзонера пурпурова
34. Дрік германський	86. Слива колноча (терен)
35. Журавлина болотна	87. Смовдь оленяча
36. Залізняк бульбистий	88. Сонцепвіт яйцевидний
37. Звіолбій гірський	89. Страусове перо звичайне
38. Зимолюбка зонтична	90. Суниці мускусні
39. Золототисячник гарний	91. Суховершки великоквіткові
40. Золототисячник звичайний	92. Тирлич звичайний
41. Зубниця бульбиста	93. Тирлич хрещатий
42. Зубниця п'ятилиста	94. Тростяниця кострицевидна
43. Еремогоне скельна	95. Фіалка багнова
44. Іжача голівка мала	96. Фіалка ставкова
45. Козельці українські	97. Хвощ зимуючий
46. Кропива київська	98. Чемериця чорна
47. Купальниця європейська	99. Шолудивник Кауфмана
48. Латаття біле	100. Щавель український
49. Латаття сніжно-біле	101. Щитник австрійський
50. Льон жовтий	102. Щитник гребенястий
51. Льонолісник льонолистий	103. Юриня волошковидна
52. Маточник болотний	104. Яловець звичайний

СПИСОК ВИДІВ БЕЗХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ЧЕРНІГІВЩИНИ, ЗАНЕСЕНИХ ДО „ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ”

(2009 рік, III видання)

Нематоди	46. Ведмедиця-хазяйка
1. Хромадорина двоока	47. Ведмедиця велика
	48. Бластикотома папоротева
П'явки	49. Ценоліда сітчаста
2. П'явка мадична	50. Мегариса ногохвостова
3. П'явка аптечна	51. Сколія-гігант
4. Псевдотрохета п'ятикільчаста	52. Аноплій самарський
	53. Сфекс рудуватий
Ракоподібні	54. Лярра анафемська
5. Бранхіпус Шаффера	55. Дисцелія зональна
	56. Мелітурга булавовуса
Комахи	57. Ксилокопа фіолетова
6. Красуня-діва	58. Ксилокопа звичайна
7. Дозорець-імператор	59. Джміль лезус
8. Кордулегастер кільчастий	60. Джміль моховий
9. Красотіл пахучий	61. Джміль глинистий
10. Поводень двосмугастий	62. Джміль червонуватий
11. Плавунець широкий	63. Джміль яскравий
12. Стафілін волохатий	64. Джміль пахучий
13. Жук-олень	65. Ктир гігантський
14. Жук-самітник	64. Ктир шершнеподібний
15. Ковалик сплющений	
16. Плоскотілка червона	
17. Вусач великий дубовий	
18. Вусач-червонокрил Келера	
19. Вусач мускусний	
20. Вусач земляний хрестоносець	
21. Пістрянка весела	
22. Махаон	
23. Подалірій	
24. Поліксена	
25. Мнемозина	
26. Сатир залізний	
27. Сінниця Геро	
28. Райдужниця велика	
29. Стрічкарка тополева	
30. Люцина	
31. Синявець ероїдес	
32. Павиноочка мала	
33. Павиноочка руда	
34. Бражник мертва голова	
35. Бражник дубовий	
36. Бражник скабіозовий	
37. Бражник Прозерпіна	
38. Шовкопряд кульбабовий	
39. Ендроміс березовий	
40. Стрічкарка орденська малинова	
41. Стрічкарка блакитна	
42. Каптурниця пишна	
43. Каптурниця срібна	
44. Совка сокиркова	
45. Совка розкішна	

СПИСОК РЕГІОНАЛЬНО РІДКІСНИХ БЕЗХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ЧЕРНІГІВЩИНИ

1. Хромадорина двоока	54. Гноєд рогатий
2. П'явка медична	55. Гноєд схожий
3. П'явка аптечна	56. Скарабей тифон
4. Псевдотрохета п'ятикільчаста	57. Гноримус зелений
5. Перлівниця товстостінна	58. Гноримус мінливий
6. Беззубка вузька	59. Восковик перев'язаний
7. Бранхіпус Шаффера	60. Жук-самітник
8. Танімастикс ставковий	61. Бронзівка мармурова
9. Павук великий сплавний	62. Бронзівка зелена велика
10. Павук великий смугастий	63. Бронзівка зелена мала
11. Мухоловка звичайна	64. Бронзівка фієбері
12. Красуня-діва	65. Діктоптера аврора
13. Лютка Брауера	66. Червонокрил чорно-червоний
14. Лютка бура	67. Платіціс мінута
15. Нехаленія гарна	68. Платіціс коснарді
16. Стрілка озброєна	69. Ксіллобанеллус червонокрилий
17. Дідок рогатий	70. Ковалик поперечносмугастий
18. Дідок жовтоногий	71. Ковалик бореальний
19. Дідок звичайний	72. Ковалик пілкорний
20. Коромисло зелене	73. Ковалик сплющений
21. Коромисло зубчасте	74. Ковалик червонокрилий
22. Коромисло блакитне	75. Ампедус елегентулус
23. Коромисло лучне	76. Ампедус елонгатулус
24. Дозорець-імператор	77. Ампедус нігерртмус
25. Дозорець партеноне	78. Мурашкожук червононогий
26. Кордулегастер кільчастий	79. Плоскогілка червона
27. Бабка перев'язана	80. Плоскогілка гематодес
28. Бабка хвостата	81. Вусач-плотник
29. Бабка сумнівна	82. Вусач грацилкорне
30. Бабка червона	83. Стенокорус маридіональний
31. Бабка болотяна	84. Стенокорус дубовий
32. Кошеніль польська	85. Лептуробоска зелена
33. Гоноцерус крушинний	86. Лептура горацик
34. Елазмуха чорнична	87. Лептура золотосмугаста
35. Пінтеус звичайний	88. Вусач великий короткокрилий
36. Яла овальна	89. Вусач великий дубовий
37. Гребець подвійний	90. Вусач-червонокрил Келера
38. Гребець схожий	91. Вусач мускусний
39. Поводень двосмугастий	92. Вусач земляний хрестоносець
40. Плавунець широкий	93. Листоїд всклепєвий
41. Красотіл пахучий	94. Хризоліна золтисто-мідна
42. Турун блискучий	95. Хризомела мідна
43. Турун Менетрі	96. Галерука широкобугорчата
44. Турун неморальний	97. Щитоноска чорна.
45. Турун випуклий	98. Мантісса хижа, або штирійська
46. Турун чорний	99. Дрепанептерік фаленоїжес
47. Турун-моллюскоїд	100. Мурашиний лев звичайний
48. Турун-моллюскоїд семігранозус	101. Мурашиний лев бореальний
49. Стафілін волохатий	102. Льодовичник Вествуда
50. Жук-олень	103. Пісрянкa весела
51. Болбеласмус однорогоий	104. Ендроміс березовий
52. Гнойовик мутатор	105. Павиноочка грушева
53. Афелій двоплямистий	106. Павиноочка мала

107. Павиночка руда	161. Аркас, або Синявець торфовищевий
108. Бражник мертва голова	162. Синявець аргіорогномон
109. Бражник дубовий	163. Синявець Буадювала
110. Бражник скабіозовий	164. Синявець Мелеагр
111. Бражник жимолостевий	165. Люцина
112. Бражник Прозерпіна	166. Райдужниця велика
113. Бражник обліпиховий	167. Райдужниця червонувата
114. Шовкопряд кульбабовий	168. Стрічкарка тополева
115. Шовкопряд салатний	169. Стрічкарка камілла
116. Стрічкарка орденська малинова	170. Сапфо
117. Стрічкарка блакитна	171. Ванесса чорно-руда
118. Стрічкарка орденська цеглисто-червона	172. Ванесса фау-біле, або Л-біле
119. Стрічкарка орденська східна	173. Жалібниця
120. Стрічкарка орденська мала, або довга	174. Шашечниця авринія, або скабіозова
121. Аритрура мишаста	175. Матурна
122. Металовидка родовикова	176. Аурелія
123. Металовидка позолочена	177. Шашечниця бритомартіс
124. Металовидка ексцельса	178. Перламутрівка лаодіце
125. Синграфа чорнична	179. Ніоба
126. Каптурниця пишна	180. Шашечниця сітчаста
127. Каптурниця вінікова	181. Білозір
128. Каптурниця срібна	182. Сатир залізний
129. Совка сокиркова	183. Герміона
130. Совка гострокрила бура	184. Сінниця болотяна
131. Совка розкішна	185. Сінниця Геро, або борова
132. Совка земляна янте	186. Сінниця Едіп
133. Дихагіріс валезіака	187. Бластикотома папоротева
134. Совка хардіні	188. Ценоліда сітчаста
135. Ведмедиця-хазійка	189. Горіхотворка велетенська
136. Ведмедиця Гера	190. Мегариса рогахвостова
137. Ведмедиця подорожникова	191. Мегариса перлата
138. Ведмедиця буро-жовта	192. Сапіга-полохрум
139. Ведмедиця Геба	193. Скрлія-гігант
140. Ведмедиця велика	194. Сколія степова
141. Ведмедиця пурпурна	195. Аноплій самарський
142. Товстоголовка мозаїчна	196. Оса дорожня батозонел
143. Кріпкоголовка Палемон	197. Дисцелія зональна
144. Кріпкоголовка лсова	198. Тапінома неясна
145. Толстоголовка Актеон	199. Мурашка руда лісова
146. Махаон	200. Мурашка мала лісова
147. Подалірій	201. Мурашка лісова волосиста
148. Поліксена	202. Мурашка лучна
149. Мнемозина	203. Мурашка лісова сірувата, або ялинкова
150. Біляночка східна	204. Пелопей
151. Жовтхю зіноватевий	205. Амофіла польова
152. Червінець геле	206. Сфекс рудуватий
153. Червінець непарний	207. Лярра анафемська
154. Червінець вогневий	208. Тахіт
155. Терзамон	209. Паларус мінливий
156. Червінець шавлевий	210. Ніссон скаліріс
157. Оріон	211. Церцерис чотирьохсмугастий
158. Синявець небесний	212. Церцерис білосмугастий
159. Аріон, або Синявець чебрецевий	213. Прозопіс неоднорідний
160. Теліеус, або Синявець родовиковий	214. Прозопіс Рінка

215. Мелітурга булавовуса	
216. Андлена лапчаста	
217. Андлена блакитнувата	
218. Андлена жовтувата	
219. Андлена лапландська	
220. Андлена срібляста	
221. Андлена Уїлка	
222. Галікт лапчатий	
223. Дуфоуреа галіктова	
224. Рофітоїдес сірий	
225. Мегахіда округла	
226. Мегахіла марітіма	
227. Мегахіла альпійська	
228. Галікодома ерицеторум	
229. Осмія конфуза	
230. Осмія двоколірна	
231. Ксилокопа ірис, або Бджола-тесляр ірис	
232. Ксилокопа фіолетова, або Бджола-тесляр фіолетова	
233. Ксилокопа звичайна, або Бджола-тесляр звичайна	
234. Антофора північна	
235. Джміль конфузливий	
236. Джміль незвичайний	
237. Джміль лезус	
238. Джміль моховий	
239. Джміль трістіс	
240. Джміль Шренка	
241. Джміль хрестоносець, або кінський	
242. Джміль глинистий	
243. Джміль червонуватий	
244. Джміль яскравий	
245. Джміль строкатий	
246. Джміль пахучий	
247. Джміль підземний	
248. Джміль-чесальщик	
249. Джміль молестус	
250. Джміль джнеллус	
251. Джміль пластинчастозубий	
252. Джміль Семенова	
253. Ляфрія горбата	
254. Ктир гігантський	
255. Ктир шершнеподібний	

**СПИСОК ВИДІВ ХРЕБЕТНИХ ТВАРИН
ЧЕРНІГІВЩИНИ, ЗАНЕСЕНИХ ДО „ЧЕРВОНОЇ КНИГИ
УКРАЇНИ”
(2009 рік, III видання)**

Клас Круглороті	35. Дрохва
1. Мінога українська	36. Лежень
Клас Кісткові риби	37. Кулик-сорока
1. Стерлядь	38. Кулик-довгоніг
2. Марена дніпровська	39. Коловодник ставковий
3. Ялець звичайний	40. Баранець великий
4. Вирезуб	41. Кульон великий
5. Карась звичайний	42. Кульон середній
6. Міньок річковий	43. Грищик великий
7. Йорж дунайський, або Балона	44. Дерихвіст лучний
8. Йорж носар	45. Дерихвіст степовий
	46. Крячок каспійський
Клас Плазуни	47. Голуб-синяк
1. Мідянка	48. Сипуха
2. Гадюка Нікольського	49. Пугач
	50. Сова болотяна
Клас Птахи	51. Сич волохатий
1. Пелікан рожевий	52. Сичик-горобець
2. Баклан малий	53. Сова довгохвоста
3. Лелека чорний	54. Сова бородата
4. Лебідь малий	55. Жовна зелена
5. Казарка червоноголова	56. Дятел білоспинний
6. Нерозень	57. Сорокопуд сірий
7. Чернь червонодзьбова	58. Очеретянка прудка
8. Чернь білоока	
9. Гоголь	Клас Ссавці
10. Крех середній	1. Хошуля руська
11. Скопа	2. Кутора мала
12. Шуліка чорний	3. Нічниця ставкова
13. Шуліка рудий	4. Нічниця водяна
14. Лунь лучний	5. Вухань звичайний
15. Лунь польовий	6. Вечірниця руда
16. Лунь степовий	7. Нетопир звичайний
17. Канюк степовий	8. Нетопир середземноморський
18. Змієїд	9. Нетопир лісовий
19. Орел-карлик	10. Нетопир карлик
20. Орел степовий	11. Лилик двоколірний
21. Підорлик великий	12. Кажан пізній
22. Підорлик малий	13. Кажан північний
23. Беркут	14. Рись європейська
24. Орел-могильник	15. Горностай
25. Орлан-білохвіст	16. Норка європейська
26. Сип білоголовий	17. Тхір лісовий
27. Гриф чорний	18. Тхір степовий
28. Балобан	19. Зяць-біляк
29. Сапсан	20. Видра річкова
30. Тетерук	21. Ховрах крапчастий
31. Глушець	22. Вовчок садовий
32. Орябок	23. Тушканчик великий
33. Журавель сірий	34. Хом'як звичайний
34. Жеравель степовий	25. Хом'ячок сірий

СПИСОК РЕГІОНАЛЬНО РІДКІСНИХ ХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ЧЕРНІГІВЩИНИ

1. Мінога українська	53. Сапсан
2. Стерлядь	54. Підсоколик великий, або Чеглок
3. Бистрянка російська	55. Кібчик
4. Марена	56. Боривітер звичайний
5. карась золотий	57. Тетерук
6. Пічкур звичайний	58. Глушець, або Глухар
7. Бобирець, або Каленик	59. Орябок
8. Ялець звичайний	60. Журавель сірий
9. Гольян озерний, або Удодка	61. Курочка мала, або Погонич малий
10. Пічкур білоперий	62. Курочка-крихітка, або Погонич-крихітка
11. Вирезуб	63. Дрохва
12. Рибець звичайний	64. Лежень, або Авдотка
13. Щипавка золотиста північна	65. Кулик-сорока
14. Слизняк звичайний, або Слизик	66. Коловодник болотяний, або Фіфі
15. Колючка південна мала	67. Коловодник великий, або Уліт великий
16. Миньок звичайний, або річковий	68. Коловодник ставковий, або Поручайник
17. Йорж носар	69. Брижач, або Турухтан
18. Йорж дунайський, або Балона	70. Баранець великий, або Дупель
19. Тритон гребенястий	71. Кульон великий, або Великий кроншнеп
20. Жаба трав'яна	72. Мартин малий
21. Мідянка	73. Крячок білощокий
22. Гадюка Нікольського	74. Крячок каспійський, або Чеграва
23. Пірникоза мала, або Норець малий	75. Крячок малий
24. Пірникоза червоношия, або Норець вухатий	76. Голуб-синяк
25. Пірникоза сірощока, або Норець сірощокий	77. Пугач
26. Баклан великий	78. Сова болотяна
27. Квак	79. Совка, або Сплюшка
28. Чапля руда	80. Сич волохатий
29. Лелека чорний	81. Сичик-горобець
30. Гуска сіра	82. Сипуха
31. Лебідь-шипун	83. Сиворакша
32. Чирянка мала, або Чирок-свистунок	84. Жовна зелена, або Дятел зелений
33. Нерозень, або Качка сіра	85. Жовна чорна
34. Свищ	86. Дятел білоспинний
35. Шилохвіст	87. Щеврик польовий, або Пікавка польова
36. Ширококіска	88. Щеврик лучний, або Пікавка лукова
37. Чернь білоока	89. Плиска жовтогорола
38. Чернь чубата	90. Сорокопуд чорнолобий
39. Скопа	91. Сорокопуд сірий
40. Осоїд	92. Кобилочка солов'їна
41. Шуліка рудий	93. Очеретянка прудка, або моторна
42. Шуліка чорний	94. Вівчарик зелений
43. Лунь польовий	95. Мухоловка мала
44. Лунь степовий	96. Трав'янка чорноголова
45. Лунь лучний	97. Дрізд білобровий
46. Зміїд	98. Дрізд-омелюх
47. Орел-карлик	99. Синиця вусата
48. Підорлик великий	100. Синиця чорна, або Московка, або мала
49. Підорлик малий	101. Просянка
50. Беркут	102. Вівсянка лучна, або Вівсянка-дїбровник
51. Орлан-білохвіст	103. Хохуля звичайна
52. Балобан	104. Білозубка білочерева, або велика

105. Кутора звичайна	
106. Кутора мала	
107. Нічниця Брандта	
108. Нічниця водяна	
109. Нічниця ставкова	
110. Вухань бірий, або звичайний	
111. Вечірниця руда	
112. Вечірниця мала	
113. Нетопир малий	
114. Нетопир пігмей	
115. Нетопир Натузуса	
116. Нетопир середземноморський	
117. Кожан північний	
118. Кожан пізній	
119. Кожан двоколірний	
120.Зяець біляк	
121.Ховрах краплистий	
123. Вовчок сірий	
124. Вовчок горішковий	
125. Вовчок лісовий	
126. Мишівка лісова	
127. Мишівка степова	
128. Земляний заєць великий	
129. Сліпак звичайний	
130. Хом'ячок сірий	
131. Хом'як звичайний	
132. Полівка-економка, або Нориця сибірська	
133. Миша маленька	
134. Горностаї	
135. Норка європейська	
136. Тхір чорний, або лісовий	
137. Тхір степовий	
138. Борсук звичайний	
139. Видра річкова	
140. Рись звичайна	
141. Лось європейський	
142. Зубр	

З М І С Т

	сторінка
Передмова	3
Природні умови Чернігівщини	4
Як провести екскурсія	8
Зелений оксамит лісів	13
Тваринний світ лісів. Безхребетні тварини	29
Хребетні тварини лісів	49
Луків дніпровських різнотрав'я	74
Тваринний світ луків. Безхребетні тварини	83
Хребетні тварини луків	91
Водно-болотна рослинність	100
Тваринний світ водойм. Безхребетні тварини	112
Хребетні тварини водойм	127
Синантропна рослинність	145
Твар. світ агроценозів. Безхребетні тварини саду та ягідників	155
Безхребетні тварини городів та ланів	160
Хребетні тварини агроценозів	171
Синантропні тварини. Безхребетні	176
Хребетні синантропні тварини	179
Раритети мальовничої Чернігівщини	189
Замість післямови	203
Додаток 1. Алфавітний покажчик рослин	204
Додаток 2. Алфавітний покажчик тварин. Безхребетні тварини	209
Додаток 3. Алфавітний покажчик тварин. Хребетні тварини	214
Додаток 4. Рослини Червоної книги Чернігівщини	219
Додаток 5. Рідкісні та зникаючі рослини Чернігівщини	220
Додаток 6. Безхребетні тварини Чернігівщини, занесені до Червоної книги України	221
Додаток 7. Регіонально-рідкісні безхребетні тварини Чернігівщини	222
Додаток 8. Хребетні тварини Чернігівщини, занесені до Червоної книги України	225
Додаток 9. Регіонально-рідкісні хребетні тварини Чернігівщини	226
Зміст	228

Для нотаток

Для нотаток

Науково-популярне видання

ДИВОСВІТ ПРИРОДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Інформаційно-краєзнавчий довідник

За загальною редакцією
**Інеси Віталіївни Марисової,
Володимира Олександровича Сердюка**

Авторський колектив: **Валентина Іванівна Горностай
Юрій Олександрович Карпенко
Інеса Віталіївна Марисова та ін.**

Авторське редагування
Віддруковано з авторського оригінал-макету

Підписано до друку 03.12.2020
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Ум. друк. арк. 18,85
Зам. 2012-01. Тираж 250 прим.

Видавець і виготівник
ПП "Мульти Арт"
80380, Львівська область, Жовківський р-н, с. Гряда, вул. Шевченка, 5
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3318 від 18.11.2008 р.
тел.: +380322322696, +380676765016
multiart777@gmail.com

ISBN 978-966-2614-12-1

9 789662 614121